

Fülöp Géza

Olvasók, könyvek, könyvtárak

Művelődéstörténeti olvasókönyv 10-18 éveseknek

TARTALOM

I. kötet A kezdetektől 1848/49-ig

1. fejezet A kézzel írott könyv
2. fejezet Kolostori, egyházi könyvtárak
3. fejezet Mátyás könyvtára, a Corvina (Biblotheca Corviniana)
4. fejezet A könyvnyomtatás feltalálása. Gutenberg
5. fejezet A könyvnyomtatás kezdetei Magyarországon. Hess András
6. fejezet Reformáció és könyvnyomtatás. Bibliafordítások
7. fejezet Világi tárgyú művek a 16. században
8. fejezet Népkönyvek, széphistóriák a 16. században
9. fejezet Az ellenreformáció és a könyv. A nagyszombati jezsuita nyomda
10. fejezet Költői alkotások a 16-17. században
11. fejezet Kollégiumi könyvtárak
12. fejezet A nagyszombati egyetem könyvtára
13. fejezet Misztótfalusi Kis Miklós
14. fejezet A Rákóczi-szabadságharc kiadványai és sajtója
15. fejezet A Rákóczi-szabadságharc emlékét idéző munkák
16. fejezet A könyvnyomtatás elterjedése a 18. században
17. fejezet Az első önálló magyar könyvkereskedők
18. fejezet Főpapi könyvtárak a 18. században
19. fejezet Főúri könyvtárak a 18. században
20. fejezet A gazdasági élet és a könyvek
21. fejezet A felvilágosult abszolutizmus művelődéspolitikája
22. fejezet A magyar felvilágosodás művelődési programja
23. fejezet Tankönyvek a felvilágosodás idején
24. fejezet Az első magyar időszaki sajtótermékek
25. fejezet Klubok, kölcsönkönyvtárak, diáktársaságok
26. fejezet A Bécs-ellenes konzervatív nemesség olvasmányai
27. fejezet Szépirodalmi olvasmányok a felvilágosodás idején
28. fejezet Kazinczy és a nyelvújítási harc kiadványai
29. fejezet Tudományos folyóiratok a 19. század első felében
30. fejezet Kalendáriumok 1848 előtt
31. fejezet Zsebkönyvek a 19. század első felében
32. fejezet Széchenyi István művelődéspolitikája
33. fejezet Kaszinók, olvasóegyletek
34. fejezet Reformkori politikai kiadványok
35. fejezet Kossuth és a Pesti Hírlap
36. fejezet A női olvasóközönség nevelése. A divatlapok
37. fejezet Verses művek a reformkorban
38. fejezet Az első magyar regények
39. fejezet Drámai művek a 19. század első felében
40. fejezet Útleírások a reformkorból
41. fejezet Tankönyvek a reformkorban
42. fejezet Gyermekkönyvek a reformkorban
43. fejezet Nyomdák és kiadványaik
44. fejezet Kiadó-könyvkereskedők és kiadványaik
45. fejezet A cenzúra rabságában
46. fejezet Küzdelem a sajtószabadságért
47. fejezet Az Egyetemi Könyvtár Pest-Budán
48. fejezet Az Országos Széchényi Könyvtár
49. fejezet Az Akadémia Könyvtára
50. fejezet A márciusi forradalom. A sajtószabadság kivívása
51. fejezet Politikai lapok a szabadságharc idején
52. fejezet Néplapok a szabadságharc idején
53. fejezet Felvilágosító kiadványok a szabadságharc szolgálatában

II. kötet: 1849-től napjainkig

54. fejezet 1848-1849 emléke és a politikai irodalom az önkényuralom idején
55. fejezet Politikai sajtó az önkényuralom idején
56. fejezet Irodalmi és tudományos kiadványok
57. fejezet Irodalmi és képeslapok az önkényuralom és a dualizmus idején
58. fejezet Élclapok az önkényuralom és a dualizmus idején
59. fejezet Polgári könyvkiadás és olvasóközönség
60. fejezet Klasszikus szerzők kiadásai
61. fejezet Olcsó sorozatok
62. fejezet Tömegolvasmányok, ponyvák. Harc a ponyvák ellen
63. fejezet Kalendáriumok
64. fejezet Politikai sajtó a dualizmus idején; üzleti és bulvár sajtó
65. fejezet Polgári radikális sajtó
66. fejezet Tudományos és szaksajtó
67. fejezet Lexikonok a 19. század végén és a 20. század elején
68. fejezet Tankönyvkiadás
69. fejezet A dzsentri és az úri középosztály olvasmányai
70. fejezet Munkásmozgalmi sajtó és könyvkiadás
71. fejezet A Népszava-könyvkereskedés
72. fejezet A nyomdászat és a könyvszakma egyesületei és folyóiratai
73. fejezet Munkásolvasók, munkáskönyvtárak
74. fejezet Agrárszocialista olvasóköri és sajtó; népkönyvtárak
75. fejezet Polgári irodalmi lapok; a Nyugat előzményei
76. fejezet A Nyugat és írói
77. fejezet A Nyugat-kiadó és a Nyugat Könyvtár
78. fejezet Városi olvasók, városi könyvtárak; a szegedi Somogyi Könyvtár
79. fejezet Szabó Ervin és a Fővárosi Nyilvános Könyvtár
80. fejezet Iskolai ifjúsági könyvtárak
81. fejezet Ifjúsági és gyermekirodalom
82. fejezet Ifjúsági és gyermeksajtó
83. fejezet Irodalom művészi kiadásban; a Kner-nyomda
84. fejezet Irodalom művészi kiadásban; a Tevan-nyomda
85. fejezet Bibliofília, könyvbarát- és bibliofil-lapok
86. fejezet Könyvkultúra, könyvtárügy és sajtó 1918-19-ben
87. fejezet A bécsi magyar emigráció könyv- és lapkiadása
88. fejezet Csehszlovákiai magyar könyv- és lapkiadás
89. fejezet Romániai magyar kiadványok
90. fejezet Jugoszláviai magyar kiadványok
91. fejezet Könyvnapok
92. fejezet Nacionalista, nagypolgári és konzervatív irodalom
93. fejezet Progresszív polgári irodalom
94. fejezet Progresszív polgári irodalmi folyóiratok
95. fejezet A magyar avantgarde, Kassák Lajos folyóiratai
96. fejezet Népi irodalom, szociográfiák; Püski Sándor
97. fejezet Népi írók - időszaki sajtó
98. fejezet Baloldali könyvkiadás; Cserépfalvi Imre
99. fejezet Kiadványok a fasizmus és a háború ellen, az új világért
100. fejezet A második világháború után... (Kitekintés)

I. kötet
A kezdetektől 1848/49-ig

1. fejezet

A kézzel írott könyv

Az emberi művelődés történetében a nyomtatott könyvet évezredekkel előzték meg a kézzel írott könyv különféle fajtái: az agyagtáblák, a bambuszkötegek, a selyem- és papírtokercsek, pergamentekercsek, majd a pergamen- és papírkódexek. Magyarországon is több, mint félezer esztendőös időszakot ölel fel a kéziratos könyv kora az első magyar nyomda alapítása (1472) előtt. Már a honfoglaló magyarság ismerte az írást, a könyvet azonban még nem. A török eredetű rovásírás bizonyos gyakorlati céloknak megfelelt, de az írásbeli műveltség szolgálatára nem volt alkalmas. Erre azonban még nem is volt szükség, mert a törzsi szinten álló állami élet nem ismerte az írásbeli ügyintézkést, és nem volt még az írásbeliség igényével fellépő, iskolázott társadalmi réteg sem.

A magyarországi könyvkultúra kezdetét a keresztény térítés megindulása jelentette Géza fejedelem uralkodása kezdetén. Erőteljesebb kibontakozására Szent István országglása alatt került sor, hiszen az egyház szertartásai, imádságai, a Biblia megismertetése szükségessé tették az írásbeli kultúra meghonosodását. Mégpedig elsősorban latin nyelven. A térítő papsággal együtt megjelentek a könyvek és a könyvkészítés szükséglete, azaz megjelentek a könyvmásoló műhelyek (scriptorium), a könyveket őrző könyvtárak (armarium), és a könyvírás, illetve az olvasás megismertetését biztosító, valamint a papképzést szolgáló iskolák. A szerzetesi élethez Szent Benedek Regulájának előírása szerint hozzátartozott a közösségi felolvasás és az egyéni felolvasás is, amelynek kettős alapfeltétele volt: a könyv és a könyvet olvasni tudás. Az első térítő papok még külföldről hozták könyveiket, de a kódexek túlnyomó többségét már magyarországi kolostori és székesegyházi másolóműhelyek írói, másolói (scriptorai) írták le és díszítették (illuminálták), majd hazai könyvkötők (ligatorok) kötötték be.

A világi társadalom hosszú ideig nem tartotta szükségesnek az írást és a könyvet. A jogi írásbeliség, az oklevelek használata is csak lassan honosodott meg; a 12. század végén, III. Béla rendelkezése nyomán lett a királyi kancellária feladata az oklevelek kiállítása. A legtöbb kódex a kéziratos könyv egész időszakában az istentisztelethez használt (liturgikus) könyvek, szerkönyvek (missálék, graduálék stb.) különböző fajtáihoz tartozott; ezekhez csatlakoztak a prédikációgyűjtemények, a Biblia, a teológia, a papképzés, a szerzetesi élet könyvei, a legendák, valamint az alsóbb és középfokú iskolázás könyvei, néhány orvosi könyv, rendi szabályok, egyházzogi művek. A kevés világi célú könyv: a krónikák (Anonymus-kódex, a Kézai-krónika, a Képes Krónika) és a 13. század óta meghonosuló lovagregények készítői is főleg papok voltak. Az olvasók is ők voltak, a világi udvari nép csak hallgatta a szövegeket.

A 12. század közepétől Európában az egyházi könyvigényeket kielégítő kolostori és székesegyházi másolóműhelyek mellett megjelennek az egyetemek könyvszükségletét biztosító, üzleti alapon álló világi másolóműhelyek. Magyarországon a néhány rövid életű és kislétszámú egyetem (Pécs, Pozsony, Óbuda) nem teremtett ilyen szükségletet, de a külföldi egyetemek magyar hallgatói tanultak ilyen könyvekből, s hoztak is belőlük haza. Ezek az egyetemi végzettségű klerikusok nem mindig egyházi pályán működtek, hanem világi írástudókként a királyi kancelláriában, a városi adminisztrációban kamatoztatták ismereteiket. Ők voltak nálunk az első szerény könyvgyűjtemények tulajdonosai, és közülük kerültek ki első világi könyvmásolóink is.

2. fejezet

Kolostori, egyházi könyvtárak

A drága anyagokból, fáradságos munkával készített középkori könyvek komoly értéknek számítottak, ezért nagy gonddal őrizték őket. A legdrágábbakat nem is a többivel együtt tartották, hanem a templomok arany és ezüst kelyhei, vagy más értékes kegytárgyai, kincsi közt. Amíg valamely kolostor kevés könyvvel rendelkezett, elegendő volt őrzésükre egy, a kerengőn falba mélyesztett és zárható ajtóval ellátott fülke, amelyen pl. a pannonhalmi bencés apátság régi, fennmaradt részében is látható.

Később, az állomány gyarapodását követően, külön könyvtárhelyiség, esetleg könyvtáráépület szolgált a könyvek megőrzésére és használatára. E könyvtárhelyiségekben a kódexek általában szakok szerinti csoportosításban a pultokon feküdtek, csak később kerültek könyvszekrényekbe. Gyakran oda is láncolták őket a pultokhoz, hogy védelmük teljesen biztosítva legyen. A magyar középkori könyvtárakból, helyiségekből, berendezésükből, állományukból, katalógusaikból - a történelem viharai miatt - alig maradt fenn valami.

Ismereteink szerint a legnagyobb 11. századi kolostori könyvtárunk a bencés rend pannonhalmi könyvtára volt, amelynek állományába a század végén 80 kötet tartozott. (A könyvtár később lényegesen gyarapodott, mai klasszicista épületét 1827-ben emelték ki). A kolozsmonostori apátság 1427-ben készült könyvjegyzéke is csak 46 könyvet tartalmazott, pedig a 15. században sokkal nagyobb szerzetesi könyvtárak is lehettek, hiszen Mátyás király a lövöldi (városlódi) karthauziaknak külön könyvtár építésére pénzadományt juttatott.

Ahogy kolostori könyvtárainkból alig maradt valami, úgy a középkori káptalani (székes-egyházi) gyűjteményeink közül is a pozsonyi az egyetlen, amely - töredékes állományával - ma is eredeti helyén, a Szent Márton koronázó templom tornyában található. A veszprémi káptalan 13. századi és az esztergomi káptalan 14. századi gazdag könyvtáráról csak írott források alapján vannak valamelyes ismereteink.

Jelentékeny könyvgyűjteményekkel rendelkeztek az olyan városi plébániák, ahol nagyobb számú papság működött. Az egyetlen fennmaradt eredeti középkori könyvtári berendezési tárgy, egy díszesen faragott, festett könyvszekrény is plébániai könyvtár tulajdona volt. (A szekrény ma a Nemzeti Múzeumban látható, Budapesten).

3. fejezet

Mátyás könyvtára, a Corvina (Bibilotheca Corviniana)

A magyarországi humanista könyvkultúra legjelentékenyebb, a már maga korában Európaszerte ismert és csodált gyűjteménye Mátyás (1443-1490) Corvinája volt. Megelőzte őt a könyvgyűjtésben két humanista főpapunk, Vitéz János (1400 után-1472) és unokaöccse, Janus Pannonius (1434-1472), de később az ő nagy értékű könyvtáraik is a Corvina állományát gazdagították.

A Corvina szépségét és gazdagságát már az egykorú tudósítások és a későbbi megemlékezések is magasztalták. A könyvtár a budai király palota legszebb részén, a Dunára néző oldalon helyezkedett el, és két egymásból nyíló helyiségből állt: az egyikben a latin, a másikban pedig a görög és a keleti könyvek kaptak helyet. A nagyobbik teremben a király kerevete és klasszikus stílusú, három lábú székek voltak azon humanista tudósok számára, akikkel Mátyás tudományos kérdésekről társalgott, vitatkozott. A Corvina ugyanis nemcsak uralkodói dísz, hanem

tudományos műhely is volt. Állományának nagyságát az utókor eltúlozta: egyesek véleménye szerint 50000 kötetből állt. A mai kutatás 2000-2500 kötetre becsüli a könyvtár nagyságát, ami ennél jóval több művet jelent, s egyszersmind jelzi, hogy Mátyás - a legmagasabb humanista könyvtári célkitűzésnek megfelelően - az akkor ismert értékes irodalmat, elsősorban a klasszikus ókor alkotásait teljességgel igyekezett összegyűjteni. (Kódexek mellett már nyomtatott könyvek is voltak a gyűjteményben). Éppen a szerzők és a művek sokasága, a tartalmi gazdagság következtében volt nagy híre a Corvinának, s nem elsősorban a kötetek szépen festett díszítése, ragyogó kötése miatt. Tartalmi szempontból az Alpoktól északra egyetlen más könyvgyűjtemény nem versenyezhetett vele, sőt az itáliaiak közül is legfeljebb a vatikáni. Már a kortársak is különösen a görög kódexekben való gazdagságáért dicsérték.

Mátyás halála után a Corvina gyorsan hanyatlásnak indult. Ulászló (1490-1516) nem fejlesztette, sőt, az ő fia, II. Lajos uralkodása (1516-1526) idején megkezdődött az állomány szét-szóródása is; számos darabja külföldre került. A kódexek egy része így maradt csak ránk. A könyvtár zömét ugyanis, ami Budán maradt, Szulejmán Buda 1541-i elfoglalása után Konstantinápolyba hurcolta, s az nagyrészt ott el is pusztult a századok folyamán.

Napjainkban a Corvina megmaradt 168 kötete 14 ország 44 könyvtárában található; magyarországi könyvtárakban 43-at őriznek belőlük.

Fennmaradt kódexei:

- Horae canonicae (Martinus Opifex)
- Legend aurea (Jacobus de Voragine)
- Szentírás- ószövetség
- Viridariumimperatorum (Dietrich von Niem)
- Vitae Caesarum (Suetonius)
- Seravalle-féle Dante fordítás
- Bellifortis (Kyeser)

4. fejezet

A könyvnyomtatás feltalálása. Gutenberg

A 15. század közepe új korszak kezdete a könyvkultúra, s általában az emberi művelődés történetében. Gutenberg találmányával - ennek lényege a betűk sorozatgyártásának, azaz egyforma betűk sokszorosításának a lehetősége, majd az e betűkből készített szedésről a sajtó felhasználásával történő több (szükség esetén több száz, sőt több ezer) azonos példány készítése - a kézzel írott könyv (a kódex) mellett megjelenik a nyomtatott könyv. Ez fokozatosan visszaszorítja a kézzel írott könyvet, s az írásos gondolatközlésben szinte egyeduralkodóvá válik. A nyomtatott könyvnek óriási szerepe lesz a műveltség, az irodalom terjesztésében, a tudomány népszerűsítésében. Mozgósító és agitatív erejét egészen napjainkig igénybe veszik a különböző politikai, társadalmi és kulturális mozgalmak is.

A könyvnyomtatás feltalálása a 15. század közepén társadalmi szükséglet volt. A 13. században megindult itáliai és nyugat-európai polgárosodás, a polgárság gazdasági tevékenysége, az alsóbb szintű iskolák fejlődése és az egyetemek kialakulása, valamint a világi tudományok, a humanista műveltség kifejlődése és az értelmiségi réteg számszerű gyarapodása olyan mértékben fokozta az írásbeliséget és növelte meg a könyvek iránti társadalmi igényt, hogy ezt a keresletet kézi másolással már nem lehetett kielégíteni.

A németországi, mainzi patrícius családból származó Johannes Gutenberg (1400 körül - 1468) már az 1430-as évek végén kísérletezett a nyomtatással, de nyomtatványai csak az 1440-es évekből maradtak ránk. A feltalálás pontos időpontja így ismeretlen, a könyvtörténeti kutatók ezért az 1440. évet fogadták el nemzetközi közmegegyezéssel.

A találmány 400. évfordulóját a német nyomdászok kezdeményezésére világszerte 1840-ben ünnepelték, az erre az alkalomra kiadott emlékkönyv részére írta Vörösmarty Mihály a Gutenberg albuma című művét.

Gutenberg mainzi műhelyének ránk maradt ismert nyomtatványai jórészt kisebb művek: népkönyvek, kalendáriumok, búcsúlevelek, imádságok, latin nyelvkönyvek (donatusok) és egy papi bulla. Főműve, a gazdagon díszített, 42 soros Biblia, amely napjainkig a könyvnyomtatás egyik legszebb alkotása, 1450 és 1456 közt készült. A 15. században, amely időszakot az ősnyomdászat korának nevezi a könyvtörténet, Németország 55 városában s Európa majdnem minden országában ismertté vált Gutenberg találmánya.

5. fejezet

A könyvnyomtatás kezdetei Magyarországon. Hess András

Hogy Gutenberg találmánya, a könyvnyomtatás már a maga idején fontos társadalmi, művelődési szükségletet elégít ki, az is bizonyítja, hogy az új sokszorosító művészet műhelyei a feltalálást követő kb. fél évszázad alatt, azaz a 15. század végéig behálózták szinte egész Európát. A nyomdászat elterjedésének menete megfelel az egyes országok, népek korabeli kulturális fejlettségi színvonalának. Így Mátyás-korabeli Magyarországon Itáliát (1465) és Franciaországot (1470) követően, s Németalfölddel egyidőben, 1472-ben megjelent Budán az első nyomdász, Hess András, akit Karai László budai prépost, Mátyás király alkancellárja hívott ide a római Lauer-nyomdából. Hess 1473 pünkösdjének vigíliáján, azaz előestéjén fejezte be a hunok és a magyarok történetét tárgyaló Budai Krónika (Chronica Hungarorum) című munkát, amelyet a műhöz írt ajánlás szerint azért választott, mert úgy gondolta, hogy „minden magyarnak kedves, és öröme lesz. Mert amint szülőföldjét mindenki úgy szereti, ahogyan mást nem, akként minden ember szívből tudni vágyja, hogy övéi, honfitársai miként éltek.” A krónika példányai népszerűek lehettek a korabeli olvasók, a humanista értelmiség körében, és hamar elkelhettek, mert már 1480-tól kezdve számos kéziratos másolat készült róla.

Hess András nyomdájának a Budai Krónikán kívül még egy hiteles terméke ismeretes, s ez két görögről latinra fordított értekezést tartalmaz. Bazilius (Nagy Szent Vazul) A költők olvasásáról című művét és Xenophon Szókratész védőbeszéde című munkájának egy részletét. Mindkét mű a korabeli humanisták Európa-szerte kedvelt olvasmánya volt, érthető, hogy Budán, Mátyás udvara közelében ezeket választotta Hess. A kiadványon a megjelenés éve nem szerepel, nem tudjuk, hogy megjelenése megelőzte-e a Budai Krónikáét, vagy azután látott-e napvilágot. E két nyomtatványra korlátozódik Hess András rövid ideig tartó budai nyomdásztevékenysége, amelynek valószínűleg halála vetett véget, mert nevével később nem találkozunk. Újabb ismereteink szerint 1477 és 1480 közt, tehát ugyancsak Mátyás uralkodása idején egy újabb nyomda, az ún. második magyar ősnyomda működött az ország területén, amelynek három terméke ismert, de egyik sem tünteti fel a nyomdász nevét és a működés helyét.

6. fejezet

Reformáció és könyvnyomtatás. Bibliafordítások

Hess András könyvnyomtató műhelyének és a második magyarországi ősnomdának megszűnését követően mintegy fél évszázadon át nem működik nyomda az ország területén. A könyvszükségletet - amellett, hogy, tovább élt a kéziratosság, a kódexirodalom is -, különböző külföldi nyomdák elégítették ki, gyakran a Budán működő kiadók és könyvkereskedők közvetítésével. Külföldi nyomdákban jelentek meg olyan jelentékeny magyar szerzők Európaszerte ismert latin nyelvű művei is, mint amilyen pl. Janus Pannonius (1434-1472) vagy Temesvári Pelbárt (1435-1504).

A könyvnyomtatás az erasmista eszmék és főként a protestantizmus, a reformáció hazai térhódítása nyomán honosodott meg nálunk újból és végleg. A reformáció ugyanis eszméi terjesztéséhez, tanításai népszerűsítéséhez s a katolikus egyház elleni harcában hatékonyan támaszkodott a könyvekre, s ezzel hozzájárult a nyomdászat fejlődéséhez és terjesztéséhez. Luther Márton (1483-1546) az istentisztelet középpontjába a nemzeti nyelvű Biblia szövegén alapuló anyanyelvű igehirdetést akarta állítani. Ezért ő maga fordította le németre a Bibliát. Iskolák létrehozását és alsó szinten - a korábbi hagyományokat követve - az anyanyelvű oktatást szorgalmazta, hogy minél többen tudják olvasni a Biblia tanításait. Ugyanis az egyéb reformatori kiadványokat (katekizmusokat, hitvitákat, bibliai történeteket, az oktató és szórakoztató verses és prózai műveket, valamint a világi tartalmú széphistóriákat és egyéb munkákat) is.

A reformáció hazai terjedése nyomán nálunk a mohácsi vészt követően alakult az első 16. századi nyomda, 1529-ben, Nagyszombatban. Ezt 1539-ben a brassói követte. E két műhely az erdélyi szászok könyvigényét elégítette ki. Német, latin és görög munkákat, főleg tankönyveket adtak ki, magyar nyelvűeket azonban nem. Az első magyar nyelvű, még inkább katolikus, erasmista szellemiségűnek mondható bibliafordításokat az 1530-as években külföldön láttak napvilágot. Komjáti Benedek Az Szent Pál levelei magyar nyelven című könyve, amely az első teljesen magyar nyelvű nyomtatott könyv volt, 1533-ban Krakkóban jelent meg, Pesti Gábor Újtestamentum-fordítása pedig Bécsben, 1536-ban. De Sylvester János (1504 körül-1551 után) már Sárospatakon, a Nádasdy Tamás (1498-1562) által felállított nyomdában nyomtatta ki 1541-ben a maga Újtestamentumát, az első Magyarországon és teljesen magyar nyelven készült könyvet. 1590-ben látott napvilágot az első teljes protestáns bibliafordítás, Károlyi Gáspár (1529 körül-1591) munkája, amelyet Vizsolyban nyomtatott Mantskovit Bálint (?-1596) lengyel származású nyomdász.

7. fejezet

Világi tárgyú művek a 16. században

A külföldi egyetemeken tanult jeles 16. századi magyar bibliafordítók a protestáns tanítások mellett megismerkedtek a humanizmus eszmevilágával s az ókori klasszikus szerzők kiemelkedő alkotásaival is. A bibliafordítás során alakították, fejlesztették, csinosították a magyar nyelvet. (Nem véletlen, hogy Luthert is - éppen a bibliafordítás révén elért nyelvi és irodalmi teljesítményéért - a német irodalmi nyelv megeremtőjének tekintjük). A hazai fordítók - a katolikusok már a középkortól kezdve, majd a protestánsok is - olyan eredményeket értek el ebben a tekintetben, hogy a magyar nyelv alkalmassá vált akár ókori világi szerzők tolmácsolására, akár eredeti magyar művek megírására. A 16. századi magyar olvasók így jutottak

hozzá saját anyanyelvükön humanista tendenciájú, a török háborúk idején hazafias célzatú, a nemzeti érzést serkentő, s erkölcsi tanulságot is mindig tartalmazó alkotásokhoz.

Pesti Gábor Újtestamentum-fordításával egyidőben, ugyancsak 1536-ban adta közre Bécsben Aesopus meséinek tolmácsolását. Bornemissza Péter (1535-1584) mintegy két évtizeddel később, 1558-ban, szintén Bécsben, Szophoklész Elektrájának aktuális politikai célzatokat is tartalmazó fordítását, az első ismert magyar nyelvű tragédiáját jelentette meg. Tinódi Sebestyén (1505 és 1510 között-1556) Cronica című kötete, amely kottával együtt tartalmazza a szerző különböző műfajokhoz (széphistóriák, bibliai históriák) tartozó elbeszélő költeményeit, de főleg a korabeli magyar eseményeket megéneklő históriás énekeit, 1554-ben jelent meg Kolozsvárt, Heltai Gáspár (1490 v. 1510-1574) nyomdájában. Heltai, aki a 16. század kiemelkedő prózaírója s az első magyar kiadó, a saját műveit is közreadta. Chronica a magyaroknak dolgairól című írása azonban, amely az első rendszeres magyar nemzeti történelmi mű, csak halálát követő esztendőben látott napvilágot az özvegye által vezetett kolozsvári nyomdában.

Az idézett világi művek elsősorban a korabeli és a következő századok művelt értelmiségi olvasóinak voltak az olvasmányai. Heltai Chronicáját pl. Zrínyi Miklós is kedvelte. Az említett alkotások közül Tinódi versei váltak szélesebb körben ismertté, ezek sem elsősorban olvasmányként, hanem a szerző előadásában.

8. fejezet

Népkönyvek, széphistóriák a 16. században

A 16. század során Európa különböző országaiban az alsóbb néprétegekből kikerülő olvasók számára jelentek meg a népkönyveknek nevezett ismeretterjesztő és szórakoztató olvasmányok: a kalendáriumok, a sorsvető könyvek, az asztrológusok jóslatait tartalmazó nyomtatványok, a tanító célzatú vallási munkák, a bibliai történetek és históriák, de mellettük a világi tartalmú széphistóriák is, gyakran igen magas példányszámban. A 16. századi nemzeti nyelvű szépirodalom népkönyv formában vált először tömegolvasmánnyá. Németországban például Hans Sachs (1494-1576), a Wagner-operából, A nürnbergi mesterdalnokokból is ismert varga volt a kor legtermékenyebb írója; kb. 6000 népi bohózatot (trufát), számos verset és farsangi játékot írt, néha vaskos humorral.

A népkönyvek Magyarországon is megjelentek már a 16. században, és a szélesebb társadalmi rétegek körében egészen a 19-20. századig roppant népszerűek voltak. Számos kiadásban láttak napvilágot e könyvek, köztük kalendáriumok és széphistóriák. A rettenhetetlen bátor-ságú és nagy erejű nép hős, Toldi Miklós alakja Ilosvai Selymes Péter feldolgozásában vált ismertté a több alkalommal - többek közt az 1574-ben Lőcsén - megjelent népkönyv révén. A széphistória lett a forrása Arany János Toldi-trilógiájának.

Árgírus-királyfi és Tündér Ilona az antik forrásokig visszanyúló szerelmi történet Gyergyai (Gergei) Albert 16. század végi széphistóriája nyomán vált a magyar népköltészet részévé, s adott ösztönzést Vörösmarty Mihálynak a Csongor és Tünde megírására. Telamon históriája (Kolozsvár, 1578) ismeretlen szerző munkája; népszerűségének bizonyítéka, hogy a tragikus szerelemnek ugyanez a motívuma bukkan fel a Kádár Katáról szóló népballadában. Az ugyancsak ismeretlen szerzőtől származó, nyers nép humorral megírt Salamon és Markalf című népkönyv (Kolozsvár, 1577) az ószövegségi Salamon király és az egyszerű paraszt, Markalf vetélkedése során azt mutatja be, hogyan jár túl a nép tanulatlan, de okos gyermeke az uralkodó eszén. A mű teljes elterjedtségére vall, hogy több korabeli magánlevél említi, és

Tinódi is szól róla. Mindezeket a népszerű kiadványokat és más társaikat (Béla királyról és Bankó lányáról, Bánk bán, Fortunatus stb.) vásárokon, ponyván árulták a 16. században és később is. Innen e népi irodalom ponyva elnevezése.

9. fejezet

Az ellenreformáció és a könyv. A nagyszombati jezsuita nyomda

A reformáció - igénybe véve eszméi és tanításai terjesztéséhez könyvnyomtatást és produktumait, a különböző reformatori kiadványokat - gyorsan tért hódított Németországban és Európa számos más országában is. A katolikus egyház a reformáció visszaszorítására és a maga pozícióinak a megszilárdítása végett 1545 és 1563 közt megtartotta a tridenti zsinatot, amelynek határozatai lerakták az ellenreformáció alapjait, és megfogalmazták a katolikus újjászületés programját. Több reformot fogadtak a katolikus egyház megújulása érdekében. Itt határozták el a cenzúra bevezetését is a katolikus ellenes művek terjesztésének meggátolására.

Az első ízben 1559-ben kiadott tiltott könyvek jegyzéke (Index librorum prohibitorum) alapján utólag cenzúrázták a könyveket, a katolicizmus érdekeit és a katolikus vallás tanításait sértő művek olvasását a híveknek kiközösítés terhe mellett szigorúan megtiltották. (Természetesen a protestáns felekezetek is tiltották híveiknek a katolikus és a más felekezetbeli művek olvasását). Ugyanakkor a zsinat katolikus nyomdák alapítására ösztönzött; ezzel az ellenreformáció a reformáció terjesztésének hatékony eszközét, az anyanyelven írt könyvet szintén igénybe vette a katolikus térhódítások és szellemiség térhódítása érdekében. E határozatok megvalósítását elsősorban a jezsuita rend kitűnően képzett, művelt tagjainak a feladatául tűzték ki.

Magyarországon 1577-ben Telegdi Miklós (1535?-1586) esztergomi nagyprépost alapította meg az első katolikus nyomdát, megvásárolva a jezsuita rend bécsi műhelyének felszerelését, amelyet a saját nagyszombati házában állított fel. A nyomda, amelynek tevékenységét kezdetben Telegdi maga irányította, az ő protestánsellenes hitvitázó műveit, továbbá népies vallásos írásokat, magyar nyelvű kalendáriumokat s egyéb közhasznú kiadványokat (pl. Corpus jurist) adott közre. A nagyszombati műhely 1584-ben királyi privilégiumot kapott, amely egyben kimondta minden más engedély nélkül működő nyomda, azaz az összes protestáns műhely megszüntetését, továbbá megtiltotta a nagyszombati kiadványok utánnyomását. A nyomda Telegdi halála után az esztergomi káptalan kezében volt, majd Forgách Ferenc (1566-1615) bíboros 1609-ben a nagyszombati jezsuitáknak adományozta. Forgách 1610 és 1616 között Pozsonyban is működtetett egy nyomdát, ez adta ki többek közt Pázmány Péter egyik főművét, az Isteni igazságra vezérlő kalauzt (1613). Később a két nyomda Nagyszombaton egyesült, s ez a nyomda lett az 1635-ben Pázmány által alapított jezsuita egyetem könyvnyomtató műhelye 1655-ben. Az egyetemi nyomda az egyetemi tanárok latin nyelvű teológiai és tudományos műveinek a kiadásával a katolikus tudományosságot szolgálta. Nemzeti nyelvű vallásos, énekes- és imádságos könyv kiadványaival pedig a nép körében szerzett híveket az ellenreformáció számára.

A nagyszombati nyomda a jezsuita rend feloszlatása után, 1773-ban Mária Terézia rendelete alapján az egyetemmel együtt Budára került. Bécsi katolikus nyomdáiban is jelentek meg fontos magyar nyelvű katolikus kiadványok, így pl. Káldi György (1573-1634) bibliafordítása, az első teljesen magyar nyelvű katolikus bibliafordítás 1626-ban.

10. fejezet

Költői alkotások a 16-17. században

A 16. és a 17. században nemcsak a fordításirodalom, a nemzeti nyelvű vallási és hitvitázó irodalom, az anyanyelvű tudományosság s a korabeli népi irodalom mutatott fel jelentékeny eredményeket, hanem megszülettek nemzeti nyelvünkön az európai mércével mérve is korszerűnek nevezhető első műköltői alkotások is.

A 16. században élt és alkotott a magyar nyelvű líra első kiemelkedő, világirodalmi szintű képviselője: Balassi Bálint (1554-1594), akit irodalomtörténet-írásunk joggal és méltán tart első klasszikus költőnek. Alkotásai a maguk korában mégsem kerülhettek nyilvánosság, a közönség elé. Műveinek első kiadása halála után kb. 70 évvel látott napvilágot, ekkor is csak istenes és vitézi énekei. A kor valláserkölcsei felfogása szerelmes verseit erkölcsstelennek, fajtalanoknak bélyegezte. Így ezek csak kéziratok útján terjedtek. Legteljesebb ismert gyűjteményük a zólyomradványi Radvánszky-könyvtárban fennmaradt Balassa-kódex. Ennek alapján jelent meg első ízben a Balassi-versek nyomtatásban, 1879-ben. Vallásos versei költőutódjának, Rimay Jánosnak (1570-1631) költeményeivel együtt az 1630-as években Bártfán láttak napvilágot, s népszerűségükre jellemző, hogy 1806-ig 43 kiadásuk ismeretes.

A 17. században alkotott a magyar elbeszélő költészet, az eposz kiemelkedő költője, Zrínyi Miklós (1620-1664). Főműve a Szigeti veszedelem - kisebb verseivel együtt - az Adria-i tengernek syrenaia című kötetben jelent meg Bécsben, 1651-ben. Az eposz a korabeli közönség körében, sőt megjelenése után kb. 150 évig csekély hatást ért el. Ennek oka nem elsősorban az első kiadás alacsony példányszáma, hanem a nemesi átlag olvasóközönség mentalitása és ízlése: nem volt felkészülve a mű gondolatainak és művészi értékeinek befogadására. Zrínyi munkáját a felvilágosodás írói fedezték fel újra: Ráday Gedeon, Kazinczy Ferenc, Batsányi János és Csokonai Vitéz Mihály; a 2. kiadás 1817-ben Kazinczy érdeme.

Zrínyinek kortársa volt a 17. század jelentős elbeszélője s egyben legnépszerűbb költője, Gyöngyösi István (1629-1704). Elbeszélő költeményeinek, amelyekben többnyire főúri személyek szerelmeit, udvarlásait, házasságait dolgozta fel számos lírai betéttel, a nemesi közönség ízlése szerint, rendkívül nagy sikerük volt már a szerző életében, majd az egész 18. századon keresztül. E művek sokban hozzájárultak a nemesi olvasóközönség fölneveléséhez. Gyöngyösi művei - köztük első helyen a Márssal társalkodó Murányi Venus (1. kiad. Kassa, 1664) - nagyon sok kiadásban láttak napvilágot.

11. fejezet

Kollégiumi könyvtárak

A kollégium a 16. században kialakult olyan iskolatípus, amely a reformáció és ellenreformáció egymás melletti harcai során jött létre, s amely mind a katolikusoknál, mind a protestánsoknál az alapismeretektől a legmagasabb tudományos eredményekig széles körben tanította és sajátította el a diákokkal a tananyagot. Alapos ismereteket nyújtott latin nyelven. E műveltség jellegét meghatározta az iskola felekezeti hovatartozása, mert mind a katolikus, mind a protestáns kollégiumok tananyagát mély és szigorú vallási, világnézeti szellem hatotta át.

E gazdag, széles körű és színvonalas tananyag oktatását általában jól felszerelt, a hagyományos humanista ismeretanyagot és a korabeli vallási tanításokat, valamint filozófiai műveltséganyagot magukban rejtő kollégiumi könyvtárak segítették. A hazai református kollégiumok közül a

debreceni, a sárospataki, a pápai, a gyulafehérvári és a nagyenyedi volt a legnevezetesebb. Valamennyi kitűnő könyvtárral is rendelkezett. A sárospataki és a debreceni kollégium könyvtárának eredetéről, kezdeteiről nincsenek ismereteink, nagyon valószínű, hogy mindkettő a korábbi városi-plébániai iskola protestáns alakulásával egyidőben, azaz a pataki 1531-ben, a debreceni pedig 1551 táján keletkezett. A gyulafehérvári kollégiumnak Bethlen Gábor (1580-1629), az alapító ajándékozott jól felszerelt könyvtárat, amely a korabeli feljegyzések szerint sok ezer tallérba kerülhetett. E könyvtárak állománya főleg adományokból és tanári hagyatékok révén gyarapodott, s csak kis részben vásárlás útján. Debrecenben pl. általános szokás volt, hogy az elhunyt lelkészek könyvtárát az örökösök a kollégiumnak adományozták. A sárospataki iskola Rákóczi György halálával (1652) jutott rendkívül értékes hagyatékhoz; ő ugyanis az atyjától, I. Rákóczi Györgytől örökölt könyvtárat tovább gyarapítva hagyta örökül a kollégiumra. Általános szokás volt, hogy a külföldi egyetemekről, akadémiákról hazatért ösztöndíjas diákok hálájuk jeléül egy-egy magukkal hozott könyvvel ajándékozták meg az anyaintézetet. Debrecenben 1740-ben ezt már kötelezővé tették. Az állomány tervszerűbb gyarapítása végett megszabták, hogy a visszatérő ifjak a tanárok által kijelölt műveket hozzák magukkal a könyvtár részére.

A kollégiumi könyvtárak kezdetben iskolai könyvtárak voltak, elsősorban a diákság tanulmányi munkáját segítették. Később azonban az átfogóbb tájékoztatás s a tudományos kutatás céljából széles körben gyűjtötték az értékes irodalmat és a tudomány legújabb eredményeit tartalmazó könyvanyagot. Debrecenben pl. Maróthi György (1715-1744), Sárospatakon pedig Szombathi János (1749-1823) professzor kezdeményezésére a 18. században indult meg az a könyvtár-fejlesztő tevékenység, amelynek eredményeként a gyűjtemények enciklopédikus teljességre törekvő tudományos könyvtárakká váltak. A református kollégiumi könyvtárak nagyértékű régi állományukkal napjainkban a történeti, művelődéstörténeti kutatás fontos bázisai.

A korai katolikus kollégiumi könyvtárak közül az 1561-ben Nagyszombatban letelepedett jezsuita rend iskolájának könyvtára volt a legjelentősebb. Ez később Egyetemi Könyvtár alapját képezte.

12. fejezet

A nagyszombati egyetem könyvtára

A Pázmány Péter (1570-1637) által 1635-ben megalapított nagyszombati jezsuita egyetemnek az oktatási munka támogatása céljából szüksége volt megfelelő könyvekből összeállított könyvtárra is. Az új egyetemi könyvtárat nem a semmiből kellett megteremteni. Az 1561-ben Nagyszombatban letelepedett jezsuita rend ugyanis azonnal kollégiumot alapított, amely könyvekkel, könyvtárral is rendelkezett. Ez a könyvtár végigkísérte a jezsuiták eleinte viszontagságos útját: Nagyszombatból 1586-ban Znióváraljára került, innen 1598-ban Vágsellyére, majd 1615-ben ismét vissza Nagyszombatba. Állománya fennmaradt része arról tanúskodik, hogy a könyvtár alapjában oktatási jellegű intézmény volt, a katolikus-humanista szellemű oktatás ügyét szolgálta.

A könyvtár az egyetem alapításakor már komoly, mintegy 1500 kötetből álló könyvanyaggal rendelkezett, s a 16-17. század során fokozatosan fejlődött át a középiskolai tanítást szolgáló gyűjteményből a kezdetben a két - hittudományi és bölcsészeti - karral rendelkező, majd 1667-ben jogtudományi karral bővülő egyetem igényeinek kielégítését biztosító intézménnyé. A jezsuiták tanítási rendszerében a könyvtáraknak Európa-szerte jelentős szerepük volt. Tanulmányi szabályzatuk, a Ratio studiorum már a 16. században elrendelte rendszeres évi jöve-

delem biztosítását könyvtáraik számára, mivel a jezsuiták könyveik nélkül olyanok, mint a fegyvertelen katonák.

Ebben a szellemben gondoskodott az egyetem vezetése a nagyszombati könyvtárról is, amely éppen olyan fontos része volt az intézmény egészének, mint a fakultások és a nyomda. Feladatául azt tűzték ki, hogy váljék alkalmassá az ország jövő katolikus vezető rétegét oktató tanszemélyzet tudományos továbbképzésére és színvonalas oktató munkájának segítségére. Ezért fejlesztették tervszerűen állományát, építettek számára olyan új helyiségeket, amelyeket az egyetem „fődszéke” tekintették. Az egyetemi könyvtár állománya 1690-ben 5331 műből állt, majd ezt követően a feloszlásig, 1773-ig rendkívül intenzíven, 6012 újabb munkával gyarapodott. Végül állománya összesen kb. 15.000 kötetre rúgott. A jezsuita rend feloszlása után a korábban elsősorban egyházpolitikai célokat szolgáló intézményt gyűjteménnyé alakították át.

13. fejezet

Misztótfalusi Kis Miklós

A 16. század nagy magyar reformátor-nyomdászainak kései utóda volt a nemzetközi híró Misztótfalusi Kis Miklós (1650-1720), aki mint nyomdász, betűmetsző és betűöntő, tudós, nyelvész és könyvkiadó egyaránt kiemelkedőt alkotott. A nagyenyedi kollégiumban végzett tanulmányai után Fogarason lett tanító, és az itt gyűjtött pénzén utazott 1680-ban külföldi tanulmányútra, Amszterdamba. Az erdélyi református egyház vezetői megbízták az ott megrendelt magyar Biblia nyomásának felügyeletével; ehhez ő a híres Blaeu nyomdában megtanulta a nyomdászatot, s különösen a betűmetszésben olyan kiemelkedő ismeretekre tett szert, hogy megrendelések egész sorát kapta németalföldi nyomdászoktól és Európa számos más országából.

Gazdag ember lett, s mivel Amszterdamban megrendelt Biblia az erdélyi támogatás hiányában nem készült el, ő maga a saját költségén vállalkozott a kinyomtatására. 1685-ben a teljes Bibliát adta közre 3500 példányban, 1686-ban külön a zsoltárokat és 1687-ben az Újszövetséget is. A Biblia korábbi fordítási és nyomási hibáit, s az első kiadás óta megromlott szöveget kijavította, sőt helyesírási korszerűsítéseket és egységesítéseket is végzett a szövegben.

Tudását azonban Erdély kulturális felemelésére és a hazai protestantizmus erősítésére kívánta felhasználni, ezért 1689-ben visszatért Kolozsvárra. Itt elvállalta a református egyház és kollégiumi nyomda vezetését. 1692-től haláláig, tíz éven át vezeti a nyomdát, s kiemelkedő nyomdászati tevékenységét a művelődés ügyét szolgáló tudatos kiadói program szolgálatába állítja. Kiadványaival a szélesebb néprétegek, köztük a parasztság műveltségi szintjét is növelni akarja. Csak hasznos, jó könyveket, s színvonalas irodalmi munkákat adott ki, pl. ábécés és egyéb iskolakönyveket, kalendáriumokat, népszerű orvosi munkákat (pl. Pápai-Páriz Ferenc Pax corporisát 1695-ben), szakácskönyvet, Werbőczy Decretumát, Haller János Hármaskönyvét stb. Az anyanyelvű oktatás ügyét fontosnak tartja és nyomtatványaival is igyekszik előmozdítani. Ő maga kiemelkedő író s jeles nyelvész is volt, az egységes magyar helyesírás kialakítása terén fontos kiadói munkássága.

Modern polgári nézetei miatt hamarosan szembekerült az erdélyi református egyház konzervatív vezetőivel, akik - többek közt - helyesírási elvei miatt támadták, s kellemetlenkedéseikkel akadályozták munkáját. A biblia szövegén végzett javításait hamisításnak minősítették, mire ő a bibliakiadást védő latin nyelvű munkával (Apologia Biblicorum, 1697) válaszolt, sorra cáfolva a

kifogásokat. Egy évvel később 1698-ban a megújuló és megerősödő támadásokra válaszul már magyarul adja közre híres önéletírását, a Mentséget (M. Tótfalusi K. Miklósnak maga személyének, életének és különös tselekedetinek Mentsége), amely számot ad életútjáról, s könyörtelen kritikával leplezi le ellenfelei igaztalan vádjait. Emiatt egyházi fegyelmi eljárást indítanak ellene, zsinat elé idézik, az eklézsia megkövetésére s könyve megsemmisítésére ítélik, de szinte a sors igazságszolgáltatásának tekinthető, hogy kettő fennmaradt belőlük, míg a visszavonó írásból (Retractio) egy darab sem maradt az utókorra.

14. fejezet

A Rákóczi-szabadságharc kiadványai és sajtója

A Rákóczi szabadságharc kora (1703-1711) a magyar könyvnyomtatás történetének az első időszaka, amikor a különböző kiadványok egy nemzeti szabadságmozgalom szolgálatában álltak. E nem egészen egy évtizedes időszakban megjelent olyan terjedelmes írásmű is, mint Pápai Páriz Ferenc (1649-1716) 910 lapos latin-magyar szótára, vagy olyan jelentékeny irodalmi kiadvány, mint Balassi Bálint és Rimay János istenes énekei, de a legtöbb kiadást megért és legmagasabb példányszámú munkák aktuális tartalmú politikai kiadványok. Nagy részük kis terjedelmű, ún. aprónyomtatvány, köztük a különböző kuruc proklamációk. Érdekes tény, hogy Zrínyi Miklós 1660-61-ben írt törökellenes röpirata, A török áfium ellen való orvosság is most, a független harc során jelenik meg először nyomtatásban. Bártfán, 1705-ben, Rákóczinak ajánlva lát napvilágot. A közreadók nyilván aktuálisnak érezték a mű tartalmát.

Közvetlenül az eseményekkel függött össze Rákóczi Ferenc (1676-1735) több munkája, köztük pl. 1703-i proklamációja a keresztény világ fejedelmeihez, vagy az 1704-i *Recrudescent...* kezdetű manifesztuma, kiáltványa.

Rákóczi nagy jelentőséget tulajdonított a közvélemény tájékoztatásának, ezért jelentette meg számos rövid, mozgékony, röpiratszerű kiadvány mellett 1705 és 1711 között az első magyarországi időszaki sajtóterméket, politikai újságot, a *Mercurius Hungaricus*t, amely második számától *Mercurius Veridicus ex Hungaria* (Igazmondó Magyarországi Mercurius) címmel látott napvilágot. Szabálytalan időközökben jelent meg a lap Ráday Pálnak (1677-1733), Rákóczi legfőbb diplomatájának irányításával a *Wienerisches Diarium* című bécsi újság tendenciózusan beállított kurucellenes híreinek, beszámolóinak ellensúlyozására. Rákóczi elsősorban a külföldet kívánta a lap révén tájékoztatni a szabadságharc ügyének állásáról, ezért adták közre latin nyelven. Hat éves megjelenési időszakából napjainkban mindössze hat különböző száma ismeretes. A kurucok főhadiszállásának mozgását követve az újságot több felvidéki városban nyomtatták: Kassán, Lőcsén, Bártfán majd ismét Kassán.

15. fejezet

A Rákóczi-szabadságharc emlékét idéző munkák

Az elbukott szabadságharc dicsőséges emlékét maga Rákóczi s udvarának vele együtt emigrációba kényszerült emberei is megörökítették munkáikban. De büszkeséggel, vágyakozással vagy a bukás miatti haragos keserőséggel emlékeztek rá maguk a nemesi és jobbágyi résztvevők is a kuruc költészet, a szegénylegény énekek különböző darabjaiban, amelyek másolás útján, kéziratos énekeskönyvekben, illetve szájhagyományozás útján terjedtek.

Rákóczi franciaországi száműzetésének idején, 1716-ban írta meg franciául Emlékiratait, amelyek 1739-ben láttak napvilágot (*Histoire des révolutions de Hogrie...*). Az európai közvélemény helyes tájékoztatását kívánta szolgálni a szabadságharc időszakának eseményeit feldolgozó, de számos személyes vonatkozást és önéletrajzi elemet is tartalmazó politikai munkával. Később 1716 és 1719 közt latin nyelvű Vallomásaiban, amelyekben élete más időszakairól tesz tanúságot, itt-ott szintén felidézi a szabadságküzdő emléket.

Egykori apródja, majd a bujdosásban hűséges kísérője, Mikes Kelemen (1690-1761) a száműzetésben eltöltött évekről ad néha humoros, gyakran borongós hangulatú, de hiteles képet Törökországi levelek című munkájában. Mikes leveleskönyve hosszú ideig kéziratban lappangott, mígnem Görög Demeterhez (1760-1833) került, tőle pedig Kultsár Istvánhoz (1760-1828), aki Szombathelyen, 1794-ben adta közre első ízben. Ugyancsak később, jórészt a 19. és 20. században adták ki a kuruc költészet alkotásait, de kéziratok énekeskönyvek révén széles körben ismertté váltak már korábban is. Közülük a Rákóczi-nóta volt az egyik legkedveltebb. Mint a 18. század legnépszerűbb énekét szinte első nemzeti himnuszaként énekelte a nép, visszaemlékezve a kuruc időkre, a szabadságharc bukását követő osztrák katonai megszállás idején. (Tiltott nóta volt a Rákóczi-nóta, Csokonai mégis elénekelte Csurgón, az évváró színelőadáson).

16. fejezet

A könyvnyomtatás elterjedése a 18. században

A Rákóczi-szabadságharc bukásának és a szatmári békekötésnek szomorú esztendeje, 1711, új korszak kezdetét jelenti a magyar könyvkultúra történetében. A török uralom és kuruc-labanc háborúk után új, békés időszak következik, megindul az ország újjáépítése, az egyházi intézmények, a szerzetesrendek, a püspökségek, a különböző iskolák megkezdik tevékenységüket a korábban török megszállás alatt lévő területeken is. Az ország középső részén, ahol részben a török tilalom, részben a háborús viszonyok, a lakosság elmenekülése miatt eddig nem működhetett nyomda, most indul meg és terjed el a könyvnyomtatás. Budán pl. ahol Hess András első magyarországi nyomdája óta kb. két és fél évszázadon át nem működött könyvnyomtató műhely, 1724-ben alapítja a Landerer-család nyomdáját Landerer János Sebestyén.

A fontosabb nyomdák nagyrészt a katolikus püspökségek és a szatmári békét követően bevándorolt német nyomdászok kezén vannak. A korábban virágzó protestáns műhelyek a bécsi udvarnak a katolikus restaurációt támogató politikája miatt most megállnak a fejlődésben.

A fejlődés a nyomdák számának lassú, de fokozatos emelkedésén mutatkozik meg. A nyomdák kiadványai nagyobb részt még latin és német nyelvű, továbbá vallásos tárgyú munkák; változás e téren a század utolsó harmadában, a felvilágosodás hatására indul meg. Ekkor kerülnek lassan előtérbe a magyar nyelvű és világi tárgyú kiadványok, köztük felvilágosult szellemű könyvek, röpiratok és időszaki sajtótermékek.

A század első felében, mivel az iskolai oktatás és tudomány nyelve is latin volt, magyar könyvet keveset olvastak; latin tudományos műveket elsősorban az ország tudományos központjának a nyomdáiban nyomtattak. Tanúskodik erről az 1777-ben nagyobb részt Budára költöző egyetemi nyomda 1780-ban kibocsátott katalógusa. A Landerer családnak Budán alapított nyomdája mellett 1750-től Pozsonyban, 1773-tól Pesten, 1774-től Pesten, 1774-től pedig Kassán is volt műhelye. A Pozsonyi nyomda tulajdonosa (majd később a pesti is),

Landerer János Mihály (1725-1795), az általa nyomtatott könyveket árusította is, ezért bocsátott ki könyvjegyzéket (az elsőt 1754-ben Pozsonyban) az olvasók, a vásárlók tájékoztatására. Ugyanakkor elsősorban a kelendő kiadványokat (tankönyvek, kalendáriumok, vallásos művek stb.) kiadását a maga költségén vállalta. A saját költségén közreadott művek közt a 18. század utolsó harmadában már klasszikus szerzők (Euripidész) alkotásainak a fordításai, s eredeti magyar művek (Dugonics munkája) is előfordulnak, ami az olvasóközönség érdeklődésének fejlődését bizonyítja.

A nyomdász tehát ez időben még könyvkereskedői és kiadói feladatokat is vállal, a könyvkereskedelem mint önálló foglalkozási ág csak lassan, fokozatosan alakul ki.

17. fejezet

Az első önálló magyar könyvkereskedők

A magyarországi könyvkereskedelem csak a 18. század utolsó harmadában kezdett különválni a nyomdásztól és könyvkötésztől, s ettől kezdve lett önálló foglalkozási ággá. Azért történt így, mert a nyomdászat elterjedése és fejlődése nyomán a könyvtermés egyre bőségebb lett, és az olvasók száma is tetemesen gyarapodott. Addig a nyomdászok jó része egyben könyvkereskedő is volt, s akadt köztük olyan is, mint pl. a bécsi Trattner János Mátyás (1717-1789), aki könyvkereskedői engedélyt is szerzett, s ezt feltüntette a maga kiadványain. A könyvkötők ugyancsak árusították a nyomdászoktól bekötésre átvett munkákat, s mint könyvkereskedőknek, saját kiadványaik is voltak. Strohmayer Ignác (?-1793), például, aki bár könyvkötőnek is nevezi magát 1790-ben Szacsvey Sándor (1752-1815) egyik művén, ekkor már Pesten, Budán és Kassán is rendelkezik saját könyvkereskedéssel.

Ugyanekkor viszont jó néhány önálló könyvkereskedő is működik az országban; Pesten 1748-ban elsőként Maus János Gellért (1715-1778) nyitott könyvkereskedést, őt 1768-ban Weingand János Mihály, 1769-ben pedig Köpf György (?-1785) követte. Ők ketten mint kiadók „Weingand és Köpf” néven működtek egy ideig. A hazai könyvkereskedelem nagyarányú fejlődéséről tanúskodik, hogy 1772-ben már helytartótanácsi rendelkezés szabályozza a magyarországi könyvkereskedők jogi helyzetét és működési körét. 1799-ben nyitott Pesten önálló üzletet a korábban Óbudán könyvkötőként működő Kiss István (?-1815), aki 21 magyar kiadványán „nemzeti könyvtár”-nak nevezte magát, és üzletének árukészlete is nagyjából magyar munkákból állt.

A 18-19. század fordulóján megszorodott a pest-budai könyvkereskedések száma; nevezetes volt köztük a Müller József (?-1842) által 1811-ben alapított, s Pesten, a Ferenciek terén működő üzlet, amely egy ideig mint kölcsönkönyvtár is tevékenykedett. Müller - ahogy az önállósult könyvkereskedők általában - kiadó-könyvkereskedőként érdemes kiadói munkát végzett a korabeli nyomdászkiadók mellett. Közülük számosan vállalták a felvilágosodás kori jelentékeny magyar irodalmi és tudományos alkotások közreadását.

18. fejezet

Főpapi könyvtárak a 18. században

A török hódoltság után a szatmári békével beköszöntő békés korszakban kerülhetett sor az elpusztult városok és falvak újjáépítésére. A 18. század során egymás után keletkeztek a katolikus egyház térhódítását szimbolizáló pompás barokk épületek, templomok és püspöki paloták, majd a századfordulótól kezdve a klasszicista főpapi rezidenciák, amelyeknek elengedhetetlen részük volt a díszes barokk, illetve klasszicista könyvtárterem. E könyvtártermek nagy részének elsődlegesen reprezentatív szerepe volt; a szépen kiképzett architektúra, esetleg a mennyezetet díszítő freskók s a falak menti díszes faragású, nemes fából készített könyvszekrények, könyvespolcok a rajtuk lévő szépen bekötött könyvekkel látványosságzámba mentek.

A főpapi teremkönyvtár könyvállománya enciklopédikus jellegű volt, azaz felölelte az összes korabeli tudományágat és ismeretterületet, de főként teológiai, filozófiai, történeti munkákat, ókori klasszikus irodalmat, továbbá ritka és régi könyveket és értékes kéziratokat, kódexeket tartalmazott; természettudományi műveket kisebb mértékben. A 18. század vége felé a barokkos-enciklopédikus főpapi könyvtárak állományában is megjelent a francia és európai felvilágosodás, valamint a modern külföldi irodalmak számos terméke, továbbá a hazai felvilágosodás és a Bécs-ellenes nemesi ellenállás nemzeti programja következményeként egyre több magyar és magyar vonatkozású könyv (hungarica) is.

A legjelentékenyebb főpapi könyvtárral Klimó György (1710-1777) pécsi, Esterházy Károly gróf (1725-1799) egri, Batthyány Ignác gróf (1741-1798) erdélyi (gyulafehérvári) és Patachich Ádám (1717-1784) nagyváradi püspök, majd kalocsai érsek rendelkezett.

Klimó, a jobbágyszármazású főpap Pécsen egyetemet kívánt alapítani, s az itt folyó tudományos és tanulmányi munka támogatásához gyűjtött könyvtárat. E terve nem valósult meg, de a 15.000 kötetből álló gyűjteményt 1774-ben nyilvánossá tette, s ezzel létrehozta Magyarország első nyilvános könyvtárát. A könyvtár klasszicista palotáját Szepesy Ignác (1780-1838) püspök emeltette; ez ma a pécsi egyetemi könyvtár otthona, s a Klimó-könyvtár ennek a különgyűjteménye.

Esterházy Károly Egerben ugyancsak egyetem alapítását tervezte, s gyűjteményét az intézmény könyvtárának szánta. Királyi jóváhagyást azonban nem kapott, így az általa építtetett egri Líceum díszes barokk könyvtártermében tette nyilvánossá a 16.000 kötetes állományt 1793-ban. Ma mint az egri főszékesegyház könyvtára eredeti formájában megtalálható az Esterházy Károly Tanárképző Főiskola épületében.

Batthyány Ignác hozta létre és nyitotta meg 1798-ban a gyulafehérvári Batthyaneumot. (Ő egy akadémia jellegű erdélyi történelemkutató társaságot kívánt létesíteni, s ennek a tevékenységét kívánta támogatni könyvtára állományával. A 18. századi főpapok közül Batthyány gyűjtötte össze a legtöbb magyar könyvet. Gyűjteményének értéke a Széchényi Ferencéével vetekedett.

19. fejezet

Főúri könyvtárak a 18. században

Az ország 18. századi újjáépítése során és később - a püspöki palotákhoz hasonlóan - számos vidéki főúri és nemesi kastélyt, kúriát és városi palotát is emeltek Magyarország és Erdély területén. E világi funkciójú épületek többsége ugyancsak rendelkezett díszes könyvtárteremmel, s a művelt, nemzeti érzésű tulajdonosok, akik bécsi tanulmányaik és nyugat-európai tanulmányútjaik során döbbentek rá a műveltség fontosságára és Magyarország elmaradására e téren, gazdag enciklopédikus könyvtárakat hoztak létre. A felvilágosodás hatására - amelynek eszmeiségével az egyházi könyvgyűjtők általában szembehelyezkedtek, még ha megismerték és gyűjtötték is termékeit -, e főúri gyűjtemények arculata lényegesen átalakult: a korabeli külföldi és hazai könyvtermés, a modern nemzeti és magyar nyelvű irodalom gazdagon volt képviselve az állományban. Számos tulajdonos engedélyt adott könyvtára használatára tudósoknak és íróknak. Többen közreadták a gyűjtemény katalógusát, így e magángyűjtemények, amelyeknek jó része később közkönyvtárrá alakult vagy meglévő közgyűjteménybe került, a maguk korában fontos tudományos, művelődési funkciót tölthettek be.

A magyar könyvek gyűjtése terén emelkedett ki a péceli Ráday-könyvtár, amelyet Ráday Pál (1677-1733), II. Rákóczi Ferenc egykori kancellárja kezdett gyűjteni. E nemzeti szellemű gyűjtést fia, Ráday Gedeon (1713-1792), a neves író, irodalomszervező és mecénás folytatta és teljesítette ki. A kb. 12.000 kötetes gazdag könyvtárat az utódoktól 1861-ben országos gyűjtés révén a református egyház vette meg és Pestre költöztette. Ma is Budapesten működik, mint a Dunamelléki Református Egyházkerület könyvtára.

Széchenyi Ferenc gróf (1754-1820) még a Rádayénál is nagyobb és magyar könyvekben is gazdagabb könyvtárat gyűjtött. A teljes magyar és magyar vonatkozású könyvtermést igyekezett magának megszerezni. Magyar könyvtárát a nagycenki kastélyban, idegen könyveit - mert kezdetben ilyeneket is vásárolt - a család soproni palotájában helyezte el. 1802-ben kb. 17.000 darabból álló cenki könyv-, kézirat-, térkép-, metszet- és éremgyűjteményét felajánlotta a nemzetnek, s ezzel megalapította a magyar nemzeti könyvtárat, a mai Országos Széchényi Könyvtárat, valamint a Magyar Nemzeti Múzeumot is.

Gróf Teleki József (1738-1796) koronaőr kezdte gyűjteni azt a könyvtárat, amelyet 1826-ban - ekkor már mint 30.000 kötetes gyűjteményt - unokája, ugyancsak Teleki József (1790-1855), az Akadémia későbbi elnöke ajánlott fel a család nevében a Magyar Tudományos Akadémiának.

A koronaőr Teleki József unokaöccse, Teleki Sámuel gróf (1739-1822) udvari kancellár hozta létre s adta át a nyilvánosságnak Marosvásárhelyen azt a kb. 40.000 kötetes híres Teleki Tékát, amely mint Erdély legjelentékenyebb magyar könyvtára ma is a városban működik a tulajdonos által 1799-ben emeltetett klasszicista palotában.

20. fejezet

A gazdasági élet és a könyvek

Az ország 18. századi újjáépítése során a gazdasági élet különböző ágazatainak fejlesztésére is sor került. Ennek érdekében számos szakkönyv készült és jelent meg, köztük magyar nyelvűek. A szakemberek felhasználták a különböző kiadványokban található szakismereteket, s magyar és külföldi szakmunkákból álló fontos gyűjtemények keletkeztek.

A bányászat, amely különösen a Felvidéken nagy hagyományokkal rendelkezett, hamarosan újból fellendült. Elsőnek Európában nálunk indult meg a bányamérnökképzés, amikor 1736-ban Selmezbányán megalakult a Bányászati Akadémia, majd 1765-ben ennek könyvtára, az első magyarországi szakkönyvtár is.

Fejlődött a mezőgazdaság, súlypontja a hagyományos állattenyésztésről a földművelésre kezdett áttolódni, megnőtt a gabonatermesztés jelentősége, szakkönyvek láttak napvilágot a különböző növények, pl. a gabona termesztéséről (ld. Szabó József munkáját), de a belterjesebb gazdálkodásra valló len- és kendertermesztésről vagy az állattenyésztés terén a méhtartásról, illetve a selyemhernyó-tenyésztésről is. Tessedik Sámuel (1742-1820), szarvasi evangélikus esperes, a gyakorlati irányú népnevelés első hazai megvalósítója, a magyarországi parasztemberről írott munkájával és az 1779-től 1806-ig működő, az oktatást a termelőmunkával összekapcsoló szarvasi gazdasági iskolájával egyaránt ezt a fejlődést és tendenciát segítette. Iskolája már a megnyitáskor 733 kötetes könyvtárral rendelkezett, s az állomány 163 kötete gazdasági munka volt.

Jóval jelentékenyebb ennél az a gyűjtemény, amelyet gróf Festetics György (1755-1819), haladó gondolkodású főúr, a magyar irodalom és a tudományok bőkezű pártolója hozott létre Keszthelyen. Ő 1797-ben Európa első mezőgazdasági főiskoláját, a Georgicont alapította meg, s az őseitől örökölt könyvtárat széles körűen gyarapítva gazdasági, mezőgazdasági könyvekkel is kiegészítette. A 8.000 kötetes könyvtár számára, amelyet a Georgicon tanárai is használhattak, 1810 és 1812 közt pompás klasszicista épületet emeltetett. 1817-ben már különösen főiskolai szakkönyvtár építésére adott utasítást, amelyet fia, Festetics László valósított meg 1839-ben. Az egykori Festetics-gyűjtemény ma Helicon Könyvtár néven műemlékkönyvtárként működik Keszthelyen.

21. fejezet

A felvilágosult abszolutizmus művelődéspolitikája

A felvilágosult abszolutizmus, amely Mária Terézia uralkodásának (1740-1780) az utolsó másfél évtizedében és II. József (1780-1790) uralkodása idején érvényesült a Habsburg-birodalom területén, a magyar nemesség elutasító magatartása ellenére is éreztette hatását Magyarországon is. II. József, aki Ausztriában 1765-től hivatalosan is uralkodótársa volt Mária Teréziának, számos a polgári fejlődés irányába mutató reformot vezetett be az állami életben, a gazdaságban, a művelődés- és az iskolaügy terén egyaránt. E reformokat, amelyek az egységes osztrák birodalom érdekében születtek, az ún. jozefinista magyar értelmiség egy ideig támogatta, de II. József nyelvrendelete miatt, amellyel a német nyelvet tette Magyarországon is kötelezővé s a magyart visszaszorította, szembefordult az uralkodóval.

A felvilágosult abszolutista kormányzatnak az állami művelődés- és oktatásügy terén bevezetett legfontosabb intézkedései: az oktatás fejlesztése érdekében Tanulmányi Bizottság szervezése (1765); orvoskar felállítása a nagyszombati egyetemen (1769); a jezsuita rend (1773), majd több más szerzetesrend (1782) eltörlése; az oktatásügyet államilag szabályozó és állami irányítás alá helyező rendelet, a Ratio Educationis kibocsátása (1777); az egyetem áthelyezése Nagyszombatról Budára (1777) majd Pestre (1782); az egyetem keretében mezőgazdasági tanszék (1777) és Mérnöki Intézet (1782), az orvosi karon belül pedig Állatgyógyászati Intézet (1782) szervezése. Sor került a középiskolai és a népiskolai oktatás korszerűsítésére is.

Ezek az intézkedések hozzájárultak a magyar könyvkultúra és könyvtárügy fejlődéséhez, polgárosodásához is. A szerzetesrendek feloszlatása és a szekularizáció pl. Magyarországon 134 rendház megszűnését jelentette. Ezeknek a könyvtárait is zárolták, majd a Budára került egyetemi könyvtárnak és a különböző királyi akadémiák (főiskola, gimnáziumok és az egyetem közti iskolatípus) könyvtárainak gyarapítására fordították. A szekularizáció során számos mű elpusztult, de sok könyv került vidéki papok, később nyilvánossá vált magánkönyvtárak és könyvkereskedők tulajdonába; így a zárt egyházi gyűjtemények értékes anyagának zöme bekerült az ország szellemi vérkeringésébe.

Az egyetem Budára, majd Pestre költöztetésével az egyetemi nyomdát és a könyvtárat is áthelyezték a félreeső Nagyszombatból az ország művelődési, tudományos központjába. A nyomda kiadványai révén - a megújuló magyar irodalmi és tudományos élet támogatója, az egykori jezsuita egyetem könyvtára pedig az ország első állami, modern értelemben vett közkönyvtára lett.

A Ratio Educationis az iskolák feladataul megfelelő hivatalnokok, tisztviselők, szakemberek kiképzését tűzte ki, s ezért olyan új reális tárgyak (az ország földrajza, történelme, növény- és állatvilága stb.) oktatását is előírta, amelyekre a tanulóknak későbbi közéleti, gazdasági pályájukon szükségük volt. E modern tudományágak minél hatékonyabb elsajátítása érdekében a Ratio a felsőbb iskolák (egyetem, királyi akadémiák) könyvtárainak állományáról, az állomány korszerű gyarapításáról is körültekintően intézkedett, s így egyben az első polgári jellegű, állami könyvtár-politikai rendelkezés is volt Magyarországon.

22. fejezet

A magyar felvilágosodás művelődési programja

A nemzeti függetlenség kivívásáért és a polgári átalakulásáért folytatott harcot, amely a 18. század utolsó harmadában Magyarországon is napirendre került, ideológiailag a felvilágosodás eszméi támogatták. A felvilágosodás a 18-19. század fordulójának magyar kulturális arculatára is rányomja a bélyegét. Társadalmi bázisa, a polgárság, nálunk még szűk és jórészt elmaradott réteg, így hazai hívei főként a nemesi eredetű, valamint a polgári értelmiségből kerülnek ki.

A magyar felvilágosodás kezdetét hagyományosan Bessenyei György (1747?-1811) fellépésével szokták jelölni. Ő fiatalon, 1765-ben Bécsbe kerül Mária Terézia testőrének, itt - főként az udvari könyvtárban - korszerű műveltséget szerez, s megismerkedik az angol és francia felvilágosodás ideológiájával. A fényűző bécsi udvari élet őt a magasabb kultúra döbrentéjére rá a magyarság elmaradottságára és a haladás szükségességére. A magyar felvilágosodás kulturális programját, a magyar nyelv, a nemzeti nyelvű irodalom és tudomány világi szellemű művelésének szükségességét röpiratokban (Magyarság, 1778; A magyar néző, 1779; A holmi, 1779; Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék, 1781; nyomtatásban 1790. stb.) fogalmazza meg; s ő lesz a hazai felvilágosodás első időszakának vezető személyisége.

„Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, az idegenen sohasem” veti szembe a maga álláspontját a felvilágosult abszolutizmus németesítő, s a magyar nyelvet háttérbe szorító törekvéseivel. A magyar nyelv fejlesztése érdekében serkent jeles külföldi könyvek fordítására, jó magyar nyelvtan és szótár készítésére. Lándzsát tör a világi szépirodalom és a nemzeti tudomány mellett. E célkitűzéseinek megvalósítását egy tudós magyar társaság létrehozásától várja, amelynek a magyar könyvek bírálata, közreadása, terjesztése is feladata lenne. De nemcsak új nemzeti irodalmat kíván teremteni, hanem ennek befogadására közönséget is akar

nevelni. Ő és társai tekintik ugyanis az olvasót Magyarországon első ízben az irodalmi élet fontos tényezőjének, s nagy szerepet szánnak neki, mint a felvilágosult eszmék befogadójának és terjesztőjének. Amíg a főrendektől elsősorban mecénási szerepet várnak, azaz az irodalmi és tudományos élet anyagi támogatását, addig a teljes „közrendet” olvasóvá, publikummá akarja nevelni: az egész nemességet, a hivatalnokréteget és értelmiséget, a katolikus és protestáns papságot, a polgárságot, de nemcsak a férfiakat, hanem a nőket is. E közönségszervező célkitűzésük fokozatosan valósul meg a felvilágosodás idején és a reformkorban.

23. fejezet

Tankönyvek a felvilágosodás idején

Hazánkban már a középkorban, a kéziratosság időszakában is készültek tankönyvek (pl. a Szalkai-kódex a 16. sz. elejéről), majd a 16. századi reformátor-nyomdászok (pl. Heltai Gáspár, Bornemisza Péter) adták közre az első magyar nyomtatott ábécéskönyveket. A folytatást a 17. században Apáczai Csere János, Comenius Amos János, a 18. században Maróthi György több 17-18. századi katolikus, köztük jónéhány jezsuita tankönyvszerző munkái jelentik.

A magyarországi tankönyvkiadásnak jelentékeny fejlődési szakasza a felvilágosodás időszaka. Az 1777-i Ratio Educationis, mint a magyar állami nevelésügy fontos dokumentuma, hangsúlyozta az anyanyelven folyó elemi iskolai oktatás fontosságát. II. József ugyancsak hatékonyan felkarolta a népnevelés, az alsófokú iskolázás ügyét, de németesítő törekvései kiterjedtek az oktatás nyelvére is, s akadályozták a nemzeti nyelvű tankönyvkiadást. A magyar nemesség az 1790-i országgyűlésen a magyar nyelv iskolai használatát sürgette (1792-ben törvényt is hozott erről), a magyar jakobinusok a tanítás polgárosodásáért emeltek szót. Az 1806-i II. Ratio Educationis megerősítette az anyanyelvi oktatást az elemi iskolákban, s kimondta, hogy a vallási megkülönböztetés az iskolákban elkerülendő. - Bár a tankönyvek jó része továbbra is latin nyelvű maradt, a közélet, a gazdaság s a művelődés igényeinek megfelelően lassan szaporodott az anyanyelvi iskolakönyvek száma.

A katolikus-állami iskolákban használandó iskolakönyvek ügyét az 1777-i Ratio Educationis rendezi hosszú időre. Ennek értelmében az osztrák iskolákban használt tankönyveket kell magyarra fordítani, s kétnyelvűen (német-magyar, német-szlovák stb. szöveggel) kiadni. A fordításban kiváló tudós személyek is résztvettek. Az ABC-s könyv magyar szövegét pl. Révai Miklós (1750-1807), a kiváló nyelvtudós, költő fordította. (Az ABC könyvecske a Nemzeti Oskoláknak hasznokra. 1. kiad. Buda, 1782.) A könyvet 1552-ig számos kiadásban közreadták. A 18. század végén a könyv protestáns átdolgozása is elkészült, Eöri Fülöp Gábor (1739-1823) sárospataki tanár dolgozta át. (1. kiad. 1795.) Ugyancsak Révai a nemzeti iskolák számára tankönyvet írt a helyesírásról (1778), a szépírásról (1780), sőt az építészetéről (1780).

A protestáns iskolák tankönyvei közt, amelyekre nem vonatkoztak az állami, hivatalos előírások, felekezetenként és egyházkerületenként volt némi eltérés. A tanítás nyelve itt is a latin, pedig Budai Ézsaiás (1766-1841), a debreceni kollégium neves klasszika-filológia és történelem professzora megjelentette már magyar nyelvű történelem tankönyveinek első köteteit (pl. Közönséges história, 1811). Az állami-katolikus és protestáns tanügyi szervezetek „modellje” tehát lényegében azonos. Kivétel Sárospatak, ahol a református kollégiumban 1796-tól több tárgy oktatása magyar nyelvű, sőt a 18-19. sz. fordulójától a tanárok magyar nyelvű tankönyveket is megjelentettek. Erre korai példa Losontzi Hányoki István (1709-1780) híres olvasókönyve, a Hármas kis tükör (1773), amely hosszú időn át számos kiadásban jelent meg.

Az állami-katolikus iskolák tankönyveinek kiadására 1779-ben a budai egyetemi nyomda kizárólagos szabadalmat kapott, amely minden más kiadót eltiltott e művek közreadásától. A nyomda a magyar iskolakönyvek mellett a hazai nemzetiségek számára is számos tankönyvet nyomtatott (pl. szlovák ábécéskönyvet, román, szerb stb. nyelvkönyvet). A protestáns tankönyveket - ezekre nem vonatkozott az egyetemi nyomda szabadalma - saját kollégiumuk vagy a város könyvnyomató műhelye készítette (pl. Debrecen, Sárospatak, Pápa, Nagyenyed stb.).

24. fejezet

Az első magyar időszaki sajtótermékek

A magyar felvilágosodás nyelvfejlesztő, magyar kultúrateremtő, irodalom- és közönség-szervező célkitűzése jegyében indultak meg az első magyar nyelvű hazai időszaki sajtótermékek; a hírlapok és a folyóiratok is. Rákóczi hadiújságának, a Mercurius Veridicusnak a megszűnte után újból csak latin, illetve német nyelvű lapok láttak napvilágot az ország területén. 1780 és 1788 közt jelent meg Pozsonyban a Rát Mátyás (1749-1810) által alapított első magyar hírlap, a Magyar Hírmondó. Az újság nagy politikai jelentősége még nem a tartalmában van, hanem abban, hogy egyáltalán létezik: közönséget nevel, ismereteket közöl, és hozzászoktat az időszzerű kérdéseken való gondolkodáshoz. A lapnak kezdetben 320 előfizetője volt, de számuk később 500-ra emelkedett. Az előfizetők társadalmi megoszlása mutatja, hogy a lap hatása a legkülönbözőbb rétegekre kiterjedt: földbirtokosok és mágnások, állami, megyei és városi tisztviselők, papok és tanítók, ügyvédek, jószágigazgatók és városi tisztviselők, katonatisztek, postatisztek, városi polgárok, kávéosok és kerekedők, iskolai igazgatók, nevelők és tanulók, orvosok egyaránt tartoztak közéjük az ország legkülönbözőbb részeiből.

A Magyar Hírmondót követő hírlapok közül még több előfizetővel rendelkezett Szacsavay Sándor (1752-1815) bécsi Magyar Kurírja (1789-90-ben kb. 1200-zal), Görög Demeter (1760-1833) és Kerekes Sámuel (18. század közepe-1800) Hadi és Más Nevezetes Történetek (1789-1803) című, ugyancsak Bécsben megjelenő lapja (1200-1300-zal). Paraszti előfizetőik még nem voltak, de a bécsi udvarnak küldött bizalmas jelentésekből tudjuk, hogy a francia forradalom eseményeiről is tudósító újságok cikkeit a papok és a jegyzők vasárnaponként több helyen felolvasták a parasztnak.

Nyolc évvel az első magyar nyelvű hírlap indulását követően, 1788-ban jelent meg az első magyar folyóirat, a kassai Magyar Múzeum (1788-1792), amelynek megteremtése Kazinczy Ferenc (1759-1831) érdeme.

Kazinczy Batsányi Jánossal (1763-1845) és Baróti Szabó Dáviddal (1790-1791) indította a lapot, de a Batsányival való összeütközése miatt kivált a szerkesztőségből, és Orpheus címen (1790-1791) új lapot szerkesztett. E színvonalas, eredeti irodalmi alkotásokat és fordításokat közlő folyóiratok olvasói elsősorban az értelmiségből és a műveltebb nemesek közül kerültek ki.

A Péczeli József (1750-1792) szerkesztésében Komáromban megjelent első magyar enciklopédikus tartalmú, tudománypopularizáló folyóirat, a Mindenest Gyűjtemény (1789-1792) különösen sokat tett az olvasóvá nevelés érdekében, „az asszonyokat és a még eddig olvasásban kevésbé gyönyörködő nemesembereket” is meg akarta nyerni az irodalomnak. Joggal írja Toldy Ferenc irodalomtörténetében az első magyar lapok és szerkesztőik közönségnevelő szerepéről: „Hallatlan azon férfiak érdeme, akik a magyar időszaki sajtót létesítették, ezáltal egy állandó magyar olvasóközönséget teremtve, s azt oly rétegekkel nevelve, melyekben az akkori könyvkereskedelem korlátoltsága miatt bé nem hatolt volt.”.

25. fejezet

Klubok, kölcsönkönyvtárak, diáktársaságok

A felvilágosult írók mellett a radikális gondolkodású, polgári álláspontot képviselő nemesi és polgári származású réteg alkotja a felvilágosodás-kori olvasóközönség legműveltebb részét. E réteg tagjai kezdetben jozefinisták: II. József reformjaitól várják az ország polgári átalakulását. Később a szabadkőműves páholyokba tömörülnek, de a szabadkőművesség reformizmusa nem elégíti ki őket. Politikai terveik megvalósítása és önművelésük érdekében olvasóköreikbe, klubokba tömörülnek. Az 1790-es évek első felében Pest-Buda és több más város (Kassa, Késmárk, Lőcse, Nagyvárád és Kőszeg) olvasóköreiben titokban olvassák a francia forradalom lapját, a Moniteurt, Rousseau Társadalmi szerződését, s más tiltott hazai és külföldi munkákat. Köztük Martinovics, Hajnóczy, Laczkovics és mások írását. Az olvasottakat közösen vitatják meg, s így színvonalas társadalmi ismeretekre és világpolitikai tájékozottságra tesznek szert.

A klubok bizalmas politikai jellegük miatt titkos egyesülések voltak, bennük csak azonos politikai felfogású emberek, elvbarátok jutottak olvasmányokhoz. A társadalom minden réteget számára nyitva álltak viszont a könyvkereskedők kölcsönkönyvtárai és olvasószobái (Lese-kabinetjei). Német mintára, s kezdetben a hazai német lakosú városok (Pozsony, Sopron, Pest stb.) német könyvkereskedői hozták létre Magyarországon ilyeneket, és csekély kölcsönzési díj ellenében kölcsönöztek német nyelvű állományukból az olvasóknak. A felvilágosodás nemzeti irodalmat támogató célkitűzései szellemében nyitotta meg olvasókabinetjét 1789-ben Győrött Müller Ferenc, majd 1792-ben Pesten Mossóczy István (?-1808). Szinte kivétel nélkül magyar könyveket ajánlott olvasóinak, köztük majdnem a teljes korabeli magyar irodalmat. Hogy a kölcsönkönyvtáraknak és olvasókabineteknek milyen nagy szerepük volt a magyar művek népszerűsítésében, a felvilágosodás eszméinek terjesztésében és a magyar olvasóközönség nevelésében, mutatja az a tény is, hogy a Martinovics-mozgalom elfojtását követően, 1798-ban és 1799-ben a reakciós kormányzat betiltatta őket.

A fiatal olvasók nevelésében és a korabeli és időszaki sajtó köztük való terjesztésében volt kiemelkedő szerepük a felvilágosodás idején a reformkorban az iskola irodalmi diáktársaságoknak. Tagjaik az elsősorban osztrák érdekeket képviselő iskolapolitika idején magyar művekből álló könyvtárat gyűjtöttek, felolvasták és megvitatták saját műveiket, munkáikból zsebkönyveket, antológiákat állítottak össze és adtak ki. Számos későbbi kiváló író, közéleti személyiség nevelkedett művelt olvasóvá a különböző diáktársaságokban; a pozsonyi katolikus szemináriumában pl. Fejér György, a pestiében Dayka Gábor és Kulcsár István, a soproni evangélikus líceumban Horváth Boldizsár, a debreceni református kollégiumában Csokonai, a pápaiében Petőfi és Jókai, az eperjesi evangélikus iskolában Vachott Sándor és Bahot Imre, Sárosi Gyula és Tompa Mihály, s számos más diáktársaságban még sokan mások a később ismertté vált írók, tudósok, közéleti személyiségek közül.

26. fejezet

A Bécs-ellenes konzervatív nemesség olvasmányai

A magyar olvasóközönség legkevésbé művelt, konzervatív szellemű és igénytelen rétege a felvilágosodás idején és még a reformkorban is a vidéken, főként falvakban élő, gazdálkodó közép- és kisnemesség. Többségének az életformája alig különbözik a falusi néptömegektől, szórakozása parlagias és alacsonyrendű, a vadászatra, mulatozásra és a kártyára szorítkozik. A

könyv a legkevesebbre becsült eszköz e falusi birtokosok szemében, a kalendáriumok mellett legfeljebb jogi műveket, vallásos munkákat (a protestáns területeken elsősorban a Bibliát), a különböző alkalmi költők nyers és alantas ízlésű tréfás verseit és anekdotáit, s a ponyvára került históriákat, széphistóriákat, valamint a kor regényes olvasmányait, az ún. románokat (pl. Mészáros Ignác Kartigámját, Kónyi János munkáit stb.) olvassák.

E köznemesi olvasók egy kisebb, az átlagnál fejlettebb ízlésű rétege, amely részben már idegen nyelven is olvas, kedveli az ún. hagyományörző, a nemesi erényeket és életformát dicsőítő írók munkáit. Legolvasottabb költőjük a 18. században is Gyöngyösi István (1629-1704), de jellemző, hogy Zrínyi Miklós (1620-1644) eposza, A szigeti veszedelem még 1779-ben is Kónyi János átírásában, rímes krónikában jelenik meg, e nemesi közönség ízléséhez igazítva, Magyar hadi román címmel.

A felvilágosodás idején az udvarral szembeni nemesi mozgalmak s az országgyűléseken a nemesi kiváltságok és a magyar nyelv védelmében folyó harc felkelti a vidéki nemesség politikai érdeklődését is. Ez a politikai érdeklődés a forrása a vidéki nemesség szélesebb rétegeihez eljutott két legfontosabb író, Gvadányi József (1725-1801) óriási népszerűségének is. Gvadányi művét, az Etelkát nem elsősorban mint szórakoztató olvasmányokat forgatták kritikátlan lelkesedéssel. A nemesség időszerű problémáit a magyar rendi nacionalizmus szellemében tárgyaló, s az udvar magyarellenos törekvéseit, de minden idegen hatást és újszerű célkitűzést is kritizáló és elutasító tartalmat üdvözölték bennük.

27. fejezet

Szépirodalmi olvasmányok a felvilágosodás idején

Az a konzervatív nemesi olvasóközönség, amely politikai tartalmuk miatt szívesen olvasta Dugonics és Gvadányi prózai műveit, Kisfaludy Sándor (1772-1844) költeményeiben ugyanezt a rendi-nemesi világszemléletet, életérzést élhette át, de már maga művészi szinten. Himfy szerelmei című művét, amelyben Szegedy Róza iránti szerelmét énekelte meg, névtelenül jelentette meg Kisfaludy 1801-ben, s a könyv azonnal óriási sikert aratott, országszerte a nemesi kúriák kedvelt olvasmánya lett. A nemesi udvarházi élet zavartalanságát, idilliszerűségét mint a boldogság megtestesülését jelenítette meg, s ez rendkívül népszerűvé tette nemesi olvasói körében. Feltétlenül érdeme a műnek, hogy - művészi értékei révén - fejlesztette olvasói ízlését, sőt a szerelmi történet a nemesi kisasszonyok érdeklődését is felkeltette, közülük is olvasókat toborzott. 1807-ben már második kiadásban jelent meg a verskötet.

Pályája kezdetén még Berzsenyi Dániel (1776-1836) költészetét is nemesi életérzés hatja át, ő azonban osztálya művelt, nemzeti érzésű tagjaival érez közösséget. Kazinczy hatására közeledik a felvilágosodás eszmevilágához, ami költészetén is nyomot hagy, bírálja az elmaradott parlagi nemességet, dicséri a városi életet, s magasztalja az ész, az emberi értelem hatalmát. Helmezy Mihály (1788-1852) kiadásában versei két alkalommal (1813, 1816) is megjelentek, de a közönség mérsékelt érdeklődést tanúsít irántuk. A nemesség nagyobb része nem érzi magáénak költészetét, a felvilágosodás hívei is tartózkodva fogadják, így olvasói főleg az esztétikai értékeket méltányoló írókból, értelmiségiekből és művelt nemesekből kerülnek ki.

Csokonai Vitéz Mihálynak (1773-1805), a magyar felvilágosodás talán legnagyobb lírikusának, a magyar költészet világirodalmi rangú személyiségének verseskötetei életében éppúgy nem láttak napvilágot nyomtatásban, ahogy nagy elődjei, a Balassié sem. Folyóiratok is keveset közöltek belőlük, így jórészt a Csokonai-versek is kéziratosszerű énekes könyvekben terjedtek, az

olvasók kézről kézre adva másolták őket. Pedig a népies és rokokó elemekkel átszőtt, felvilágosult költészet népszerű volt, de a költő életében nem akadt kiadó, aki vállalta volna kiadását. Csokonai halála után hamarosan megjelentek egyes kötetei (Lilla, Ódák, Alkalmatosságra írt versek) Vácott, Gottlieb Antal nyomdájában, de összegyűjtött verseit külön kötetekben (pl. Anakreoni dalok, Dorottya) 1813-ban Bécsben Márton József (1771-1840) adta közre Csokonai poéta munkái címmel.

A plebejus népiesség másik jeles képviselőjének, Fazekas Mihálynak (1771-1828) főműve, a Ludas Matyi az író életében többször is megjelent. A szerző a népi eposzt 1804-ben írta, s bár kiadására akkor nem gondolt, kéziratos másolatokban gyorsan terjedt a mű. Egy másolata Bécsbe is eljutott Fazekas nevének a feltüntetése nélkül. Az ott tanuló debreceni diák, Kerekes Ferenc (1784-1850), nem ismerve a szerzőt, verses előszót írt az eposzhoz Fazekas modorában, és 1815-ben közreadta a művet. A kiadásnak oly nagy volt a sikere a nép körében, hogy még 1815-ben ponyvakiadásban is megjelent. Fazekas a kezébe került Kerekes-féle kiadást nem tartotta kielégítőnek, a szövegen több helyen módosított, és 1817-ben Márton Józseffel újból kiadatta Bécsben.

28. fejezet

Kazinczy és a nyelvújítási harc kiadványai

A Martinovics-mozgalom elfojtását követő császári-rendi kompromisszum reakciós időszakában a nemzeti és a polgári haladás gondolatának egyetlen területe a nemzeti kultúra lehetett. E téren élhettek tovább - gyakran igen burkolt formában - a felvilágosodás eszméi. Ezt ismerte fel Kazinczy Ferenc (1759-1831) is, amikor fogságból kiszabadulva (1801) a társadalmi fejlődés és a haladás útját a nyelvújításban jelölte meg. A nyelvújítás elfordulást jelentett ugyan a közvetlen politikai cselekvéstől, de az egységes nemzeti nyelv megteremtése a nemzetté válás útját egyengette, hozzájárult a politikai egység formálódásához is. A nyelvművelés ügyének a köznemességet is meg lehetett nyerni, mert a polgári fejlődésnek egyetlen olyan terület volt, amely közvetlenül nem veszélyeztette kiváltságait. A nyelvújítást Kazinczy Széphalomról, a magyar irodalom első központjából szervezte és irányította, s ehhez egyéb elégséges orgánusok és lehetőségek hiányában elsősorban levelezését - azaz a könyvnyomtatás korában a kéziratos formát! - használta fel.

A nyelvújítási harcot Kazinczy 1811-ben megjelent Tövises és virágok című, támadó epigrammákat tartalmazó kötetével robbantotta ki. Vitairataival, gunyoros pamfletjeivel nemcsak az írókat, a nyelvújítás pártján álló neológusokat és az ellene fellépő ortológusokat rázta fel és készítette állásfoglalásra, hanem szinte az egész társadalom érdeklődését felkeltette. Az ortológia Kazinczyt támadó és nyelvújítás-ellenes állásfoglalását a Somogyi Gedeon (1783-1821) által összeállított Mondolat (1813) tartalmazta, a neológusok válaszát a névtelenül megjelent, de a Szemere Pál (1785-1861) és Kölchey Ferenc (1790-1838) által megfogalmazott Felelet a Mondolatra (1815) tárta a publikum elé. A harc, amelyet Kazinczy Orthológus és neológus nálunk és más nemzeteknél című, s a Tudományos Gyűjteményben 1819-ben megjelent tanulmánya zárt le, végül is a nyelvújítók javára dőlt el. Ezek az írások széles körben érdeklődést keltettek a nemesi rétegek és az irodalom ügye iránt, olvasási vágyat ébresztettek a nemesi rétegek körében is, amelyek II. József németesítő törekvései óta feltékenyen ügyeltek nyelvünkre. A nyelvújítási harc tehát a nyelv és a művelődés problémáját középpontba állítva nemzeti üggyé tette.

29. fejezet

Tudományos folyóiratok a 19. század első felében

A 19. század elejétől igény mutatkozott egy olyan magas színvonalú irodalmi és tudományos folyóirat iránt, amely az irodalmi és kulturális élet vezető orgánumaként fórumot ad az íróknak, és neveli a közönséget. Erdélyben ilyen céllal indította meg Döbrentei Gábor (1785-1851) 1814-ben az Erdélyi Múzeumot, amely színvonalas irodalmi és tudományos lapnak indult. Maga köré csoportosította a jeles erdélyi és magyarországi írókat, minden ismeretterületre kiterjedő írásaival és szépirodalmi közleményeivel polgári nézeteket propagált, sokat tett a nemzeti öntudat kialakítása, a romantika hazai megismertetése és a magyar nyelv csinosítása érdekében. Induláskor 200 előfizetője volt a lapnak az erdélyi és a magyarországi társadalom minden rétegéből, de többségük az értelmiségi rétegből került ki. Az előfizetők a lapot nem tudták fenntartani, így Döbrentei mindvégig főúri pártfogókra támaszkodott. A lap tulajdonképpen a kellő érdeklődés hiánya miatt kezdett hanyatlani, és szűnt meg 1818-ban.

Döbrentei Erdélyi Múzeuma mögött még tehetős mecénások álltak, az 1817-ben Pesten megindult Tudományos Gyűjteményt azonban egy polgári kiadó, az ifjabb Trattner János Mátyás (1789-1824) adta közre saját költségén a Kulcsár István (1760-1828), Vitkovics Mihály (1778-1829), Szemere Pál (1785-1861) körüli írói körre támaszkodva. Szerkesztőit évente 600, lap munkatársait ívenként 4 ezüst forinttal honorálta. Az első évben 800-an fizettek elő a lapra, s számuk 1830-ig csak egyszer volt 600 alatt. A folyóirat hasábjain fejeződött be a nyelvújítási harc Kazinczy győzelmével. Kezdetben írásainak szellemiségében a hagyományos nemesi nemzetszemlélet érvényesült, az 1820-as években azonban az új polgárosodó irodalom képviselői (Bajza József, Toldy Ferenc, Vörösmarty Mihály stb.) lettek a munkatársai, és vették át irányítását. Egy ideig (1827-1832) Vörösmarty volt a szerkesztője. A bécsi titkosrendőrség is felfigyelt a lapra, veszedelmesnek tartotta, benne látta az „átkos magyarosodás” okát. Több cikke miatt eljárást indított ellene, postai szállítását is megtiltotta. Az 1830-as évek elejétől vesztett jelentőségéből, 1840-ben szűnt meg.

A hosszú életű Tudományos Gyűjteménnyel párhuzamosan - a tudományos és az irodalmi élet fellendülése révén - több, rövidebb idegi megjelenő lap látott napvilágot: a Felsőmagyarországi Minerva (1825-1833), az első magyar esztétikai folyóirat, az Élet és Literatura (1826-1827), majd folytatása, a Muzáron (1827-1829) Kölcsey Ferenc és Szemere Pál szerkesztésében, utóbb a Bajza József (1804-1858) szerkesztette, liberális polgári nézeteket valló Kritikai Lapok (1831-1836). Mintegy folytatása volt ennek az Athenaeum (1837-1843), a korszak legjelentékenyebb irodalmi és tudományos orgánuma, valamint melléklapja a Figyelmező (1837-1840). Bajza mellett Vörösmarty Mihály (1800-1855) és Toldy Ferenc (1805-1875) szerkesztette; a legjelesebb írókat nyerték meg munkatársaikul. Induláskor 900 előfizetője volt a lapnak, s számuk hamarosan 1000 fölé emelkedett. Az 1840-től megélénkülő politikai érdeklődés azonban számos olvasót elvont, az előfizetők száma csökkent, 1842-ben már csak 400 volt. A lap végül az olvasóközönség érdeklődésének megcsappanása miatt szűnt meg 1843 végén.

A tudományos érdeklődésű szűkebb közönség számára adta ki az Akadémia Tudománytár (1834-1844) című folyóiratát Toldy Ferenc majd Csató Pál (1804-1841) szerkesztésében.

30. fejezet Kalendáriumok 1848 előtt

Magyarországon a 16. század óta napvilágot látó kalendáriumok a legszélesebb néprétegek olvasmányai voltak, sőt a parasztságnak és a vidéken élő köznemesség nagy többségének - a ponyvatermékek mellett - szinte egyedüli olvasmányai. Kármán József (1769-1795) e nemesi közönség szellemi érdektelenségét érzékeltetve ezt írja 1794-ben A nemzet csinosodásában: „Nem régi dolog, hogy az egész könyvtár egy házi- és utikalendáriumból állott.” Az országban a társadalom különböző rétegei számára többféle kalendáriumot adtak közre a kiadók, s óriási példányszámban. Fennmaradt adatok szerint az 1770-es évek közepén (Erdélyt nem számítva) évente kb. 70.000, 1809-ben pedig több, mint 150.000 kalendárium kelt el Magyarországon. A korabeli kalendáriumok többsége még mindig a híres lőcsei kalendáriumok formáját (16-odré) és beosztását követte.

A tartalomnak kb. felét-egyharmadát a naptári rész alkotta, amely babonás asztrológiai magyarázatokat, idő- és csillagjóslást, de értékes népi megfigyeléseket is tartalmazott. A naptári részt évente ismétlődő, közhasznú tudnivalókat (vásárok jegyzéke, postajáratok rendje, az ország történetének áttekintése stb.) tartalmazó állandó rovatok követték, majd ezek után következett az évenként változó, vegyes tartalmú toldalék: ismeretterjesztő és szórakoztató, szépirodalmi írásokkal, amelyek a naptárak nagy többségében bárgyú történeteket, igénytelen anekdotákat jelentettek.

A széles rétegekhez eljutó kalendáriumokban rejlő tömegmozgósító lehetőségeket és a gyakorlati ismeretek fontosságát azonban a nép nevelésére, művelésére és hasznos ismeretekkel való ellátására törekvő felvilágosodás- és reformkori naptárszerkesztők és kiadók egyre többen felismerték. A Kis János (1770-1846) kiadásában és Weber Simon Péter nyomdász költségén megjelenő 1799. évi Pozsonyi kalendáriumban pl. jeles külföldi írók (a német Johann Heinrich Voss, Albrecht Haller és Friedrich Schiller, az angol Samuel Johnson és Alexander Pope) műveinek fordításai jelentek meg. Fazekas Mihály (1766-1828) 1819-ben induló Debreceni Magyar Kalendáriumában a szerkesztő felvilágosult szellemű versei és prózai írásai láttak napvilágot; felvilágosult szellemben harcolt benne a babona és egyéb előítéletek ellen, elhagyta az időjóslást, ahogy ezt A debreceni első kalendáriumba, melyből az időjövendölés kimaradt című programadó versében is öntudatosan hirdette. Az 1830-i Komáromi kalendáriumban Czuczor Gergely (1800-1866) versei voltak olvashatók.

A Széchenyi István (1791-1860) alapította Magyar Gazdasági Egyesület Mezei Naptára 1841-ben így fogalmazza meg célkitűzését: „A mezei gazdának, ha boldogulni akar, tanulnia, és pedig folyvást tanulnia kell,... e végre indított meg e...Naptár is.” S a kalendárium, amellet, hogy szintén harcol a babona és időjóslás ellen, évente gazdag válogatást ad reformkori költők (Kisfaludy Károly, Bajza József, Vörösmarty Mihály, Czuczor Gergely stb.) verseiből, ismerteti az 1840-es évek forrongó eseményeit és eredményeit, továbbá rengeteg gyakorlati tudnivalót közöl olvasóival. Így válik tehát a polgári fejlődés során részben a kalendárium is - ez a sokat gúnyolt, babonás hiedelmeket terjesztő tömegkiadvány - a népnevelés eszközévé, az irodalom, a politikai és gazdasági ismeretek terjesztőjévé, fontos ismeretterjesztő és tudomány-népszerűsítő orgánummá.

31. fejezet

Zsebkönyvek a 19. század első felében

A széles olvasóközönség, az alsóbb néprétegek számára kiadott kalendáriumok mellett mint új kiadványféleség lát napvilágot, és válik egyre divatosabbá a műveltebb középrétegek, az igényesebb olvasók körében - külföldön a 18. század második felében és a 19. század elején - az almanachnak is nevezett zsebkönyv, irodalmi évkönyv. A legkülönbözőbb témakörökből adtak ki zsebkönyveket, de a legnépszerűbbek az irodalmi almanachok voltak, amelyeknek létrejötté az irodalmi élet fellendülésével kapcsolatos. Ezek a kortárs irodalomból, a kor ismert íróinak munkáiból közöltek rövidebb darabokat vagy szemelvényeket, s időszakonként (évente) vagy alkalmilag jelentek meg. Számos almanachot adtak ki Angliában és Franciaországban, de legismertebbekké a német Musenalmanachok (múzsák almanachjai) váltak. 1796 és 1800 közt Schiller is adott ki ilyen.

Magyarországon a zsebkönyvek a 19. század első felében terjedtek el. A maga korában és irodalomtörténetileg is a Kisfaludy Károly (1788-1830) által 1822-ben megindított Aurora a legnevezetesebb közülük, amelyet az ő halála után, 1832-től Bajza József (1804-1858) szerkesztett 1837-ig. Ekkor az almanach tulajdonképpen átadta helyét az Athenaeum című folyóiratnak. Az Aurorának kezdetben 700 előfizetője volt, számuk később meghaladta az ezret. A szerkesztő elsősorban az előfizetési díjakból, valamint írók, értelmiségiek támogatásából tartotta fenn a zsebkönyvet. Amikor Esterházy Miklós herceg (1765-1833) a neki küldött példányt felül akarta fizetni, a polgári gondolkodású Kisfaludy az áron felüli részt önerzetesen visszautasította, és ezzel is kinyilvánította, hogy a főúri mecénások kora az 1820-as évekre lejárt. Az Aurorának nagy szerepe volt a polgári magyar irodalom megszervezésében, Pest irodalmi központtá alakításában. A kor minden jelentékeny írójának teret adott, szervezte az irodalom közönségét, a nemzeti romantika irányát pártfogolta a klasszicizmus ellenében.

Az Aurora indulásával egyidőben, 1821-ben adta ki Igaz Sámuel (1786-1826), a bécsi Magyar Kurir szerkesztője, a magyar irodalom mecénása Bécsben a Zsebkönyv című almanachot, amelyet 1823-tól 1826-ig Hébe címen folytatott. Bár a két zsebkönyvnek voltak neves munkatársai, és az idős Kazinczy Ferenc (1759-1831) is pártfogolta őket, az Aurorával nem tudták felvenni a versenyt. A közönség Kisfaludy modern törekvéseit támogatta velük szemben.

Ugyanezen okból csak egy évig tudott megjelenni Pesten Kovacsóczy Mihály (1801-1846) irodalmi zsebkönyve, az Aspasia is (1824). Erdélyben, Kolozsvárt történeti zsebkönyv látott napvilágot; Szilágyi Ferenc (1797-1876) történetíró adta ki, Klio. Historiai zsebkönyv címmel 1832-ben, 1833-ban és 1836-ban. A Klio a szerkesztő szélsőségesen konzervatív, udvarhű felfogása miatt kevés rokonszenvre talált a reformkori olvasóknál.

32. fejezet

Széchenyi István művelődéspolitikája

Az 1825-i országgyűlésen, amely a nemesi reformmozgalom kezdetét jelenti, lépett gróf Széchenyi István (1791-1860) a politikai élet porondjára. Itt ajánlotta fel egyévi jövedelmét egy olyan tudós társaság létrehozására, amelyet a magyar nyelv, irodalom és tudomány ápolása és fejlesztése érdekében Magyarországon a 18. század második felétől többen sürgettek, köztük Bessenyei György (1747-1811) is az Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék című röpiratában (1781). Széchenyi elméleti munkássága és gyakorlati tevékenysége révén a

polgári és nemzeti haladás ügyét kívánta társadalmi és gazdasági téren előmozdítani, de ehhez elengedhetetlennek tartotta a műveltség elterjesztését is mind szélesebb körben. „A tudományos emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma... Igazabb súly s erő az emberi agyvelőnél nincs. Ennek több vagy kevesebb léte a nemzetnek több vagy kevesebb szerencséje”- így fogalmazza meg a Hitelben művelődéspolitikai nézeteinek summáját. S e célkitűzésnek érdekében alapította meg az Akadémiát, majd a Nemzeti Kaszinót.

A Magyar Tudományos Akadémia tényleges működését 1830-ban kezdte meg, s kitűzött programjának megfelelően a reformkorban nagyon hatékony munkát végzett: megalkotta a magyar nyelv helyesírási szabályzatát, tankönyveket, szótárakat adott közre, tudományos és irodalmi műveket bocsátott ki, és különböző kiadványsorozatok (Régi Magyar Nyelvemlékek, Tudománytár, görög, latin és más világirodalmi klasszikusok művei stb.) indított. Jeles írókból és tudósokból álló tagságának biztosította a nyugodt alkotómunkát. Kiadványai elsősorban az értelmiségi és a tudós olvasók körében voltak olvasottak.

Amíg az Akadémia létrehozása révén Széchenyi a tudományos és irodalmi életet akarta fejleszteni, addig a Kaszinó megteremtésével - többek közt - a tudomány és az irodalom eredményeit széles körben kívánta elterjeszteni. Külföldi útjain ismerkedett meg az angol klubok és egyesületek nagy társadalmi és művelődési jelentőségével, s ezek példájára alapított kaszinót barátjával és reformtársával, gróf Károlyi Györggyel (1802-1877) már az 1825-27-i országgyűlés idején Pozsonyban, s ezt az országgyűlés befejeztével Pestre helyezték át. A Pesti, majd 1830-tól Nemzeti Kaszinó - bár tagsága jórészt a főrangúakból került ki -, nem volt zártkörű intézmény. Széchenyi 1827-ben az alakuló ülésen így fogalmazta meg szükségességét és célját: „Hazánkban is legyen egy olyan megkülönböztetett díszes összegyülekező hely, melyben főbb és előkelőbb és jobb nevelésűek, eszes, értelmes férfiak, a társasági rendnek mindenik osztályából, egymással vagy barátságos beszélgetés végett találkozzanak, vagy többféle politikai újságokat, s hasznos gazdasági, tudományos, művészi hónapos írásokat olvashassanak, magukat pedig üres óráikban illendően múlathassák.”

A Nemzeti Kaszinóban a reformkorban - Széchenyi szándéka szerint - valóban a főrangúak, a pesti polgárság, az értelmiség és az íróvilág tagjai találkoztak. Olvasták a Kaszinóba járó számos lapot (már kezdetben 18-at), használták a gazdag könyvtárat (1848 körül 2000 mű 6.000-nél több kötetben), az olvasottakról vitatkoztak, társalogtak, és igénybe vették a Kaszinó vendéglőjét, játéktermét is. Az olvasmányok révén a tagok megismerkedtek az új irodalom és tudomány termékeivel, a reformkori politikai, gazdasági, társadalmi törekvésekkel; a Kaszinó tehát művelte, s a reformok ügyében mozgósította, szervezte tagságát.

33. fejezet

Kaszinók, olvasóegyletek

A Széchenyi István (1791-1860) alapította pesti Nemzeti Kaszinó példájára, továbbá Széchenyi és reformtársai - Erdélyben különösen Wesselényi Miklós (1796-1850) - agitációja nyomán számos kaszinónak, társalkodóegyletnek, olvasóegyesületnek, olvasótársaságnak nevezett egyesülés alakul az ország megyéiben, városaiban, sőt a falvakban is. 200 körüli ezeknek az egyleteknek a száma a reformkorban Magyarországon és Erdély területén. Bár az elnevezésük különbözik egymástól, céljuk a nemes szórakozás biztosítása, a közéleti tevékenység fellendítése, a reformeszmék terjesztése tagjaik közt, s ennek szolgálatára járatták a korabeli időszaki sajtó aktuális termékeit, és gyűjtenek politikai, szépirodalmi és tudományos művekből álló

könyvtárakat. Művelik és a politikai életre is felkészítik a tagságot, amelynek körében megtalálhatók a legkülönbözőbb társadalmi állású, foglalkozású és vallású egyének.

A kaszinók és egyletek legtöbbszörében a tagok minden tekintetben egyenlők és egyenjogúak, így megismerkednek a demokrácia azon szabályaival is, amelyek a hazai társadalmi életben ekkor még nem érvényesülnek. A könyvtárakban található aktuális politikai olvasmányokat gyakran közösen megvitatják, ezzel jelentékeny politikai ismeretekre és gyakorlatra tesznek szert. Horváth Mihály (1809-1878), a jeles kortárs történétíró, a majdani 1848-as miniszter így méltatja ezen egyletek politikai, művelődési és közönségszervező szerepét: „A nem régen még majdnem közönséges idegenség a nyomtatott szótól elenyészett, az olvasási, önművelési vágy terjedt; az európai eszmék s műveltség ismerete lassanként e körökre is elhatott, s foglalásokat tett. E külföldi lapok s könyvekből látni kezdé vidéki nemességünk... hogy a nyugoti nemzetek mily roppant haladást tettek a köz és társadalmi élet minden ágazataiban; ... mily óriási haladást tett a tudomány, művészet, ipar és kereskedelem mindenütt! Érezni kezdték, hogy csak Magyarország maradt hátra... Ezek megismerése pedig már magában hordá a haladás csíráit.”

34. fejezet

Reformkori politikai kiadványok

A reformkor vezető egyéniségei, politikai irányítói különböző kiadványokban foglalmazták meg célkitűzéseiket és törekvéseiket, s ezeken keresztül igyekeztek mozgósítani a társadalmat, az olvasókat. A politikai irodalom olvasottsága meglehetősen széles körű volt, az olvasók - politikai beállítottságuk szerint - szívesen fogadták vagy elutasították az aktuális jellegű különböző könyveket és időszaki sajtótermékeket, de igyekeztek megismerni őket.

Széchenyi István (1791-1860) nagyhatású reformprogramját *Hitel* (1830), *Világ* (1831) és *Stádium* (1833) című munkáiban foglalta össze. Már a *Hitel* című műve felkavarta az egész társadalmat: „oly szellemi mozgalmat, oly élénk eszmeharcokat, mint ez, soha könyv még nem támasztott a magyar világban” - írja róla Horváth Mihály (1809-1878), a kortárs történétíró. 1830-ban 3 magyar és 3 német nyelvű kiadása látott napvilágot; a régi nemesi sérelmi politika hívei és a reformok képviselői egyaránt olvasták és vitatták, de érdeklődést keltett a hazai német és az ausztriai olvasók körében is. Nagy társadalmi hatásáról ugyancsak Horváth Mihály számol be: „Ha az ember azon korban akár a főarisztokrácia palotáiban, akár a falusi nemesség társalgási köreiben megjelent, alig hallhatott egyebet, mint a *Hitel* s annak reformeszméi felett folyt vitatkozásokat. A vitatkozásnak rendesen hamar felgyulladt hevében az öregebb urak, a hatalom emberei, a megyei tekintélyek... majdnem kivétel nélkül legszenvedélyesebb módon keltek ki e veszedelmes könyv ellen, míg az ifjabb nemzedék... amazok ellenében hasonló hévvel pártolá a reformátort és eszméit.” Arról is tudomásunk van, hogy a konzervatívok nemcsak gyalázták, de több helyütt meg is égették a *Hitelt*, mint amely a nemzet becsületét és jó hírnevét sérti.

Továbbá növelte a közéleti irodalom iránt érdeklődő olvasók számát a *Hitel* körül kibontakozott vita is, s Széchenyi ennek során közreadott és ellenfelei álláspontját megsemmisítő válasza, a *Világ*, s az ezt követő műve, a *Stádium*, amelyet 1831-ben megírt már, de a cenzúra miatt csak Lipcsében jelenhetett meg 1833-ban, az országba titokban, csempészáruként jutott be. Hatása így is rendkívül nagy volt, s a mű a *Hitel*hez hasonló érdeklődést keltett a közvéleményben.

Ez az érdeklődés a reformkori küzdelmek élesedésével tovább fokozódik. Wesselényi Miklós (1796-1850) Balítéletekről című műve, amely 1833-ban cenzurális okból szintén Lipcsében jelent meg (de ott is hamis: Bukarest megjelenési hellyel), s amely az ő, a Széchenyiénél radikálisabb reformprogramját tartalmazza, különösen Erdélyben, de Magyarországon is új rétegeket mozgósít.

Széchenyi reformeszméi terjesztésére - művei mellett - már 1828-ban politikai lapot készült indítani, s szerkesztését Kisfaludy Károlyra (1788-1830) akarta bízni. Az ő 1830-ban bekövetkezett halála miatt Helmecey Mihály (1788-1852) lett szerkesztője a lapnak, amely 1832-től 1848-ig jelent meg. A Jelenkor az első olyan hazai újság volt, amely melléklapjával, a Társalkodóval együtt egy határozott politikai irányzat szócsöveként tájékoztatta a közvéleményt. Bár a hozzá fűzött reményeket Helmecey közepszerűsége és a cenzúra korlátozásai miatt nem tudta valóra váltani, a közönség mégis komolyan érdeklődött a lap iránt: 1835-ben 3095 előfizetője volt.

35. fejezet

Kossuth és a Pesti Hírlap

Széchenyi Jelenkorával egyidőben, 1832-ben Kossuth Lajos (1802-1894) Országgyűlési Tudósítások címen, a pozsonyi országgyűlés eseményeiről tájékoztató kéziratú újság szerkesztését kezdte meg. A lap azért látott napvilágot az országgyűlés idején (1832-1836) kéziratú formában, mert a kormányzat nyomtatott országgyűlési újság közreadását nem engedélyezte. A Kossuth által összeállított, cenzúrázás nélküli lapot a követeket elkísérő jurátusok másolták, majd az ország különböző részeibe a megyéknek, kaszinóknak stb. szétküldték, így lett az a közvélemény tájékoztatója, és szervezője a társadalmi átalakulásért és a nemzeti függetlenségért folyó harcnak

Az országgyűlés berekesztése után (1836-1837) Kossuth Törvényhatósági Tudósítások címen állított össze ellenzéki szellemű lapot, ezzel a megyéket tájékoztatta, és így szervezte országosan a reformellenzékét. A lapot betiltották, Kossuthot „felségsértésért” négyévi börtönbüntetésre ítélték.

Kiszabadulása után, 1841-ben nyomtatott újságot indított, a Pesti Hírlapot, amely Magyarországon a politikai véleménysajtó első nagyhatású képviselője volt. A lapban meghonosított vezércikkeiben minden időszerű kérdéssel foglalkozott, s a szigorú cenzúra ellenére rendkívüli népszerűségre tett szert. Széchenyi álláspontján túlmenve a polgári haladás feltételének a függetlenség kivívását tartotta, míg Széchenyi Ausztriával egyetértésben kívánta a polgári reformok végrehajtását.

A Pesti Hírlapnak kezdetben 4170 előfizetője volt, de számuk hamarosan 5100-ra emelkedett. A lap e nagy hatása miatt írta meg Széchenyi Kelet népe című Kossuth-ellenes művét (1841), amelyben azzal vádolta őt, hogy tragédiába, forradalomba viszi a nemzetet. Kossuth Felelet gróf Széchenyi Istvánnak című könyvében a „legnagyobb magyar” érdemeinek kijáró tisztelettel, de hathatós érveléssel utasította vissza a vádakat. A vitához a korabeli írók, közéleti személyiségek közül többen hozzászóltak, s a hozzászólók szinte valamennyien Kossuth mellett foglaltak állást, míg egy csendes többség Széchenyi véleményét osztotta. A polémia végül is Kossuth győzelmével végződött, a vitairatok nagymértékben felkeltették a mögéje felsorakozott liberális-demokrata köznemesei, polgári és értelmiségi közönség politikai érdeklődését. A kormányzat végül 1844-ben Landerer Lajosnak (1800-1854), a lap kiadójának

közreműködésével elmozdította Kossuthot a lap éléről, amely ezután Szalay László (1813-1864) szerkesztésében a központi kormányzatot követő centralisták ellenzéki csoportjának orgánuma lett.

36. fejezet

A női olvasóközönség nevelése. A divatlapok

A nők nevelésének, iskolázásának ügye Európa-szerte a polgárosodás során, a 18. században, a felvilágosodás idején és a 19. század első felében került napirendre. Hazánkban ugyancsak ebben az időszakban hangzanak el első ízben olyan vélemények és javaslatok, hogy a hölgyeket meg kell nyerni a művelődés ügyének, az olvasóközönséget velük lehet és kell gyarapítani. A korszerű nőnevelés első hazai eredményei is a reformkorra esnek: Takács Éva (1779-1845), Karacs Teréz (1808-1892) és Teleki Blanka (1806-1862) tevékenységével kapcsolatosak.

Már Péczeli József (1750-1792), a komáromi Mindenest Gyűjtemény (1789-1792) szerkesztője új rétegekkel, a köznemességgel és a nőkkel kívánja gyarapítani folyóirata olvasótáborát. Kármán József (1769-1795) színvonalas folyóiratának, az Urániának (1794-1795) pedig egyik fő célkitűzése - Pest irodalmi központtá tétele és eredeti magyar művek közzététele mellett - új olvasóközönség nevelése. Ezt elsősorban a nők köréből kívánja toborozni, mivel - ahogy Kármán a bevezetésben írja - „a szépnem az ízlés uralkodónéja”. Éppen a hölgyek megnyerése céljából a szerkesztő nagy gondot fordított a lap csinos kiállítására, de tartalmára is; itt tette közzé pl. a Fanni hagyományai című kisregényét.

A nőknek, mint a leendő nemzedék nevelőinek a bevonása a közéletbe és művelődésbe, a reformkornak is egyik fontos törekvése. Széchenyi István a Hitelt „korunk szebbelkű asszonyainak” ajánlja, Vörösmarty a nemzeti kötelességükről megfelelő nőket ostromozza Az úri hölgyhöz című versében. Számos más korabeli írás is a hölgyközönség nevelésének szükségességét hangsúlyozza, vagy a nőket ítéli el a magyar irodalom iránti közömbösségük miatt.

Általában a szélesebb közönség szervezése terén van nagy szerepük a 1830-as és 1840-es évek divatlapjainak, amelyek elsősorban irodalmi közleményeket (verseket, elbeszéléseket, színi- és könyvbírálatokat stb.) tartalmazó lapok, de divatképeik révén különösen nagy vonzerőt gyakorolnak a nőkre, s így jelentékeny a szerepük a női olvasóközönség gyarapítása és nevelése terén. Már az 1833 és 1841 között, a Garay János (1812-1853) szerkesztésében megjelenő Regélő 700 előfizetőjéből is 200 nő volt, az 1840-es évek három divatlapjának pedig tovább gyarapodott a közönsége. Garay János Regélő Pesti Divatlapjának (1842-1843), majd a folytatásaként kiadott, s a Kossuth politikáját támogató nemzeti, demokratikus szellemű, a Vahot Imre (1820-1879) szerkesztette Pesti Divatlapnak (1844-1848) 1200 felett volt az előfizetője. A konzervatív, arisztokratikus Honderút (1843-1848), amelyet Petrichevich Horváth Lázár (1807-1851) szerkesztett, 700-nál valamivel többen vásárolták, Frankenburg Adolf (1811-1884) Életképek című divatlapját (1844-1848) kezdetben 1200-an, majd miután a Tízek Társasága vette át és Jókai Mór (1825-1904) szerkesztette, 1500-an járatták. A magyar divatlapok kezdték elhódítani a korábban nagyon népszerű hazai német divatlapok olvasóit is, így a nők körében végzett olvasónevelés mellett nagy az érdemük a főváros német polgárainak magyarosítása terén is.

37. fejezet

Verses művek a reformkorban

Az 1810-es években megélenkült Bécs-ellenes nemesi-nemzeti ellenállási küzdelem az 1825-ös országgyűlés összehívásához vezetett. Az e harcot segítő irodalmi, főleg költészeti alkotások felkeltették a közönség érdeklődését országszerte, elsősorban Pest-Budán, de vidéken is. Az első reformországgyűléssel egyidőben, 1825-ben látott napvilágot Vörösmarty Mihály (1800-1855) romantikus honfoglalási eposza, a Zalán futása, amely az ősök példájával buzdította cselekvésre a jövő, a megszületendő független Magyarország érdekében a tespedő jelent. A mű olyan szerencsésen és hatékonyan fejezte ki a korabeli közhangulatot és elégítette ki a közváraakozást, hogy a szerző neve egyszeriben országszerte ismertté vált. Vörösmarty a maga költségén adta ki művét, előfizetés útján. Alig akadt 80 egynéhány előfizetője, s eleinte a könyvtáraknál sem volt kelendő az eposz, mégis rendkívül nagy volt a hatása mind irodalmi körökben, mind a műveltebb olvasók közt. Későbbi, cselekvésre buzdító művei is - ahogy a reformkori közéleti költészet általában - a reformkori eszméket népszerűsítve mozgósítják és nevelik a közönséget, nemeseket és nem nemeseket egyaránt, nemzeti és társadalmi feladataikra. Így lesz Vörösmarty, reformkori költőtársaival (Kölcseyvel, Bajzával, Eötvössel stb.) együtt az egész nemesi és polgári nemzet költője, amely a maga költőjének tekinti, olvassa és a magáénak vallja műveit.

Petőfi Sándor (1823-1849) és Arany János (1817-1882) a demokratikus, illetve a plebejus népiesség képviselői, ugyancsak az egész nemzet költői, a nemzethez számítva már a népet, a jobbágysági tömegeket is. Őket is a haza egyenrangú polgárainak tekintve szállnak síkra érdekeikért, egyben mozgósítva is őket a nemzeti és társadalmi haladás ügye mellett. Petőfi verseinek első kötetére még nem akadt kiadó. Vörösmarty ajánlására a haladó írókat tömörítő Nemzeti Kör adta közre őket 1844 végén. Petőfi népies eposza, a János vitéz, amelyben a népi hős minden nehézségen diadalmaskodik, ugyancsak nehezen talált kiadót. A magyar költészet ma már klasszikusnak számító alkotását kezdetben minden kiadó elutasította, végül Vahot Imre (1820-1879) költségén jelent meg 1845 márciusában 500, majd 1846-ban újabb 500 példányban. Petőfi e művéért 100 forint honoráriumot is kapott, pedig a János vitéz nem volt kelendő. Még a költő halálakor is voltak eladatlan példányai a pesti könyvkereskedőknél.

A nép köréből, amelyet e művel - politikai, esztétikai programjának megfelelően - uralkodóvá tett a költészetben, még nem került ki annyi vásárló, hogy a mű 1000 kötete egy félév alatt vevőkre talált volna. Időközben Petőfi világirodalmi jelentőségű költészetének - az ellene fellépő heves bírálatok ellenére - nemzeti méretű lett a népszerűsége; mind politikai tartalma, mind művészi szintre emelt népi nyelve egyaránt olvasójává tette a köznépet és a nemesi és polgári közönséget is. Ezért vállalkozott szívesen Emich Gusztáv 1847-ben összes versei kiadására 1500 pengőforint ellenében.

Arany Jánosnak a Kisfaludy Társaság 1846-i pályázatára írott Toldi című elbeszélő költeményében már nem a János vitézhez hasonló mesei hős a parasztság felfelé törekvésének megtestesítője, hanem a nép ajkán élő egykori történeti személy, Toldi Miklós. A Kisfaludy Társaság Költői pályaművek című kiadványában (1847) - Tompa Mihály (1817-1868) Szuhay Mátyás és Garay János (1812-1853) Bosnyák Zsófia című ugyancsak díjnyertes műveivel együtt - jelent meg Arany jeles alkotása, a reformkori népiesség csúcsteljesítménye. Nemcsak Petőfi barátságát nyerte el vele, hanem a közönség széles körű érdeklődését is.

38. fejezet

Az első magyar regények

A prózai műveknek a reformkort megelőzően is a legnagyobb volt a népszerűségük a szélesebb olvasóközönség körében. Az első modern értelemben vett regényeknek tekinthető műveket megelőzően, a 19. század első harmadában kb. 250 idegenből fordított vagy eredetiségre törekvő hosszabb prózai elbeszélő mű, ún. román jelent meg Magyarországon. Ezeket főleg a cselekmény érdekessége, kalandossága miatt olvasták az átlagolvasók. Mellettük jelen volt már a művelt, igényes közönség is, amely élénken érdeklődött a reformkorban megszülető, a reformeszmék szellemében fogant, azokat propagáló eredeti magyar regények iránt.

A prózai műfajoknak, a regényeknek és a rövidebb elbeszéléseknek tehát rendkívül hatékony volt a közönségnevelő szerepük. Fáy András (1786-1864) *A Bélteki ház* című művét (1832), az első hazai társadalmi regényt - amely Széchényi Hitelének a hatására egy család idősebb, konzervatív és fiatalabb, reformergenerációjának szembenállását bemutatóval ad érdekes körképet a reformkori Magyarországról -, mind a haladás hívei, mind a maradiak kíváncsian és érdeklődéssel olvasták. Fáy szépirodalmi művei, regényei, elbeszélései és meséi 1843-1844-ben már gyűjteményes kiadásban láttak napvilágot.

Jósika Miklós (1794-1865) történeti regényei az 1830-as évektől rendkívül népszerűek mind a nemesi, mind a polgári olvasók körében. Legnagyobb hatású művét, az *Abafit* a kritika és az olvasóközönség egyaránt óriási lelkesedéssel fogadta. Szontagh Gusztáv (1793-1858) elismerő kritikájának első mondata: „Uraim, le a kalappal!”, frappánsan fejezte ki az általánosan kedvező fogadtatást. A közönség körében a regény aktuális mondanivalója (erős akarattal lehet győzni a rosszat) és színes történelmi körképei osztatlan tetszést arattak.

Eötvös József (1813-1871) klasszikus értékű, realista regényeit ugyancsak sokan olvassák; közéleti, politikai hatásuk a Jósikáénál is nagyobb, politikai aktualitásuk révén állásfoglalásra készítetik az olvasókat. A *Falu jegyzője* (1845) a centralisták politikai programja szellemében szenvedélyes vádirat a feudalizmus, s annak megtestesítője, a vármegye ellen, s egyben együttérző állásfoglalás a nép, a jobbágyság mellett. A Magyarország 1514-ben (1847), amelyet a galíciai parasztlázadást követően, a magyar forradalom előestéjén figyelmeztetésként írt Eötvös, a Dózsa-forradalom keretében, a múltban mutatja be azon események gyökereit, amelyek a jobbágyság későbbi, korabeli elnyomásához vezettek.

Az időszerű tartalmú és célzatú magyar regények iránt a hazai német polgárság is érdeklődött, olvasta őket. A pesti kiadók németre fordítva adták ki ezeket a könyveket; Jósika összegyűjtött műveinek német kiadása pl. megelőzte a magyart, s Eötvöstől *A falu jegyzője* is napvilágot látott németül, egy esztendővel a magyar nyelvű kiadása után.

39. fejezet

Drámai művek a 19. század első felében

A nemzeti színjátszás megteremtésére irányuló kísérletek a felvilágosodás időszakára és a reformkorra esnek. A színház igen alkalmas a nemzeti nyelv fejlesztésére, elősegíti a dráma-irodalom fejlődését, s egyben népszerűsíti is az irodalmat; a színházi publikum az irodalmi művek közönségévé is válik.

Kisfaludy Károly (1788-1830) drámai műveinek közkedveltségéhez és olvasottságához pl. színházi bemutatásuk nagymértékben hozzájárult. A tatárok Magyarországon című drámáját 1809-ben megírta már, de a hagyományos nemesi nemzetszemlélet jegyében keletkezett mű akkor vált igazán népszerűvé, amikor a székesfehérvári színtársulat előbb Székesfehérvárt, majd Pesten is bemutatta. Egy csapásra a közönség kedvence lett, a vidéki nemesi olvasók a könyv alakban megjelent darabot - amelynek kiadására is az előadás nyomán került sor - és egyéb munkáit is szívesen olvasták. Országszerte olyan népszerű író lett, amilyen Magyarországon addig még nem volt.

Kisfaludyt a nemesi közönség ízléséhez való alkalmazkodása tette ennyire közkedvelté. Katona József (1791-1830) klasszikus drámai alkotásának, a Bánk bánnak kezdeti sikertelensége viszont éppen a mű újszerű nemzet- és társadalomszemléletével magyarázható. A munkát a szerző az Erdélyi Múzeum című folyóirat drámapályázatára írta 1815-ben, de a bírálóbizottság fel sem figyelte rá. Katona a maga korában a legélesebben fogalmazta meg a forrongó politikai nézetek fejlődési irányát: megmutatta, hogyan lesz Bánk bán, a hű nemesi alattvaló a gyűlölt királyné gyilkosává, és Tiborc panaszában felvillantotta az elnyomott jobbágyság sanyarú helyzetét is. A székesfehérvári színtársulat 1819-i pesti vendéggjátéka során - Kisfaludy Károly drámájához hasonlóan - a Bánk bánt is elő akarta adni, de a cenzor ezt nem engedélyezte, csak a mű kinyomtatását. A mű 1820-ban (1821-es évszámmal) meg is jelent Trattnernél, de közönségsikere nem volt. Felfedezésére Katona halála után, a reformkorban került sor, amikor mondanivalója mind aktuálisabbá vált. Első előadására, ősbemutatójára a kassai színészek vállalkoztak 1833-ban; 1834-ben Kolozsvárt Egressy Gábor (1808-1866) jutalomjátékaként aratott sikert; 1835-ben mutatták be Budán, majd 1839-ben Pesten, a Nemzeti Színházban. Kezdetben a színházi előadások sem vonzották a közönséget. Az 1845-ös előadáson robbant ki az első nagy siker, a hallgatók ekkorra érték meg a mű eszméinek befogadására. 1848 március 5-én este is a Bánk bán szerepelt a Nemzeti Színház műsorán.

Vörösmarty Mihály (1800-1855) pályáján a Zalán futása megjelenését követő időben tapasztalható világnézeti válság bekövetkeztében része volt a nemesi függetlenségi mozgalom visszaesésének is. E válságos, útkereső alkotóperiódusában keletkezett Csongor és Tünde című drámájában (1831), - amelyet Gyergyai Albert 16. századi széphistóriájának, az Árgirusnak alapján írt -, a maga egyéni boldogságvágyát mint az egész emberiség boldogságigényét fogalmazza meg. A művet megjelenése után mind a közönség, mind a kritika hidegen fogadta; az olvasók között kevesen akadtak, akik a dráma mély, emberi, filozófiai tartalmát át tudták volna élni.

Szigligeti Ede (1814-1878) történeti színművei közül a II. Rákóczi Ferenc fogsága című volt a legsikeresebb. Az 1848-ban keletkezett mű, amely a nemzeti ügyért harcoló fejedelemnek állít méltó emléket, hatalmas közönségsikert aratott, s egészen a szabadságharc végéig szerepelt a Nemzeti Színház műsorán.

40. fejezet

Útleírások a reformkorból

A reformkor számos neves polgári politikusa, írója és tudósa keresett fel nyugat-európai országokat, hogy - a 18. századi és 19. század eleji főúri utazókhoz (pl. Teleki József, Teleki Sámuel, Széchényi Ferenc, Széchényi István, Wesselényi Miklós stb.) hasonlóan - megismerje a fejlett polgári társadalmi viszonyokat, politikai, gazdasági és művelődési intézményeket, köztük a könyvtárakat és olvasótermeket, de a technikai haladás, az ipar és kereskedelem

eredményeit is. Mindezt annak az érdekében, hogy a hazai haladás ügyében használják fel külföldi tapasztalataikat. Többen közülük úti élményeikről, külföldön szerzett ismereteikről cikkekben és könyvekben is beszámoltak, így a reformok iránt érdeklődő hazai olvasóközönség is megismerkedhetett a polgári világ eredményeivel. S meg is ismerkedett, mert ezek az útirajzok a reformkor legkedveltebb olvasmányai közé tartoztak.

Az elsők között jelent meg 1831-ben Tessedik Ferenc írónak (1800-1844), Tessedik Sámuel fiának úti beszámolója: Tessedik Ferenc utazása Franciaország déli részeiben címmel. A szerző Apponyi Antal grófnak, a neves könyvgyűjtőnek a titkáraként utazta be Európát, s úti élményei közt számot adott a franciaországi könyvtárakról és műveltségi viszonyokról is.

A legnagyobb hatású reformkori útleírás Bölöni Farkas Sándor (1795-1842) erdélyi székely nemes Utazás Észak Amerikában című műve, amely 1834-ben jelent meg Kolozsvárt. Óriási sikerére jellemző, hogy két éven belül két kiadást ért meg. Olvasták minden kaszinóban és olvasóegyletben, s mint a polgárosodás eszméinek enciklopédiája, az országgyűlési ifjúságnak és a reformkor politikusainak valóságos kézikönyve lett. Bölöni Farkas számára tudományos sikert is hozott a könyv: az Akadémia nagyjutalmát és tagságát is elnyerte vele. A kötetre az udvar is felfigyelt. Második kiadását antifeudális tartalma miatt elkoboztatta.

Ugyancsak nagy könyvsiker volt Szemere Bertalan (1812-1869) kétkötetes műve, az 1840-ben megjelent Utazás külföldön, amely öt év múlva ismét napvilágot látott. Főként a kor haladó fiatalsága olvasta a német, francia, angol és svájci viszonyokról beszámoló útleírást, amelyben mindenről szó esett, a kölcsönkönyvtárakról, a kisdédóvókról és a színházakról is.

A többi szépszámu útleírást (a Pulszky Ferencét, Trefort Ágostonét, Tóth Lőrincét, Gorove Istvánét stb.) is figyelembe véve, a legkiemelkedőbb köztük Irinyi József (1822-1859) Német-, francia- és angolországi uti jegyzetek című műve, amely a hazai cenzúra miatt külföldön, Halléban jelent meg, 1846-ban. A könyv ugyanis a demokratikus eszmék tárháza. Nem a látottakat írja le a szerző, hanem politikai körképet ad az akkori Európáról. Nem is igazi útleírás a mű, hanem politikai cikkek, tanulmányok gyűjteménye, amelyben szó esik pl. a népművelésről és az időszaki sajtóról is. Tapasztalatai alapján Irinyi ellenzéki reformprogramot fogalmazott meg könyvében, amely a közelgő 1848-i forradalom előhírnöke volt.

41. fejezet

Tankönyvek a reformkorban

A nemzeti és polgári szellemű nevelés és tankönyvkiadás megindult ugyan a felvilágosodás idején, de a reformkorban erőteljesen fejlődő nemzeti és polgári törekvéseket, a nemzetállam kiépítésének s a szerveződő kapitalista gazdaságnak nevelési és oktatási követelményeit még nem tudta igazán szolgálni. Minden reformkoncepciónak (Széchenyi, Kölcsey, Kossuth s mások művelődési, nemzeti, gazdasági és közügyi terveinek) fontos eleme a közműveltség, a nevelés, az iskolaügy színvonalának emelése. A feudális rend felszámolásának, a jobbágyfelszabadításnak s az iparfejlődésnek elengedhetetlen velejárója a falusi alsó néprétegek iskolázása, valamint a városi mesteremberek felkészítése a polgári pályára. Mindez nem képzelhető el az elemi iskolák fejlesztése nélkül.

Ehhez elsősorban a korszerű olvasókönyv hiányzott. Az egységes állami-katolikus olvasókönyv még mindig Révai Miklós először 1782-ben megjelent ABC-je volt, amelyet 1825-ig újra és újra kiadtak; a protestánsok pedig gyakran használták még mindig Eöri Fülöp Gábor 1795-i Révai-átdolgozását. Színvonalasabb és újabb protestáns ábécéskönyvek: Kis János

(1770-1846) későbbi evangélikus szuperintendens Evangélikus fiú- és leánygyermekeknek való képes A-Bé-Czés könyv című műve (1816) és Vajda Péter (1808-1846) költő Nemzeti Ábéczé című munkája (1842).

Magyar nyelvtanok is jelentek meg az 1790-től, jórésztük azonban a reformkor idejére elavult. A hivatalosan előírt tankönyvek így nem elégítették ki a hazai nemzeti és polgári fejlődés igényeit. Ezért mellettük a 19. század első felében napvilágot láttak - privilégium nélkül - tankönyvszerű könyvek is, pl. a tanulás megkönnyítését célzó képes ábécék. Művészi kiállításával is kiemelkedik közülük Döbrentei Gábor (1785-1851) Pali és Miska olvasni tanul (1829) című illusztrált munkája.

Táncsics Mihály (1799-1884) az 1840-es évek legsikeresebb és legtermékenyebb tankönyvírója volt; tankönyvei általában több kiadásban is napvilágot láttak: földrajzkiadása (Általános földleírás és a magyar tartományok leírása) 1841 és 1845 közt 3 kiadásban, világtörténete ugyancsak háromban, a Magyarok története kérdések és feleletekben című munkája pedig 1841 és 1847 közt 4 kiadásban jelent meg.

A reformországgyűlések, a megyegyűlések, az iskolai diáktársaságok, a sajtóközlemények és a korabeli pedagógiai törekvések s e nemzeti nyelvű iskolakönyvek egyaránt hozzájárultak, hogy az 1844. évi 2. törvény révén a magyar nyelv egyeduralkodóvá vált a közéletben és a közoktatásban. Ugyanebben az évben írta az első hivatalos magyar nyelvű gimnáziumi magyar nyelvkönyvet Czuczor Gergely (1800-1866) és Vörösmarty Mihály (1800-1855).

A tankönyvprivilegiummal rendelkező budai egyetemi nyomda mellett fokozatosan egyre több kiadó kapcsolódik be a tankönyvkiadásba. Különböző iskolák tanárai vállalkoznak a hiányzó és szükséges művek elkészítésére, s mindig akad magánkiadó e jól jövedelmező kiadványok közzétételére az 1840-es években. Edvi Illés Pál Latin nyelvtudománya Pesten, Eggenberger Józsefnél; Táncsics három latin nyelvtana Pozsonyban, Wigandnál és Pesten, Emich Gusztávnál; Horváth Mihály Magyar története szintén Pesten, Eggenbergernél; Peregriny Elek Természettan könyvei pedig Landerernél és Geibel Károlynál látnak napvilágot. A privilégiumok időszaka hivatalosan majd csak 1848-ban zárul, de a reformkor mozgékony, polgári szellemben működő kiadói már előbbre járnak. Így ők maguk anyagi haszonhoz jutnak, az iskolai oktatás pedig korszerűbb szemléletű, magyar nyelvű tankönyvekhez.

42. fejezet

Gyermekkönyvek a reformkorban

A reformkori pedagógiai törekvések kapcsán, - amelyek a hazai iskolák elmaradott állapotának megszüntetését, didaktikai reformok bevezetését és a népnevelés megvalósítását célozzák -, születik meg a magyarországi ifjúsági- illetve gyermekirodalom. A 18. és 19. században lefordítottak ugyan néhány külföldi gyermekkönyvet (pl. a német Franz Hoffman több ifjúsági műve megjelent magyarul), de eredeti magyar gyermekirodalom megteremtésére elsőként Döbrentei Gábor (1785-1851) tett kísérleteket. Gyermekkönyvei (Pali és Miska olvasni tanul, 1829.; A kis Gyula könyve, 1829.), amelyeket a házi nevelés segédleteinek szánt, még magukon viselik a német minták hatását. Ennek ellenére A kis Gyula könyvéről Vörösmarty elismerő kritikát írt.

Az első eredeti, színvonalas magyar gyermekkönyv Bezerédj Amália (1804-1837) műve, a Flóri könyve. 1836-ban jelent meg először, s utána még 16 kiadásban látott napvilágot; sikeréhez nagymértékben hozzájárultak szép szitanyomatú szemléltető képei. A könyv tulajdon-

képpen a szerző Flóri nevű kislányának írott meséit, történeteit, verseit tartalmazza. Bezerédj Amáliának jelentékeny szerepe volt az első óvoda és népiskola létrehozásában is, falujában, a Tolna megyei Hidján.

Úttörő jellegű munka Vajda Péter (1808-1846) Nemzeti Ábéczé című műve (1842), amely nemzeti szellemű és meglepően merész társadalmi gondolatokat tartalmazó gyermekkönyv. Ney Ferenc (1814-1889), aki jeles pedagógiai író volt és főúri családoknál nevelősködött, majd 1844-ben a pesti kisdédóvó igazgatója lett, Gyermekek könyve című munkájával (1846) gyarapította a reformkori magyar gyermekkönyvek sorát. A maga idejében korszerű munka megfelelt azoknak az általános korabeli törekvéseknek, amelyek Széchenyinek és a reformkor más vezető személyiségeinek a szellemében a társadalom minden csoportjának műveltségi szintjét kívánták emelni.

43. fejezet

Nyomdák és kiadványaik

Az 1770-es évek után Buda és Pest fokozatosan a magyar nyomdászat és könyvkultúra központjává vált. Itt működtek a legnagyobb kapacitású nyomdai üzemek, amelyek a polgárosodó és megújuló, s az ugyancsak Pest-Budán központosuló magyar irodalom és tudomány termékeinek közreadásából is részt vállaltak. A nagyszombati királyi egyetemi nyomda 1773-ban kiadott betűmintakönyve és összeállított leltára arról tanúskodik, hogy a műhely az ország legkorszerűbben felszerelt nyomdaüzeme volt. 1777-ben az egyetemmel együtt Budára helyezett nyomda Mária Teréziától, majd I. Ferentől is számos privilégiumot kapott, például az összes hazai tankönyv, a magyarországi cirill betűs nyomtatványok, katolikus szerkönyvek, imádságos- és énekeskönyvek, a Corpus juris stb. nyomtatására és terjesztésére. A 18. sz. végén és a 19. sz. első felében számos szláv (szlovák, szerb, horvát, kárpátukrán) és román nyelvű munkát nyomtatott a magyarországi nemzetiségek és az ország határai mellett élő népek számára.

A nyomda virágkora a 19. század első felére esik, ekkor - főleg Sággy Ferenc igazgatása idején (1804-1838), aki maga is író - számos korabeli magyar szerző (Batsányi János, Verseggy Ferenc, Kazinczy Ferenc, Virág Benedek, Kisfaludy Sándor, Révai Miklós stb.) munkájának a kiadója. Fontos lapokat is nyomtat: Bajzától a Kritikai Lapokat; az Akadémia orgánumát, a Tudománytárt; az Athenaeumot, és társlapját, a Figyelmezőt; Vahot Imre Pesti Divatlapját, amelynek Petőfi segédszerkesztője és korrektora stb. A nyomdának jelentékeny a szerepe a szabadságharc idején, amikor a forradalmi kormány számára dolgozik, nyomtatja - többek közt - a hivatalos lapot, a Közlönyt (gyakran közel 10.000 példányban.)

A pesti nyomdák közül a Trattner-nyomda tevékenysége kiemelkedő magyar művelődéstörténeti szempontból a 18-19. század fordulóján. A magyar származású neves bécsi nyomdász, Trattner János Tamás (1717-1798), akinek a Habsburg-birodalom számos városában volt nyomdája vagy könyvkereskedése, alapította e pesti műhelyt 1783-ban. Vezetője Trattner Mátyás (1745-1828) nevű unokaöccse lett, majd a bécsi Trattnertől az ő fia, az ifj. Trattner János Tamás (1789-1824) kapta keresztszülei ajándékul. Nagykorúságát elérve, 1813-ban átvette apjától a vezetést. Fiatalon meghalt, csak 11 éven át irányította a nyomdát, ez idő alatt 800-nál több könyvet, köztük több mint 400 magyar nyelvűt adott közre. Többségüket a maga költségén. A szerzőknek, Magyarországon elsőként, pénzbeli honoráriumot fizetett. Egyik legfontosabb kiadványa Kazinczy összes műveinek 9 kötetes kiadása volt, de több hírlap és folyóirat (Kultsár Istvántól a Hazai Tudósítások, Szemere Pál Szépliteraturai Ajándék és Élet

és Literatura című lapja, a kor legnevezetesebb folyóirata, a Tudományos Gyűjtemény stb.) is nála jelent meg. Halála után ismét atyja, majd 1827-től az ő veje, Károlyi István (?-1863) ügyvéd vezette a nyomdát Trattner-Károlyi nyomda néven. Ő politikailag Széchenyi eszméit vallotta, kiadta több munkáját és Jelenkor című lapját is.

A Landerer család pesti nyomdája akkor lendült fel, amikor irányítását 1824-ben Landerer Lajos (1800-1854) vette át. 1840-ben a kor legjelentősebb kiadó-könyvkereskedőjével, Heckenast Gusztávval (1811-1878) társult, s ettől kezdve közösen vezették a Landerer és Heckenast céget, amelynek legfontosabb kiadványa az 1840-es években a Pesti Hírlap volt, kezdetben Kossuth szerkesztésében. 1848 március 15-én a Landerer-Heckenast nyomdában nyomtatták ki a márciusi fiatalok cenzúrázás nélkül Petőfi Nemzeti dalát és a Tizenkét pontot, a szabad sajtó első termékeit.

44. fejezet

Kiadó-könyvkereskedők és kiadványaik

A nyomdák mellett a könyvkereskedők vállalkoztak még könyvek kiadására a 19. század elején és a reformkorban. Számos esetben előfizetőgyűjtéssel előre biztosították a kiadvány közreadásának a költségeit, de már egyre gyakrabban vállalták könyvek megjelentetését a maguk költségén, bízván benne, hogy - az olvasóközönség gyarapodása és érdeklődése nyomán - a művekre talál, és eladásából nemcsak kiadásaikat nyerik vissza, hanem valamelyes haszonra is szert tesznek. Még a reformkorban is gyakori a panasz, hogy a hazai könyvkereskedők többsége német; ők a magyar irodalmat nem támogatják, magyar műveket nem igen adnak ki, s nem árusítanak boltjaikban sem, hanem elsősorban a magyarországi német polgárság igényeit tartják szem előtt. Ebből az átlagból kiemelkedik többek között Wigand Ottó, Heckenast Gusztáv, Emich Gusztáv és Geibel Károly tevékenysége.

Wigand Ottó (1795-1870) kassai német kiadó és könyvkereskedő 1827-ben Pestre, a magyar szellemi élet központjába költözött, s jelentékeny kiadói tevékenységbe kezdett. Ő adta ki 1833-ban Wesselényi Miklós (1796-1850) Balítételek című művét Lipcsében hamis (Bukarest) impresszummal, ezért, továbbá baloldali politikai nézetei miatt a bécsi rendőrség üldözése elől Lipcsébe kellett menekülnie. Pesti üzletét sógorának, Heckenast Gusztávnak (1811-1878) adta át. Ő a korabeli magyar irodalom támogatásával szerzett érdemeket, ezért, mikor üzletét és könyvraktárát az 1838-as nagy pesti árvíz elpusztította, a kor jeles írói siettek segítségére. Eötvös József (1813-1871) szerkesztésében Árvízkönyvet adtak ki, s a munka jövedelmét Heckenast felsegélyezésére ajánlották fel. Az Árvízkönyvben jelent meg Eötvösnek A karthauzi című regénye is.

Heckenast Gusztáv 1840-ben Landerer Lajossal (1800-1854) társult, s a közös cégen belül a kiadási és könyvkereskedelmi ügyeket intézte. Közös kiadványaik közt is a magyar művek voltak többségben.

A reformkori magyar könyvkereskedelemnek és könyvkiadásnak Emich Gusztáv (1814-1869) volt a legjelentékenyebb egyénisége. 1841-ben - a magyar irodalom támogatását célzó szándékát kifejezendő - „nemzeti könyvkereskedést” nyitott Pesten, 1843-ban pedig fióküzletet Budán. 1843-tól fő tevékenységi területe a könyvkiadás, s kiadói tevékenységét a polgárosodó magyar irodalom szolgálatába állította. Már 1843-ban 17 magyar művet adott közre, s szerzőiknek tisztességes honoráriumot fizetett. Érdemei elismerésül Széchenyi ajánlatára a Nemzeti Kaszinó tagjává választották. Leghíresebb reformkori kiadványa Petőfi Sándor Összes Költeményeinek 1847-i kiadása, amelyért 500 forintot fizetett a költőnek.

Szintén a magyar irodalmat támogatta Geibel Károly (1806-1884), aki ugyancsak 1841-ben nyitotta meg pesti könyvkereskedését. Hét év alatt 71 munkát tett közzé 84 kötetben, csak 8 német és 1 latin nyelvű volt közzétűk, a többi magyar könyv (pl. 1844-ben Petőfitől A helység kalapácsa).

45. fejezet

A cenzúra rabságában

A nyomdák tevékenységét, a könyvkiadás és könyvkereskedelem fejlődését erősen gátolta a cenzúra az egész 18. századon keresztül és a 19. század első felében is. Az állami cenzúrát, amely ekkor katolikus ellenreformációs és Habsburg érdekeket egyaránt védett, III. Károly 1726-i rendelkezése vezette be. Ennek értelmében minden kiadvány kéziratát kinyomtatás előtt ellenőrzés végett be kellett mutatni, vallási tartalmú műveket az egyházi, egyebeket a polgári hatóságoknak, s kinyomni csak olyan kéziratot volt szabad, amelyen a cenzor engedélye szerepelt.

Mária Terézia 1749-ben a könyvcenzúrát a jezsuitákra bízta, majd 1767-ben olyan rendelkezést hozott, amely a magyarországi nyomdatermékek felülvizsgálatánál is a bécsi cenzúraszabályok alkalmazását írta elő. Így az 1770-es évekre a magyar cenzúra teljesen az osztrák hatóságok ellenőrzése alá került, s a bécsi érdekek és dinasztikus törekvések hatékony eszközévé vált, ugyanakkor igyekezett gátat szabni a felvilágosult kiadványok Magyarországra való bekerülésének és itteni terjedésének. A rendelkezés az előzetes cenzúra mellett az utólagos könyvvizsgálatot is előírta: a kinyomtatott művekből ellenőrzés végett három példányt be kellett szolgáltatni a Helytartótanácsnak. Az 1767-i rendelet értelmében Pozsonyban a Helytartótanács keretében működő könyvvizsgáló hivatal állami szerv volt, de eleinte jezsuita vezetéssel. Később, főleg van Swieten irányítása nyomán, a cenzúra működésében is fokozatosan érvényesült a felvilágosodás szelleme.

Lényeges változás a cenzúra gyakorlatában II. József 1782-i rendelete nyomán következett be. Ő Bécsben központosított, s elsődlegesen osztrák érdekeknek megfelelő cenzúraszervezetet épített ki; a pozsonyi cenzúrahivatal elvesztette önállóságát. Az uralkodó a cenzúraügyet kivette a katolikus egyház kezéből, és világiakból álló bizottságra bízta. Felvilágosult-abszolutista felfogásának megfelelően a cenzúra engedett szigorából: elsősorban az időszaki sajtótermékek ellenőrzése enyhült, a sajtóban még a bírálat is megengedett volt.

A II. József halálát követő 1790-91-i országgyűlésen a magyar rendek saját maguknak követelték a cenzúrázás jogát, de törekvésük sikertelen maradt. II. Lipót ugyanis már 1790-ben szigorú rendeletet hozott; meghagyta a II. József-féle szervezetet, de reakciós szellemű tartalommal töltötte meg. Megtiltott minden kritikát az állam és az egyház ellen, megtiltotta a felvilágosult művek és a francia forradalom eseményeiről tájékoztató hírek közlését. I. Ferenc az 1793-ban kiadott két és az 1795-i újabb rendeletével a szigorot még tovább fokozta, 1801-ben pedig az összes szellemi termékek ellenőrzését a bécsi rendőrminisztériumra bízta.

Már az 1793-i cenzúrarendelettel szemben is országos méretű tiltakozás robbant ki. Az ellenállás bástyái a megyék voltak, amelyeknek nemességét a magyar jakobinusok is buzdították, akik a teljes lelkiismereti szabadság, a szólás- és sajtószabadság elvét vallották. A tiltakozásnak nem lett foganatja, a cenzúra a 19. század elején még tovább szigorodott. 1803-ban újracenzúráló bizottságot szerveztek, a mely az 1791 előtt, a II. József uralkodása alatti liberálisabb időkben megjelent, illetve külföldről bekerült könyveket újból megvizsgálta, és 2500-at tiltott be belőlük.

46. fejezet

Küzdelem a sajtószabadságért

A magyar társadalom haladó része a cenzúra önkényét törvénytelennek tartotta; a liberális nemesség a 19. század elején a megyegyűléseken, majd a reformkori országgyűléseken rendszeresen napirendre tűzte a cenzúraügyet. Tiltakozott az elnyomás ellen, és radikalizmusának mértéke szerint a maga kezébe akarta venni a cenzúrázást, vagy törvényileg szabályozott sajtószabadságot követelt. A tiltakozó akciók azonban jó ideig nem jártak sikerrel. A cenzúra ellen és a sajtószabadságért vívott harcban Kossuth ért el jelentékeny eredményt, amikor az 1832-36-i országgyűlésen cenzúrázatlan kéziratot állított össze, az Országgyűlési Tudósításokat, és azt szétküldte az ország különböző részeibe. Az országgyűlés befejezése után közreadott újabb kézirat lapja, a Törvényhatósági Tudósítások miatt azonban lecsapott rá a kormányzat. 1837-ben az újságot betiltották, és Kossuthot bebörtönözték. Közben a cenzorok a sajtó- és könyvkiadás más területein is könyörtelenül tevékenykedtek. Emiatt számos mű egyáltalán nem jelenhetett meg, mások pedig csak külföldön, közöttük pl. Széchenyi Stádium vagy Wesselényi Balítéletekről című munkája.

A cenzúra szigorával párhuzamosan erősödött az ellenállás; az 1839-i országgyűlésen az országgyűlési hírlap engedélyezése kapcsán rendkívül heves harcok folytak a sajtószabadság általános kérdéséről. A kormányzat most sem adott a lapra engedélyt, de rákényszerült, hogy a cenzúra irányítása a bécsi rendőrminisztérium hatásköréből a Budán székelő Helytartótanács keretében működő tanulmányi bizottság felügyelete alá kerüljön. Mindez feltétlenül enyhülést jelentett a hazai sajtóellenőrzésben, a politikai irodalom kiadása is nagyobb lehetőséget kapott (pl. Kossuth megindította a Pesti Hírlapot), de a hatalom a reformeszméket terjesztő és osztrákkellenes művek megjelentetését igyekezett ezután is minden módon megakadályozni. A Pesti Hírlapot például szigorúan cenzúráztatta, s amikor így sem tudta Kossuth eredményes agitációját megakadályozni, Landerer segítségével elmozdította őt a lap éléről. A Védegyletről a korabeli lapok nem írhattak. A cenzúra ezt ugyanúgy megtiltotta, mint Kossuth röpiratának megjelentetését, amelyet a Védegylet ügyében írt.

Táncsics Mihálynak (1799-1884) a cenzúra miatt szinte minden írását külföldön kellett kiadatnia az 1840-es években. Nem véletlen, hogy ő lép fel a legkeményebben a cenzúra ellen. Sajtószabadságról nézetei egy rabnak című munkájában, amely 1844-ben Lipcsében jelent meg, de Páris impresszummal és névtelenül, leplezte le a cenzúra igazi célját. A kormány nem a vallást és az erkölcsöket védi vele, ahogy állítja, hanem a népet igyekszik sötétségben tartani, hogy „vele baromként bánhassanak”. A mű végén Táncsics a cenzúra eltörlését követeli, valamint sajtószabadságot és emberi egyenlőséget. A könyvet elkobozták, az ismeretlen szerző ellen vizsgálatot indítottak, de ekkor még eredménytelenül. 1846-ban azonban mégis a sajtószabadságért folytatott harc áldozata lett Táncsics. Népkönyv című műve miatt elfogták, és a budai várbörtönbe zárták.

Közben az ország- és megyegyűléseken s a sajtóban is tovább folyt a cenzúra és a sajtószabadság ügyének vitatása, egymást érték a cenzori túlkapások elleni tiltakozások is. Az 1847-i országgyűlésre küldött követek megyei utasításai között szinte mindenütt szerepel a követelés: „Sajtószabadság az elsődleges vizsgálat megszüntetése és sajtótörvények mellett.” A cenzúra azonban végül is nem a liberális nemesség választotta alkotmányos úton szűnik meg, hanem az 1848-i polgári forradalom első lépéseként törli majd el a plebejus-demokrata forradalmi ifjúság.

47. fejezet

Az Egyetemi Könyvtár Pest-Budán

A nagyszombati egyetem könyvtára a jezsuita rend feloszlatása után, 1773-ban az egyetemmel együtt királyi intézmény lett. Hosszú ideig az egyetlen állami közkönyvtár volt Magyarországon; Mária Terézia évi 500 forintot és az egyetemi nyomda jövedelmét rendelte állománya gyarapítására. Ugyancsak az ő rendeletére 1777-ben Budára költözött, és megnyílt a királyi várban. A Ratio Educationis (1777), amely a könyvtárak fontosságát általánosságban is hangsúlyozta, az egyetem könyvtáráról nyomatékosan megállapította, hogy „ennek... kell a leggazdagabbnak lennie, ... a hallgatóknak nem felületes mázt kell kapniok a tudományokból és mindennemű művészetekből, hanem a legteljesebb kiképzésben kell részesülniük, amit a legjobb könyvek kitartó olvasása nélkül egyáltalán el nem érhetnek.” Az 1779-ben kiadott szervezeti szabályzat pedig kimondotta, hogy „mindenkinek használatára van rendelve, ennyiben tehát nyilvános”.

A könyvtárat II. József 1784-ben Pestre költöztette át a ferences rendházba, innen került 1875-ben a jelenlegi, Magyarországon elsőként könyvtári célra készült épületébe. II. József 1785-ben kelt állománygyarapítási rendelete korlátozta némileg az intézmény általános gyűjtőkörét és nyilvánosságát, kimondván, hogy „célja lényegében az, hogy a tanárok megtalálják benne azt, amire szaktudományukban feltétlenül szükségük van”.

A Nagyszombatból Pest-Budára került állomány csak mintegy 15.000 kötetből állt, a felosztott jezsuita rend és más szerzetesrendek könyvtárainak anyagából azonban - amelyeket elsősorban a könyvtár kapott meg - tetemesen gyarapodott, és nagy értékű kódexekhez, kéziratokhoz és régi könyvekhez jutott. 1780-tól minden hazai nyomda termékeiből kötelespéldányokat kapott, s vásárlás és ajándékozás révén is fontos tudományos munkák, tudós- és muzeális hagyatékok kerültek a tulajdonába (pl. a Hevenesy- és Kaprinay kéziratgyűjtemény, Pray György és Fejér György könyvtára stb.). A könyvtár állománya a jozefinista évtized (1780-1790) alatt a növekedés mellett minőségileg is lényeges változáson ment át: korszerűsödött, felvilágosult szellemiségű és természettudományi művekkel gyarapodott, alkalmassá vált arra, hogy - egyetemi könyvtári funkciói mellett - mint nyilvános könyvtár széles körben segítse a tudományos kutatást. Ezen az úton haladt a reformkorban is, és különösen Toldy Ferenc igazgatása idején (1843-1873) - aki az intézmény első világi vezetője és jól felkészült könyvtári szakember volt - indult meg minden vonatkozásban a modern fejlődés útján. A használók száma fokozatosan gyarapodott, s a felvilágosodás- és reformkori olvasók, akiknek túlnyomó része az egyetemek hallgatóságából és professzorokból, kisebb része pedig a két főváros értelmiségi rétegéből került ki, hatékony segítséget kaptak oktatómunkájukhoz, tanulmányaikhoz és tudományos tevékenységükhöz az egyetemi könyvtártól.

48. fejezet

Az Országos Széchényi Könyvtár

Széchényi Ferenc (1754-1820) 1802-i adománya révén jött létre Magyarországon - európai viszonylatban is az elsők közt - a nemzeti könyvtár. Széchényi nagycenki gyűjteménye, amelyet először adott a nemzetnek, magyar vagy magyar vonatkozású anyagot tartalmazott, és 11.884 nyomtatványból (kb. 15.000 kötetből), 1152 kéziratból (kb. 2000 kötetből) és tetemes nagyságú térképgyűjteményből állt. Széchényi a köz használatára szánta könyvtárát, 550 példányban kinyomtatott katalógusát számos hazai és külföldi magánszemélynek és intézményeknek

küldte meg (belföldre 469, külföldre 84 példányt), ezzel is kifejezendő a legszélesebb körű nyilvános használatra vonatkozó szándékát, s egyben azt is, hogy a nemzeti könyvtárat első-sorban élő művelődési intézménynek tekinti és nem könyvmúzeumnak. Széchenyi alapítványát, amelyet az egész társadalom lelkesen üdvözölt, az uralkodó hamarosan jóváhagyta, majd 1808-ban az országgyűlés is törvénybe iktatta.

A könyvanyagot 1803-ban szállította Nagycenkről Pestre, és a pálos-kolostorban (ma központi papnevelde) állították fel és nyitották meg a közönségnek. A könyvtár használói a 19. század első felében elsősorban a fővárosi értelmiség soraiból kerültek ki, bár a többszöri kényszerű költözködés miatt a gyűjtemény nem tudta teljesíteni azt a fontos hivatását, amelyet az alapító szánt neki. Már az 1800-as években kétszer el kellett hagynia Pestet a napóleoni háborúk miatt: 1805-ben Temesvárra, 1809-ben pedig Nagyváradra menekítették az állomány becse-sebb részét.

Közben a könyvtár pesti szálláshelye is megváltozott; 1806-ban a pálosoktól az egyetem épületébe (mai jogi kar) költöztették át. Innen 1817-ben a mai Múzeum-kertben álló korabeli épületekbe került, majd 1838-ban a nagy pesti árvíz elől nagy részét a Ludovikába mentették. Hild József (1789-1867) már 1807-ben tervet készített a könyvtár épülete számára, de a Múzeum-kerti palota, ahol a budai várba történt 1985-ös költözködésig a Nemzeti Múzeum-mal együtt működött a könyvtár, csak 1846-ban készült el Pollack Mihály (1773-1855) tervei szerint; a Ludovikából visszatérve, 1847-ben itt kezdhette meg működését az intézmény. Időközben az eredeti cenki gyűjtemény értékes állományrészekkel gyarapodott kötelezpéldány-szolgáltatás, ajándékok és vásárlások révén.

A nemzeti kultúra fejlődését támogató hazafiak, írók a 19. század első felében számos értékes adományt juttattak a könyvtárnak; Kindi Mátyás szűcsmester néhány kötetes ajándékától (1803) az alapító 9200 kötetes soproni idegen nyelvű könyvtárán keresztül (1818), Jankovich Miklós (1832) és Horváth István (1846) 30-30.000 kötetes gazdag gyűjteményéig, amelyeket József nádor (1776-1847) támogatásával az országgyűlés vásárolt meg a nemzeti könyvtárnak. Az állomány az 1848-49-i forradalom és szabadságharc időszakáig kb. 100.000 kötetre emelkedett.

49. fejezet

Az Akadémia Könyvtára

A Széchenyi István (1791-1860) felajánlása nyomán 1825 november 3-án megalapított Magyar Tudományos Akadémia létrehozását hamarosan követte könyvtárának megalapítása is. Teleki József (1790-1855) történettudós, a Tudós Társaság későbbi első elnöke vetette meg az alapját a családi 30.000 kötetes, több nemzedéken át gyűjtött könyvtárának felajánlásával. Az alapítólevél a gyűjteményt „a nevezett Társaságnak és a haza összes polgárainak használatára” rendeli, s egy általános gyűjtőkörű tudományos nagykönyvtár létrehozásáról intézkedik.

Az Akadémia 1831-ben kezdte meg működését, de a Teleki-könyvtár helyhiány miatt csak az 1840-es években tudta átvenni; a tudósok havonta kétszer addig is használhatták a család Szervita téri palotájában. Közben a működő Akadémia, amely a mai Roosevelt téren álló Deron-házat bérelte, önálló könyvgyűjtést is folytatott; ajándékok, vásárlás, előfizetés és csere útján gyorsan gyarapította könyvtárát. Az ajándékok közül kiemelkedett Kresznerics Ferenc (1766-1832) nyelvész könyv- és pénzgyűjteménye, amelyet Teleki József vásárolt meg a Társaságnak, továbbá Batthyány Gusztáv 30.000 kötetes rohonci könyvtára, és testvérének,

Batthyány Kázmérnak 2660 kötetes ajándéka, amely Batthyány József esztergomi érsek könyveit is tartalmazta, s végül Sándor István (1750-1815) neves bibliográfus könyvtárának az Akadémiára hagyott része.

Cserekapcsolatai révén a könyvtár a külföldi akadémiák nagy értékű tudományos kiadványainak a birtokába jutott, az Akadémia viszont ezúton bekapcsolódott a világ tudományos vérkeringésébe. 1836-ban a Tudós Társaság a Deron-házból a Trattner-Károlyi házba (ma Petőfi Sándor u. 3.) költözött, ahová 1837-ben a könyvtár is követte. Itt már a Teleki-gyűjtemény átvételére és a teljes könyvvállomány feldolgozására is sor kerülhetett, amit Toldy Ferenc (1805-1875) főtitkár, aki a korszak jeles könyvtári szakembere is volt, végzett el egy írnok segítségével.

1844. december 23-án nyílt meg az 50-60.000 kötetből álló könyvtár, ez alkalomból tekintette meg Vörösmarty Mihály (1800-1855), és írta a Gondolatok a könyvtárban című költeményét. A gyűjteményt - helyhiány miatt - az alapítólevél intenciójától eltérően csak akadémiai tagok és olyan elismert tudósok használhatták, akik erre elnöki engedélyt kaptak, de a könyvtár így is hatékonyan szolgálta a reformkorban a polgárosodó magyar művelődést és tudományos életet. Az Akadémia önálló székháza, amelyben a könyvtár is megfelelő helyet és korszerű technikai felszerelést kapott, 1865-ben készült el nemzeti közadakozásból. Innen 1988-ban költözött át a könyvtár a szomszédos, Arany János u. 1. sz. alatti, s könyvtári célra átalakított korábbi akadémiai bérházba.

50. fejezet

A márciusi forradalom. A sajtószabadság kivívása

A nemzeti függetlenségért, a polgárosodásért a felvilágosodás korában meginduló s a reformkorban kiteljesedő küzdelemnek betetőződése az 1848-49-i forradalom és szabadságharc. „Logikailag a forradalom legelső lépése és egyszersmind fő kötelessége szabaddá tenni a sajtót.” E sorokat írja Petőfi Sándor naplójába a márciusi napokban, s ezzel a sajtószabadság kivívásának kérdését a forradalmi követelések központjába állítja. A forradalom programja, a történelmi jelentőségű Tizenkét pont, amelyet a körülötte szervezkedő Fiatal Magyarország radikális írócsoportjának a Pilvax-kávéházban, az ún. közvélemény asztalánál tárgyaló, vitatkozó vezető egyéniségei fogalmaztak meg, ugyancsak az első helyen követeli a polgári és nemzeti könyvkultúra fejlődését oly hosszú időn keresztül gátló cenzúra eltörlését és a sajtószabadság kimondását: „Kívánjuk a cenzúra eltörlését és a sajtószabadság kimondását.” A forradalmi ifjúság 1848. március 15-én e követelésének a gyakorlatban is érvényt szerez, amikor a Landerer és Heckenast nyomda sajtóját a nép nevében lefoglalva, előzetes engedély nélkül kinyomtatja a Tizenkét pontot és Petőfi Nemzeti dalát, és a példányokat azonnal szétosztja a nyomda előtt gyülekező és éljenző tömeg körében. Aznap este kiszabadítják Táncsics Mihályt (1799-1884), a sajtószabadságért folytatott harc áldozatát a budai várbörtönből. A felelős minisztérium, illetve az országgyűlés 1848. március 20-án elfogadja, az uralkodó pedig április 11-én szentesíti az 1848: XVIII. törvénycikket, a Kossuth és Szemere Bertalan (1812-1869) által megszövegezett új sajtótörvényt, amelyet rögtön az 1. §-ban így rendelkezik: „Az előző vizsgálat eltörlöttétvén örökre, s a sajtószabadság visszaállítván, ennek biztosítékául ideiglenesen rendeltetnek:

1. Gondolatait sajtó útján mindenki szabadon közölheti és szabadon terjesztheti.”

A sajtótörvény megszüntette tehát a cenzúrát és eltörölte az összes privilégiumot: nyomda-alapításához, lapindításához, bárminemű kiadvány kinyomtatásához most már nem volt szükség előzetes engedélyre. Nem biztosított azonban a törvény teljes és korlátlan szabadságot a sajtó számára. Polgári sajtótörvény volt, amely a polgári rend fenntartása érdekében megkötéseket, gátló intézkedéseket is tartalmazott. Nyomda vagy időszaki lap indítását előzetes bejelentéshez és megfelelő összegű készpénzbiztosíték, kaució (5.000-10.000 Ft) letétbe helyezéséhez köthette. A kiadványok utólagos ellenőrzését írta elő, s a felsorolt sajtóvétségek esetén intézkedett a büntetésről stb.

A sajtótörvény mindezen korlátozó előírásai ellenére is jelentékeny fejlődést jelentett az előzetes cenzori ellenőrzéshez képest. A művek szövege most már szerzőik szándéka szerint jelenhetett meg, az írók - a kiadóval és nyomdával közösen - utólag feleltek munkáikért. A teljes sajtószabadságot követelő forradalmi baloldal képviselői (pl. Petőfi és Táncsics) a sajtószabadság megsértésének és korlátozásának tekintették e megkötő intézkedéseket, hevesen bírálták miattuk a kormányt, s ezért égették el a tüntető egyetemisták is a törvényjavaslat szövegét a pesti városháza előtt.

51. fejezet

Politikai lapok a szabadságharc idején

A sajtószabadság biztosította nagyobb lehetőségek és a gyorsan változó forradalmi, majd hadi események iránt megélénkülő érdeklődés következtében 1848 márciusa után megnőtt a nyomdák és időszaki sajtótermékek, elsősorban a politikai lapok száma. A forradalom és szabadságharc lázas és mozgalmas napjaiban különösen nagy jelentőségük volt az olvasókat az időszerű eseményekről rendszeresen és frissen tájékoztató időszaki sajtótermékeknek, főleg a hírlapoknak. Amíg 1848 márciusa előtt 33 magyar, 19 német, 3 román, 2 szlovák és 2 szerb nyelvű időszaki lap jelent meg az országban, összesen tehát 59, addig az év későbbi részében 33 magyar, 43 német, 3 román, 5 szlovák, 2 szerb és 1 horvát, azaz összesen 86 új időszaki sajtótermék csatlakozott a meglévő 59-hez. Közülük néhány rövid ideig látott csak napvilágot, több korábbi konzervatív jellege miatt szűnt meg március után, más konzervatív lapok átalakultak. Megváltozott az időszaki sajtó egész arculata.

A két forradalmi esztendő legfontosabb lapjai közül a Bajza József (1804-1858) szerkesztésében 1848. július 1-től december 31-ig megjelenő Kossuth Hírlapja a szabadságharc időszakának legelterjedtebb politikai napilapja volt. A lapot szellemileg-politikailag Kossuth irányította, legfontosabb cikkeit is benne közölte. A kormány hivatalos lapja a Közlöny volt, amelyet Gyurmán Adolf (1813-1869) szerkesztett 1848. június 8-tól 1849. augusztus 11-ig. A lap követte a kormányt Pestről Debrecenbe, majd vissza Pestre, s végül Szegeden és Aradon jelent meg. A kormányt balról bíráló Márczius Tizenötödikét a pesti forradalmi ifjúság indította 1848. március 19-én, s Pállfy Albert (1820-1897) szerkesztésében 1849. július 8-ig látott napvilágot. A lap következetesen harcolt a forradalmi vívmányok megtartásáért, s további eredmények - a teljes nemzeti függetlenség - kivívásáért. Petőfi forradalmi cikkei is itt jelentek meg. A lap a Batthyány-kormányt megfontolt, óvatos politikája miatt marasztalta el, s az egyezkedésre hajló törekvésekért támadta később Debrecenben a Békepárt orgánumát, a Jókai szerkesztette Esti Lapot is.

A hadi események kedvezőtlen alakulása a sajtóra is rányomta bélyegét. 1848 végén például, amikor az osztrák csapatok fenyegették Pest-Budát, 17 lap szűnt meg. Az 1848-as magyar lapok közül 15, a németekből pedig 20 látott csak napvilágot 1849 elején is. 1849-ben aztán

újak is keletkeztek, de még több szüntette meg kénytelenségből a megjelenését, s végül a szabadságharc bukását mindössze 7 magyar lap vészelte át.

52. fejezet

Néplapok a szabadságharc idején

A szabadságharc idején új laptípus keletkezik, a néplap, amelynek elsődleges feladata a legszélesebb néprétegek, elsősorban a jobbágyok, mellettük pedig a korabeli munkások, a kézművesek tájékoztatása és felvilágosítása. 1848. április 2-án, röviddel a márciusi forradalom idején börtönéből történt kiszabadulása után indította meg Táncsics Mihály (1799-1884) a Munkások Újsága című lapot, amelyben mindenekelőtt a forradalom által ki nem elégített, fel nem szabadított jobbágyokhoz fordult, őket oktatta arra, hogy mi a forradalom, a demokrácia és a köztársaság. Fő célja tehát a jobbágyság öntudatra ébresztése, jogaikért, a feudalizmus fennmaradt intézményei elleni harc volt. Szót emelt a lap a városi munkások érdekében is, például részletesen tájékoztatott a nyomdai munkások 1848-as bérharcáról. A lap munkatársai a falusi értelmiségiek közül kerültek ki, de Táncsics parasztlevelezők tudósításait is közreadta, közölte Petőfi Itt a nyilam... című királyellenes forradalmi versét is. Radikális hangja miatt az újságot a nemesség részéről sok támadás érte, és a kormány is fellépett ellene. A Munkások Újsága első számát Táncsics 6000 példányban adta ki, később 3000-ben jelent meg, holott előfizetőinek száma csak 850 körül volt. A fennmaradt példányokat Táncsics ingyen osztogatta szét a pesti vásárra látogató falusiak között.

Az a gondolat, hogy a kormány adjon ki néplapot a paraszti tömegek felvilágosítására, hogy megmagyarázza nekik a márciusi törvényeket és azok védelmére mozgósítsa őket, az Ellenzéki Körből indult ki. A tervezett lap szerkesztőjének előbb Petőfit, majd Aranyt akarták megnyerni, ők azonban nem vállalták. Így az újság Nép Barátja címen Vas Gereben (1823-1868) szerkesztésében indult meg 1848. június 4-én és 1849. június 10-ig jelent meg. Első számát állítólag félmillió példányban nyomták, hiteles adat szerint 1848 végén 2310 példányban szállította a posta. Eötvös József (1813-1871) mint közoktatásügyi miniszter 600 példányra fizetett elő a szegényebb községek számára, s olyan felsőbb rendelkezés is született, hogy a lapot vásár- és ünnepnapokon olvassák fel a nép előtt. A Nép Barátja tehát széles körben ismert újság volt, a magyar kiadás mellett a hazai nemzetiségek nyelvén: németül, szlovákul, románul és horvátul is kiadták. Megjelent benne Petőfi több verse, Sárosy Gyula forradalmi elbeszélő költeménye, az Arany Trombita és Arany János nyolc cikke is. De a kormány néplapja végül nem felelt meg az eredeti népfelvilágosító célkitűzésnek, nem képviselte a parasztság valódi érdekeit. Vas Gereben gyakran támadja a Munkások Újsága radikalizmusát, a „szélsőséges” forradalmi cselekedetektől igyekszik a népet visszatartani. Népieskedő, oktató hangon szól az olvasókhoz, így nem tud körükben igazán népszerűvé válni. Ezért mond elítélő bírálatot Arany János is a lapról, s válik meg segédszerkesztői tisztségétől, amelyet egy ideig Vas Gereben mellett betöltött.

53. fejezet

Felvilágosító kiadványok a szabadságharc szolgálatában

A szabadságharc idején kevés terjedelmesebb irodalmi és tudományos munka jelent meg. Szerzőik ezek jórészt is a forradalmi idők előtt készítették, később az írók és tudósok többsége is az agitáció, a felvilágosítás, az ismeretterjesztés szolgálatába állította tevékenységét. 1848-49-ben az ország 53 városában összesen 82 nyomda működött, s közülük csak 66 nyomtatott könyveket. A többiben, tehát 16-ban sem könyv, sem időszaki sajtótermék nem készült, csak a forradalmi és háborús eseményekkel kapcsolatos aktuális tartalmú kisebb nyomtatványok; a közönség ezek iránt érdeklődött elsősorban.

A különféle kiadványfajták közül számszerűen a röpiratok és a kormány, az országgyűlés s egyéb hivatalos szervek rendelkezéseit, felhívásait közlő, valamint a forradalmi intézkedések kapcsán felszínre kerülő jogi, politikai, közgazdasági és művelődési problémákat magyarázó nyomtatványok emelkednek ki. Röpiratos formában terjed a harcra buzdító versek jó része is. A megzenésített költemények, dalok és indulók (pl. Petőfi Nemzeti dala Egressy Béni és mások zenéjével) gyakran kottával együtt látnak napvilágot.

Verseskötetek alkotják a szépirodalmi könyvtermés nagyobb hányadát. A márciusi események után regény egyáltalán nem jelenik meg, e hosszabb lélegzetű műfaj nem tud lépést tartani a rohamosan változó eseményekkel; a hazafias forradalmi és harcra buzdító költészet viszont közvetlenül támogatja a politikusok és a hadvezetőség erőfeszítéseit. Buzdító és toborzó versei egy részét Arany János (1817-1882) is a Szabadság zengő hárfája címen kiadott ponyva-füzetben terjeszti a nép között.

Az ismeretterjesztő írások formája ugyancsak a rövid, füzetes ponyva. Ponyvakiadványok gyarapítják a nép gazdasági ismereteit, magyarázzák számára az alkotmány, a köztársaság, a szabadságesszmék és törvények fogalmát és lényegét (pl. Birinyi Ákos: Pesti forradalom és Köztársasági káté; Boross Mihály: Politikai kis káté a nép számára; Herczeg Viktor: Forradalmi káté stb.). De ponyván terjednek az olyan nagyhatású irodalmi művek is, mint Sárosy Gyulának (1816-1861) Kossuth és a szabadságharc mellett kiálló, a Habsburg-házat pedig maró gúnnyal támadó verses krónikája, a Ponyvára került Arany Trombita (1849). A szerző országos körútján is felolvasta, sok emberrel megismertette művét, amelynek népszerűségére jellemző, hogy kéziratos másolatokban is gyorsan terjedt.

Mindezeket a kiadványokat nagyon széles olvasóközönség olvasta, sőt gyakran az olvasni nem tudók számára is felolvasták őket. A kiadványok közérthető stílusa, színvonala is a különböző néprétegek (paraszság, kézművesek) igényeihez igazodott. Az írók és politikusok számos munkát írtak számukra, köztük a Kossuthnak ajánlott és a feudális viszonyok átfogó programját kifejtő a Nép szava Isten szava (1848) című Tánicsics Mihály (1799-1884), aki rövid ideig saját nyomdájában nyomtatta felvilágosító műveit.

Világos után az abszolutista kormányzat könyörtelen eszközökkel vetett véget a magyar könyvkultúra és időszaki sajtó a forradalom és szabadságharc alatti nagyszerű polgári és nemzeti fellendülésének. A szerzők mellett nyomdászokat és szerkesztőket ítéltek el, kényszerítettek külföldi emigrációba és hazai bujdosásra, a kiadványokat pedig megsemmisítésre. A forradalmi vívmányokat azonban nem tudták teljesen eltörölni, az előzetes cenzúra visszaállítására Magyarországon a szabadságharc leverése után sem kerülhetett sor.

II. kötet: 1849-től napjainkig

54. fejezet

1848-1849 emléke és a politikai irodalom az önkényuralom idején

A szabadságharc bukása, a világosi fegyverletétel a politikai szabadság elvesztésével együtt a forradalommal kivívott magyar sajtószabadság megszűnését is maga után vonta. Az osztrák hatóságok szigorú cenzúraintézkedéseket léptettek életbe, s a cenzúraügyek intézése előbb az osztrák hadsereg, majd a rendőrség hatáskörébe tartozott. E szervek a polgári hatóságoknál is szigorúbban ügyeltek rá, hogy a forradalom és a szabadságharc emlékét idéző vagy a Bach-korszak önkényéről szóló kiadványok, írások napvilágot ne láthassanak az országban, s külföldről se kerülhessenek be Magyarországra. Számos nyomdászt ítéltek el (nem egyet halálra is) a szabadságharc alatti működésükért, másokat bujdosásra és külföldre kényszerítettek.

Az írók nagy részére is hallgatás, bujdosás, emigráció várt, illetve arra szorították őket, hogy allegorikus formában fejezzék ki gondolataikat. (Pl. Tompa Mihályt vagy Arany Jánost is több ekkori versében.) A bujdosni kényszerült Jókai Mór is csak „Sajó” álnéven adhatja ki még 1851-ben a szabadságharc dicső napjaira emlékező **Forradalmi és csataképeket**, amelynek közzétételére Heckenast Gusztáv kiadó-könyvkereskedő vállalkozott. Ő már a reformkori magyar irodalom támogatásában is nagy érdemeket szerzett.

A szabadságharc költészetének darabjai sem láthatnak itthon napvilágot, legfeljebb kéziratos másolatokban terjednek. Más művek külföldön (pl. Lipcsében, ahol a reformkori cenzúra miatt is számos magyar politikai mű talált kiadót) megjelent kiadványok révén jutnak el a hazai olvasókhoz. A hatóságok az ilyen műveket árusító könyvkereskedők ellen - mivel külföldi sajtótermékek eladásához egy 1851-i rendelet értelmében külön terjesztési engedélyre volt szükség - szigorúan felléptek. (Például Geibel Károly ellen.)

Szilágyi Sándor (1827-1899), a későbbi neves történész, aki 1850-51-52-ben három, a szabadságharc emlékét idéző, s Aranytól kezdve szinte minden kortárs íróat összefogó folyóiratot adott közre, kivételnek számít; igaz, az ő lapjait is többször betiltották. A sajtó ellenőrzése csak 1853 után enyhült észrevehetően.

Széchenyi István (1791-1860), aki 1849-ben voltaképpen menedéket keresett a döblingi ideggyógyintézetben, 1859-ben Londonban jelentette meg névtelenül Bach egy korábbi, az abszolutista rendszer állítólagos eredményeit dicsőítő művének állításait cáfoló munkáját, az **Ein Blicket**. A mű megjelenését követő rendőri zaklatások is hozzájárultak, hogy „a legnagyobb magyar” pisztollyal véget vetett életének.

A márciusi fiatalok köréhez tartozó Vajda János (1827-1897), akit Világos után közkatonának soroztak be az osztrák hadseregbe és külföldre vittek, a jövő lehetőségeit kutatja. 1862-ben, az abszolutizmus szigorának enyhülése idején Arisztidesz álnéven kiadott két röpiratában - **Önbírálat, Polgárosodás** - bírálja a nemesi passzív rezisztenciát, a bezárkózó nemzeti szemléletet, s a polgári jogok kivívásától, a nemzeti önállóság visszaállításától várja az ország előrehaladását.

55. fejezet

Politikai sajtó az önkényuralom idején

Az önkényuralmi terror - amelynek szigora ugyan változó volt, s 1867-hez közeledve enyhült - az 1848-49-i forradalmi események és a szabadságharc résztvevői közül azokra is könyörtelenül lesújtott, akik tollukkal mint írók, újságírók szolgálták a haza és a haladás ügyét. Az elmenekülteket távollétükben ítélték el, s halálos ítéletüket „in effigie” (jelképesen) hajtották végre, azaz nevüket az akasztófára szögezték. Köztük volt pl. Csernátony Lajos (1823-1901), a **Márczius Tizenötödike** egykori szerkesztője, Horváth Mihály (1809-1878), a történész és miniszter, Mérei Mór, a **Radical-Lap** szerkesztője, Oroszhegyi Józsa (1822-1870), a forradalmár honvéd-újságíró, Sárosi Gyula (1816-1861), az **Arany Trombita** című Habsburg-ellenes, forradalmi hősköltemény szerzője, s persze Kossuth Lajos is.

Egy 1851-i ideiglenes császári rendelet végleg kimondta ugyan a sajtószabadságot, de azzal a megkötéssel, hogy ha valamely időszaki kiadvány a trónra, a birodalom egységére, a vallásra vagy a társadalomra veszélyes, az a lap a szerkesztő kétszeri előzetes írásbeli „megintése”, figyelmeztetése után betiltható. Ilyen módon az elnyomó hatalommal szembenálló politikai lap az országban nem jelenhetett meg. Csupán az emigráció, amely szervezkedési céljaira anyagi alapot is igyekezett magának teremteni, jelentethetett meg külföldön a forradalom szellemét ápoló és az önkényuralom politikáját élesen bíráló sajtótermékeket. Közéjük tartozott például Kornis Károly egyetemi tanár New Yorkban kiadott újságja, a **Magyar Száműzöttek Lapja**. Az országban megjelent hírlapok kezdetben a kormány politikáját szolgálták (többek között a **Magyar Hírlap** Szilágyi Ferenc szerkesztésében), legfeljebb a sorok közt elrejtett célzásokkal, illetve áttételesen (pl. külföldi környezetbe helyezve az eseményeket) szólhattak némi bírálattal a hazai viszonyokról.

A kor két legjelentékenyebb politikai lapja a **Pesti Napló** és a **A Hon** volt.

A **Pesti Napló** 1850-ben Császár Ferenc (1807-1858) kiadásában indult, s tulajdonképpen akkor vált fontos orgánummá, amikor Kemény Zsigmond (1814-1875) vette át a szerkesztését (1855-58, majd 1860-69).

A középnemesi, illetve a Deák körüli liberális csoport politikai ellenállásának az osztrák abszolutizmussal ugyan szemben álló, a nyílt fellépéstől azonban tartózkodó sajátos politikáját, az ún. passzív rezisztenciát képviselte a lap. 1861-ben a radikálisabb „határozati párt” ellenében a mérsékeltebb „felirati párt” politikáját tette magáévá, s a későbbiekben a kiegyezés előkészítésének szócsöve lett. 1865-ben itt jelent meg Deák Ferenc (1803-1876) híres húsvéti cikke. A kiegyezés után egy ideig a Deák-párt vezető orgánuma, majd az 1875-ös fúziót követően mérsékelt ellenzéki lap lesz. Egészen 1939-ig megjelent, a két világháború közt a Miklós Andor tulajdonában lévő Est-konszern polgári liberális szellemiségű reggeli újságjaként.

A kor másik fontos politikai napilapja, a **A Hon** 1863-ban indult a „határozati párt” orgánumaként Jókai Mór (1825-1904) szerkesztésében. A szerkesztőt a lap egyik ellenzéki hangú vezércikke miatt az indulás évében egy hónapi könnyebb fogságra ítélték. A lap hasábjain számos Jókai-regény és elbeszélés jelent meg. A **A Hon** az 1865-i országgyűléstől egészen megszűnéséig (1882) Tisza Kálmán (1830-1909) ún. balközép ellenzéki politikáját támogatta; eleinte népszerű, olvasott újság volt, Tisza miniszterelnöki kinevezésétől (1875) azonban veszített népszerűségéből. 1882-ben az 1869 óta megjelent **Ellenőr** című lappal egyesült, s a két újság **Nemzet** címen a szabadelvű párt központi lapjaként jelent meg a továbbiakban.

56. fejezet

Irodalmi és tudományos kiadványok

A magyar irodalomnak óriási veszteségei voltak a világozi fegyverletételt követően. Petőfi Sándor és Vasvári Pál életüket vesztették még a szabadságharcban; nemzedéktársaik közül Jókai eleinte bujdosik, majd a nemzeti romantika jegyében alkotja meg a közeli múltat, a reformkor és a szabadságharc dicső időszakát idéző, s széles körben olvasott műveit (**Egy magyar nábob, Kárpáthy Zoltán, Csataképek** stb.). Arany János Szalontára, Tompa Mihály pedig Bejére húzódik viasza; Pálffy Albert csehországi száműzetésben él; Vajda János és Lisznai Kálmán büntetésből besorozott osztrák katona. Az előző generáció tagjai közül Vörösmarty Mihály és Bajza József alig éltek túl a bukást, szellemük elborulása is oka, hogy keveset írnak, önálló kötetük már nem jelenik meg. Fáy András szorgalmasan alkot ugyan, de olvasói alig vannak.

Az emigrációban élők közül Jósika Miklós Brüsszelben termékenyen dolgozik, számos műve napvilágot lát Magyarországon, s olvasóinak száma még az 1870-es években is meghaladja Jókai írásainak az olvasóiét. Eötvös József (1813-1871) - aki a forradalom előtt éles társadalombírálatot tartalmazó, kritikai realista regényeket írt, s a forradalom elől külföldre menekült - ekkori műveiben politikai és filozófiai, világnézeti tekintetben is megtorpant. Híve marad ugyan a polgárosodásnak, de a függetlenség gondolatától visszariad. Egyetlen korabeli regénye, **A nővérek** (1857) didaktikus célzatú munka. Kissé romantikába hajló mondanivalója szerint az igazi boldogság a dolgoz és szorgalmas munkával jólétet teremtő vagyonos parasztság körében található meg.

Az önkényuralom idején születik meg Madách Imrének (1823-1864), a kor és a magyar irodalom kiemelkedő drámaírójának, **Az ember tragédiája** című főműve is. A szerző 1859 elején kezdte írni, és 1860 kezdetén fejezte be a kéziratot. Bírálatra Arany Jánosnak küldte el, aki „úgy koncepcióban, mint kompozícióban igen jeles mű”-nek ítélte, csak verselési és stilisztikai jellege módosításokat javasolt, s ezeket Madách végre is hajtotta.

Arany mutatta be a művet a Kisfaludy Társaságban is, amely a szerző életében két alkalommal (1861-ben, majd Madách által „tetemesen javítva” 1863-ban) közreadta a Társaság kiadója, Emich Gusztáv révén. A tragédia végtanulása: ha reménytelennek látszik is a harc, akkor is tovább kell küzdeni - aktuális mondanivaló volt Magyarországon a mű keletkezése és megjelenése idején.

Toldy Ferenc (1805-1875), aki a reformkorban az irodalmi és tudományos élet aktív résztvevője és szervezője volt, az abszolutizmus idején visszavonult a szépirói mozgalmaktól. 1850-ben a pesti egyetemen az esztétika és irodalomtörténet magántanára, 1861-ben pedig a magyar nyelv és irodalom rendes tanára lett. Elsősorban a tudományos élet helyreállításán fáradozott, 1850 és 1860 közt az **Új Magyar Múzeum** című folyóiratot szerkesztette, és irodalomtörténeti kutatásokat végzett. Sorra jelenteti meg a múlt magyar irodalmának értékeit feltáró, alapvető irodalomtörténeti műveit, amelyek az önkényuralom éveiben a nemzeti öntudatot erősítették, s amelyek alapján méltán nevezzük őt „a magyar irodalomtörténet-írás atyjának”. E művek: **A magyar nemzeti irodalom története** (1851), **A magyar költészet története** (1854), **A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban** (1864-65) stb.

Az irodalomtörténet mellett a társadalomtudományok más ágazataiban és a természet- és műszaki tudományok terén is tapasztalható a fokozatos fellendülés. 1857-ben indítja meg pl. Markusovszky Lajos (1815-1893), a híres sebész, a magyar orvosi oktatás korszerűsítője

Orvosi Hetilap címen azt a fontos elméleti és gyakorlati folyóiratot, amely még napjainkban is megjelenik.

57. fejezet

Irodalmi és képeslapok az önkényuralom és a dualizmus idején

A Bach-rendszert bíráló gondolatok hazai politikai kiadványokban, köztük a napilapokban nem, vagy nehezen láttak napvilágot, ezért a kritikai nézetek a politikai élettől távolabb álló irodalmi lapok révén, közvetett módon juthattak el inkább az olvasókhoz. E lapok a közönség egyes rétegeinek (pl. a nőknek vagy az egyszerűbb olvasóknak) megnyerése végett gyakran közöltek képeket, illusztrációkat is az irodalmi vagy ismeretterjesztő tartalom szemléletesebbé tétele végett. E lapok közé tartozott a Nagy Ignác (1810-1854) által 1849-ben megindított **Hölgyfutár**, amely irodalmi napilapként jelent meg, s munkatársai közt megtalálható volt Arany János, Vajda János és Tompa Mihály is, de főleg a Petőfit utánzó fiatalok írtak bele. Néha szó esett a lapban az emigránsokról, köztük Kossuthról is, s nem egyszer közölt az elnyomókra vonatkozó csípős megjegyzéseket. A szerkesztő így többször összeütközésbe került a hatóságokkal, „megintésben” is részesült, s emiatt enyhíteni volt kénytelen a lap hangvételét. Ekkor viszont a közönség pártolt el tőle. Ezért tehát a lap főleg a nők, s általában a Bach-ellenes nemesi közönség megnyerése végett ezután divatképeket is közölt. 1856-tól Tóth Kálmán (1831-1881) szerkesztői és Vadnay Károly (1832-1902) segédszerkesztői irányításával újra fontosabb lett a szerepe az irodalmi és politikai életben, olvasóinak száma is 1800-ra emelkedett.

A **Hölgyfutár** 1864-ben szűnt meg. Folytatója 1864-ben Tóth Kálmán, majd 1867-től Vadnay Károly új irodalmi napilapja, a **Fővárosi Lapok** lett. Tóth Kálmán szerkesztése idején a lap munkatársai (pl. Zilahy Károly, Vértesy Arnold, Frankenburg Adolf stb.) az irodalmi ellenzék-ből kerültek ki, de Vadnay irányítása alatt az újság elvesztette ellenzéki jellegét, fokozatosan akadémikus szellemű folyóirattá vált, míg 1903-ban meg nem szűnt.

Az irodalmi ellenzéknek nevezett írócsoport az abszolutizmus, majd a dualizmus idején azzal az irodalmi körrel állt szemben, amelyet Salamon Ferenc „irodalmi Deák-párt”-nak nevezett el. Ezen irodalmi párt programjába tartozott a Petőfit csak külsőségekben utánzó ún. petőfieskedők elleni harc, de a kiegyezésre irányuló politikai törekvések irodalmi támogatása is.

Tagjai (Erdélyi János, Lévy József, Szász Károly, Salamon Ferenc, Tompa Mihály, Csengery Antal, Kemény Zsigmond, Arany János stb.) kezdetben a Gyulai Pál (1826-1909) irányította **Szépirodalmi Lapok** című folyóirat (1852-1853-ban Pákh Albert szerkesztette) körül tömörültek, majd a Deák-párt orgánuma, a Budapesti Szemle lett a szócsövük. 1857-től 1869-ig Csengery Antal (1822-1880), majd 1873-as újraindulásától haláláig (1909) Gyulai Pál szerkesztette. A magyar tudomány és irodalom hivatalos szervei, a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság egyaránt saját közlönyüknek tekintették, és megjelenését támogatták. A folyóirat Gyulai szerkesztése idején közéleti, tudományos és kulturális téren egyaránt a legtekintélyesebb fórumnak számított; elsősorban konzervatív szemléletű, akadémikus irányzatú tanulmányokat és szépirodalmi munkákat közölt. Szemben állt az irodalmi ellenzékkel, de az egyoldalú németes műveltséggel is, s a francia irodalom alkotásai mellett az orosz irodalmat is élénken propagálta fordítások és ismertetések közreadása révén. A Budapesti Szemle egészen 1944-ig megjelent; 1909-től Voinovich Géza (1877-1952) irodalomtörténész szerkesztette.

Gyulai és az irodalmi Deák-párt segítségével került Arany János (1818-1882) nagykőrösi tanárságából Pestre 1860-ban, s szerkesztette a **Szépirodalmi Figyelőt** (1860-62), amely egyben a Kisfaludy Társaságnak is hivatalos lapja volt. A folyóirat gazdag, változatos programmal indult, fő feladatának tartotta az új magyar művek bírálatát. Kezdetben az ellenzéki írók (Zilahy Károly, Vértessy Arnold, Vadnay Károly, Tolnai Lajos stb.) írásainak is teret adott, de elsősorban az irodalmi Deák-párt (Gyulai Pál, Kemény Zsigmond, Csengery Antal, Szász Károly, Salamon Ferenc, Lévy József stb.) orgánumává vált. A szélesebb közönség elfordult tőle, ezért szűnt meg.

Arany 1863-ban **Koszorú** címen indított új lapot, ebben adta közre pl. **Daliás idők** című munkáját. A **Koszorú** színvonalas kritikái révén az irodalmi élet tekintélyes fóruma lett, de a szélesebb közönség körében így nem tudott népszerűvé válni; 1865-ben megszűnt.

Az önkényuralom, majd a dualizmus korának is egyik legnépszerűbb sajtóterméke a **Vasárnapi Újság** (1854-1921) című vegyes tartalmú hetilap volt. A kiadó, Heckenast Gusztáv, a szerkesztő, Pákh Albert (1832-1867), valamint a főszerkesztő, Jókai Mór indulásakor széles körben terjesztendő, de színvonalas néplapnak szánták. Valóban igen magas példányszámban jelent meg (az indulás után hamarosan 7000 példányban), s annyira népszerű volt, hogy az első számokat 2., majd 3. kiadásban is meg kellett jelentetni. Később olvasóinak többsége a középrétegekből, a köznemességből, a dzsentriből és az értelmiségből került ki. A **Vasárnapi Újság** közölt először Magyarországon szerkesztői üzeneteket szórakoztató formában; 1855-től 1909-ig **Politikai Újdonságok** címen melléklapot is adott ki. Munkatársai közé tartozott Jókai mellett pl. Arany János, Tóth Kálmán, Lévy József, Szász Károly és Vajda János is. Minden számban számos fametszetes illusztrációt közölt; az illusztrátorok között ott találhatjuk Lotz Károlyt és Jankó Jánost is. Pákh halála után, 1867 és 1905 közt Nagy Miklós (1840-1907), majd megszűnéséig Schöpflin Aladár (1872-1950) szerkesztette. Népszerűsége a 20. században csökkent, bár - Schöpflin Aladár révén - kapcsolatba került a század eleji progresszív irodalmi törekvésekkel is. Jellemző, hogy pl. Ady Endrétől is jelentetett meg verseket.

58. fejezet

Élclapok az önkényuralom és a dualizmus idején

Az élclap (vicclap) az önkényuralom és a dualizmus korának jellegzetes sajtóműfaja volt. Magyarországi virágzása a nemzeti történelem e két időszakára esik. Nagyon alkalmas volt a lap típus az ellentétes politikai vélemények, világnézet, pártállás kigúnyolására a szatíra, a gúny, az élc fegyverével és eszközeivel. A szelídebb humor és szellemesség, de a gúnyos kritika és a durva élcelődés is helyet kapott az e lapok hasábjain megjelent szövegekben és képekben, rajzokban. Egy-egy társadalmi réteget, foglalkozási ágat, politikai álláspontot gyakran állandó, tipikus figurákon keresztül szatirizáltak az élclapok.

Az abszolutizmus korának első élclapjait Jókai Mór (1825-(904) szerkesztette: a **Nagy Tükört** (1856-58), a **Kakas Márton Albumát** (1858) és **Az Üstököst** (1858-1918). **Az Üstökös** az osztrák abszolutizmus politikáját, s a politika végrehajtó közegeit (hivatalnokokat, rendőröket) gúnyolta ki burkolt szatírával. Alakjai közül Tallérossy Zebulon és a „politikus csizmadia” közismert figurákká váltak. A lap Jókai szerkesztése idején népszerű orgánium volt, bár hangvétele a kiegyezés után mérséklődött. 1882-től, Szabó Endre (1849-1924) szerkesztésében veszített népszerűségéből, majd az I. világháború idején, amikor erősen Habsburg-ellenes, majd köztársaságpárti lett a lap, ismét többen olvasták. Ekkor Nagy Imre volt a szerkesztője.

Még Jókai élc lapjánál is élesebben kritizálta a Bach-rendszert és kiszolgálóit Tóth Kálmán (1831-1881) élc lapja, a **Bolond Miska** (1860-1875). Egy rendőri jelentés szerint a tartalma „az elsőtől az utolsó sorig mind a legrettenetesebb lázítás”. A közönség körében rendkívül népszerű lap előfizetőinek a száma hamarosan 5000-re emelkedett. A szerkesztőt az egyik éles hangú közlemény miatt börtönbüntetésre is ítélték. 1865-ben Bartók Lajos (1851-1902) vette át a szerkesztését Don Pedró álnéven.

Ő szerkesztette a **Bolond Miska** megszűnését követően, 1875-ben induló **Bolond Istók** című ellenzéki élc lapot is, amelynek fő célja volt, hogy az időközben 1868-ban megindult kormánypárti **Borsszem Jankó** hatását ellensúlyozza, és a Függetlenségi Párt politikai befolyását növelje. Állandó alakja volt Generál Szakramentovics, a magyar-ellenes osztrák tábornok. A lap egészen 1918-ig megjelent, bár Bartók Lajos halála után veszített népszerűségéből

A kiegyezést követő időszak legnépszerűbb élc lapja a kormánypárti **Borsszem Jankó** (1868-1938) volt, amelyet Ágai Adolf (1836-1916) Csicseri Bors álnéven indított és szerkesztett. Nemcsak az ellenzéki és a '48-as eszméket gúnyolta, de általános társadalmi visszasságokat, politikai fonáságokat is tollhegyre tűzött. Írásainak jónéhány állandó figurája országszerte ismert volt pl. Mihaszna András, a korlátolt m. kir. rendőr; Sanyaró Vendel, a kisfizetésű hivatalnok; Mokány Berci, a kártyás, mulatós vidéki birtokos; Lengenádfalvy Kotlik Izabella, a kissé csúnyácska kékhárisnya stb. A dualizmus idején a lapot az egyéni előfizetők mellett az országnak szinte minden kávéháza, olvasóköre járatta; később - más idők, más emberek jöttek - csökkent a vonzóereje és népszerűsége.

59. fejezet

Polgári könyvkiadás és olvasóközönség

A dualizmus időszaka (1867-1918) a magyarországi kapitalizmus kibontakozásának és megerősödésének a kora. A kiegyezéssel létrejött belső nemzeti önállóság elősegítette a hazai tőkefelhalmozást. Megindult a külföldi, elsősorban osztrák tőkebeáramlás, s ennek nyomán a nagyobb mértékű iparfejlődés és a mezőgazdaság, főleg a nagybirtok kapitalizálódása is.

A kiegyezést követő öt évben, 1867 és 1872 között 170 ipari részvénytársaság alakult, köztük az első nyomdaipari és kiadói részvénytársaságok is. Már 1868-ban megalakult Emich Gusztáv (1814-1869) neves kiadó- és könyvkereskedő cégéből az Athenaeum, 1873-ban Heckenast Gusztáv (1811-1868) kereskedői és kiadói vállalkozásából a Franklin, majd 1884-ben megkezdte működését a Pallas, 1885-ben a Singer és Wolfner, 1895-ben a Révai Testvérek (ez családi társaságként 1869 óta fennállt) - hogy csak a legnagyobbakat említsük. Mindezek a vállalkozások korszerű technikával felszerelt nyomdai részleggel, szakszerűen működő kiadói apparátussal és a gyakran magas példányszámban megjelenő kiadványtermést gyorsan és hatékonyan terjeszteni képes könyvkereskedelmi osztállyal rendelkeztek.

A dualizmus idején kialakult a nagymennyiségű és tartalmilag, minőségileg változatos összetételű kiadványtermés olvasóközönsége. Az Eötvös József kultuszminiszter kezdeményezése nyomán 1868-ban létrejött ún. népoktatási törvény elrendelte Magyarországon is az általános tankötelezettséget, azaz előírta, hogy 6-12 éves korig mindenkinek naponta elemi iskolába, s aki középszinten nem tanult tovább, annak 12-15 éves kor közt heti néhány órában ún. ismétlő iskolába kell járnia. A tankötelezettség nyomán, amely a Dunántúlon szinte maradéktalanul megvalósult, az ország némely más részén, pl. - főleg az alsóbb néposztályok körében

gazdasági okok miatt - csak részben érvényesült, a korábbi időszakhoz képest fokozatosan mégis tetemesen megnőtt az írni-olvasni tudók száma.

A középfokú és a felső szintű oktatás korszerűsítése a középszintű és magasabb igényű olvasók számát növelte meg. Így létrejött egy olyan összetételű olvasóközönség, amely a szépirodalmi, ismeretterjesztő és tudományos műveket egyaránt igényelte, s igény- és műveltségi szintje szerint az esztétikailag és tartalmilag magas szintű, de a közepszerű, bestseller-jellegű, vagy akár a tartalmilag igénytelen, esetleg káros, irodalomalatti (subliteratura) ponyvaregényeket is olvasta. A nagy kapitalista kiadók e változatos igényeket - s nem egy közülük az üzleti haszon érdekében az alacsonyabb ízlésű olvasók és vásárlók igénytelenségét is - kielégítették. Az is előfordult, hogy az igénytelen művek révén nyertek közönséget a színvonalasabb irodalom számára is. Az így szerzett hasznot gyakran alacsony példányszámban kiadható, színvonalas irodalmi és tudományos alkotások közzétételére fordították.

E részvénytársaságokon kívül komoly kiadói tevékenységet folytattak különböző testületek, intézmények (pl. a Magyar Tudományos Akadémia vagy a Kisfaludy Társaság), de némely magáncégek is, amelyek közül kiemelkedik pl. Ráth Mór (1829-1903), aki mint könyvkereskedő elsősorban a 19. századi klasszikus magyar irodalmat, ezen belül is főként Arany János műveit adta közre és terjesztette széles körben.

60. fejezet

Klasszikus szerzők kiadásai

A dualizmus-kori kiadók tevékenysége kiterjedt a szépirodalom egész területére, a különféle szaktudományokra és az ismeretterjesztő munkákra egyaránt, de ezen belül jelentékeny helyet foglalt el a klasszikus irodalom kiadása. Mind a külföldi, mind a hazai szerzők műveinek a kiadása biztos üzlet volt számukra, hisz e munkáknak széles volt az olvasó- és vásárlóközönségük. A középiskolai tanulóktól kezdve az értelmiség különböző rétegei olvasták ezeket az auktorokat; az értelmiségi, hivatalnoki, középosztálybeli magánkönyvtárak állományának szinte kötelező darabjai voltak e könyvek. Ezért jelentek meg reprezentatív sorozatok köteteiként, életműkiadásokban, gyakran díszes külsőben, de - más céllal - olcsó sorozatok füzeteként is.

Az Athenaeum pl. - Emich Gusztáv hagyományait folytatva, aki Petőfi összes műveinek volt a kiadója még a reformkorban, majd Madáchtól Az ember tragédiáját is ő adta ki első ízben az önkényuralom idején - megalakulását követően, 1869-81 szinte évenként jelentetett meg válogatott vagy teljes Petőfi-kiadást. 1892 és 1896 közt Havas Adolf szerkesztésében és Jókai Mór életrajzi bevezetésével 6 kötetben jegyzetes, kritikai értékű kiadásban adta közre Petőfi Sándor összes munkáit. Madách Imre drámáját ugyancsak gyakran közzétette, de 1880-ban már összes műveit is 3 kötetben, Gyulai Pál előszavával, majd 1887-ben a **Tragédiát** Zichy Mihály illusztrációival. Az Athenaeum liberális kiadáspolitikájának egyik fő bizonyítéka, hogy 1880 és 1906 között 13 kötetben közreadta az ekkor Turinban emigrációban élő Kossuth Lajos műveinek **Irataim az emigrációból** című sorozatát, s magas honoráriumot fizetett a külföldön anyagi nehézségekkel küzdő szerzőnek.

Jókaitól is jelentetett meg 55 kötetes sorozatot az Athenaeum, de a nagy regényíró műveinek - s általában a korabeli magyar regényirodalomnak - fő kiadója a Révai Testvérek-cég volt, amely reprezentatív, ún. nemzeti díszkiadásban, 100 kötetben adta közre Jókai összes műveit 1894 és 1898 közt, a szerző írói tevékenységének 50 éves jubileuma alkalmából. A dísz-

kiadásnak óriási sikere volt a hazai közönség körében, de még külföldön is: az 1900-i párizsi világkiállítás magyar pavilonjában bemutatták, s a sorozat elnyerte a kiállítás nagydíját.

A 19. század második fele legnagyobb magyar költőjének, Arany Jánosnak nem valamely nagy tőkés kiadóvállalat, hanem egy közepes méretű cég, Ráth Mór könyvkereskedése volt a kiadója. Ráth Mór számos 20. századi magyar klasszikus író (Vörösmarty Mihály, Tompa Mihály, Eötvös József, Gyulai Pál stb.) ismertetett meg az olvasókkal, Arany munkáit pedig 71 különböző kiadásban tette közzé. A 4-12 krajcáros füzetes kiadványoktól díszes sorozatok köteteiig terjednek e kiadások, amelyek közül kiemelkedik a költő halála után, 1883-tól megjelenő **Arany János összes munkái**, majd **Hátrahagyott iratai és Levelezése** 12 kötetben.

61. fejezet Olcsó sorozatok

Az általános tankötelezettség bevezetését követően, továbbá a középfokú oktatás kiterjedésével lényegesen gyarapodott a magyarországi olvasóközönség. E közönség új rétegei többségükben kiskeresetű emberek voltak, és olcsó kiadványokat igényeltek. Ezen igények kielégítése végett, valamint a még nem olvasó, de olvasni tudó rétegek megnyeréséért jelentettek meg a nagy kiadók népszerű, olcsó sorozatokat, amelyeket korszerűen felszerelt nyomdai részlegeikben azonos külsőben, szinte típusfüzetekben, futószalagszerűen, magas példányszámban és nagyon olcsón tudtak előállítani és árusítani. E sorozatok erősen megnövelték a könyv társadalmi funkcióját, az olvasók tömegéhez jutottak el értékes kiadványok is, nagy volt tehát az irodalom- és tudománynépszerűsítő, valamint közönség szervező szerepük is.

A magyarországi kiadók jó része értékes munkákból álló olcsó sorozatokat adott ki és propagált. (Ezek közül itt csak néhányat áll módunkban megemlíteni.) A Révai-cég pl. plakátokon hívta fel az utca emberének figyelmét népszerű Jókai-kiadásaira. Az egyik, tartalmilag legértékesebb sorozatot, az **Olcsó Könyvtár** a Franklin Társulat Gyulai Pálnak, a neves irodalomtörténésznek a szerkesztésében 1875-ben indította meg, s a magyar- és a világirodalom remekeit adta közre benne. Az első világháborúig 1700, 1922-ig 2000-nél több száma jelent meg. Az 1874-ben alakult Lampel-Wodianer cég sorozatai közül kiemelkedik a **Magyar Könyvtár**, amelyet Radó Antal (1862-1944) jeles műfordító, író és tudós szerkesztett 1896-tól, s régebbi és modern hazai szerzők műveit, köztük 1907-ben Ady Endre novelláskötetét is közreadta benne. A Gömöri Jenő (1890-?) szerkesztésében 1910 és 1915 közt az Athenaeumnál megjelenő **Modern Könyvtár**, ahogy címe is jelzi, a századelő magyar irodalmának kisebb terjedelmű kiváló termékeit tartalmazta igen olcsó füzetekben.

Amit Mikszáth Kálmán a **Magyar Könyvtár** 500. füzetének megjelenésekor, 1908-ban méltatásként írt, az a többi sorozatról is elmondható: „Mennyi báj és szellem, mennyi költészet és gyönyör e betűerdőkben... Ti hatoltatok át először a közöny kínai falán. Ti ötszázak... Mikor az első füzetek megjelentek és a trafikokban odalapultak a pulpitusokon a legkapósabb áru, a szivarok mellé, akkor azt hitte mindenki, hogy ebből a vállalatból is csak az lehet, ami a szivarokból: füst... Az első tíz-husz füzet azonban olyan szerencsésen volt összeválogatva, hogy mindjárt megfogta az olvasót...”

62. fejezet

Tömegolvasmányok, ponyvák. Harc a ponyvák ellen

A modern nyomdatechnikával gyorsan, olcsón és magas példányszámban készült kiadványok, sorozatok közt nemcsak színvonalas tartalmúak voltak, de a műveletlen, félművelt rétegek alacsony igényeihez igazodó, őket nem nevelni, felemelni szándékozó, hanem az ízlésükhöz leereszkedő, színvonalatlan, irodalmilag értéktelen, illetve kisértékű, selejtes nyomdatermékek: ponyvák, kaland- és detektívregények, álromantikus, népies történetek is. **Ubrik Borbála, a befalazott apáca, Rinaldó Rinaldini, A Rókus-Kórház Titka, Kossuth Lajos kéme, Szulejka, a harem gyöngye** s hasonló „vonzó” címeken látott napvilágot az ilyen kiadványok tömege, amelyeket e rétegek vásárokon, búcsúkon, újságárusoknál, trafikokban, de könyvesboltokban is megvásárolhattak.

Számos kiadónak jelentettek e ponyvakiadások nagy anyagi hasznot, sőt olyan kiadók is működtek, amelyeknek fő kiadványuk volt a ponyva. Például Bucsánszky Alajos (1802-1883), akinek az üzletét veje, Rózsa Kálmán folytatta. „Házi szerzöt” is alkalmazott: Tatár Pétert, (eredeti nevén Medve Imre, 1818-1878), az első modern értelemben vett magyar ponyvaíró.

Az ilyen selejtes irodalom elleni védekezés - éppen a nép körében való nagyfokú elterjedtsége miatt - az 1880-as években már a különböző hazai művelődési egyesületeket, szervezeteket, sőt a kultuszkormányzatot is foglalkoztatta. Révai Mór János, a Révai Testvérek-cég ekkori vezető személyisége tevőlegesen bekapcsolódott ebbe a küzdelembe. Az volt a véleménye, hogy a ponyva visszaszorítása végett könnyű, érdekes, de nemes olvasmányokat kell közreadni ugyancsak olcsó áron, magas példányszámban, s a ponyvához hasonló külsőben. 1882-ben Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter támogatásával **Jó könyvek a magyar nép számára** címmel indított sorozatot, amelyben Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Endrődi Sándor, Vajda János, Reviczky Gyula, Tolnai Lajos és más neves szerzők műveit közölte, hetente egy-egy füzetet. Az első példányokat elküldte az emigráns Kossuth Lajosnak, aki a magyarországi ponyvairodalom burjánzását látva ezt írta haza: „Szeget szeggel, a rossz ponyvairodalom ellen jó ponyvairodalmat!” A Révai-cég nagy terjesztési apparátussal az ország minden részébe eljuttatta e nemes ponyvát, s komoly erkölcsi és anyagi sikert is elért vele. A ponyva elleni küzdelem ennek ellenére a későbbiekben, még a két világháború között - s ma is - egyik fontos problémája volt és maradt a magyar művelődésügynek.

63. fejezet

Kalendáriumok

A ponyvatermékek mellett az 1848-49-i forradalmat és szabadságharcot követő évszázadnak is a kalendárium volt - különösen az alsóbb néprétegek, a parasztság és iparosok körében - a tömegolvasmánya. Az önkényuralom idején a könyvkiadás gazdasági alapjának megteremtésében is jelentős szerepe volt a kalendáriumnak. Kiadására - óriási kelendőse miatt - szinte minden kiadó mert vállalkozni. A különböző kiadók változó színvonalú kalendáriumokat adtak ki, köztük kritikán aluli fércműveket is, éppen a legalacsonyabb igényű és ízlésű olvasóknál elérhető biztos siker reményében.

Az irodalom és az időszaki sajtó hatósági elnyomása, korlátozása idején a naptárak egy része fontos feladatot vállalt a nemzeti szellemű szépirodalom terjesztése terén, s e kalendáriumok egyben az irodalmi évkönyvek funkcióját is betöltötték. Müller Gyula nyomdász és könyvkiadó Nagy Naptára pl., amelyet Friebeisz István (1822-1890) jogi író szerkesztett, 1853-ban Kuthy

Lajos, Lévy József, Tompa Mihály, Jókai Mór, Lisznyai Kálmán és Erdélyi János műveit közölte; a Landerer és Heckenast-cég kiadásában és Ballagi Mór (1818-1891) híres nyelvész szerkesztésében megjelent **Képes Naptár** 1857-i kötetében pedig - többek közt - Arany János, Gyulai Pál, Jókai Mór, Szász Károly, Szilágyi Sándor és Tompa Mihály írásai láttak napvilágot. Számos naptár közölt olyan ismeretterjesztő írásokat, amelyek gazdasági téren segítették a parasztság polgárosodását, megismertetve a földművelő rétegekkel az új mezőgazdasági technikákat, módszereket, a korszerű gazdálkodás formáit és eszközeit.

Az ún. népnaptárok többsége azonban alacsony színvonalú kiadvány volt; ezek többsége főként két pesti kiadónál, Bucsánszky Alajosnál (1802-1883) és Méhser Vilmosnál jelent meg, s szerkesztőik közt megtalálható az a Tatár Péter is, aki a magyarországi nagyvárosi ponyvának is egyik első művelője.

Számos naptár jelent meg a különböző foglalkozási rétegek, szakmák számára, 1890-ben pl. **Bányászati és kohászati zsebnaptár, Gazdasági könyvviteli zsebnaptár, Kodolányi-féle gazdasági zsebnaptár, Magyar katonai zsebnaptár, Orvosok zsebnaptára, Tanári jegyzék-naptár** stb. látott napvilágot.

A 19. század második fele a kalendárium-kiadás fénykorának tekinthető. A kalendárium kb. a 19-20. század fordulójától vált szinte kizárólagosan paraszti olvasmánnyá, s kiadását az I. világháború idején és a két világháború között elsődlegesen üzleti és politikai szempontok határozták meg. E naptárak színvonala - a korábbiakhoz képest - tetemesen romlott. A 20. századi naptárak jó részét különböző politikai és ideológiai beállítottságú hírlapok, a különböző felekezetek, politikai, vallási és világnézeti érdekeket képviselő egyesületek, körök adják közre és juttatják el ingyenesen a közönséghez. Megtalálhatók köztük konzervatív jobboldali, liberális, de baloldali irányzatú kiadók is.

Néhány számadat a kalendáriumok elterjedtségéről és olvasottságáról: 1868-ban 557 000, 1880-ban 1 millió, 1900-ban pedig 2 millió példányban jelentek meg és keltek el. Az ország területének a trianoni békét követő jelentékeny megcsönkítése után visszaesett a kalendárium-kiadványok száma. Ehhez hozzájárult az a tény is, hogy az új határokon belül maradt a műveltebb, iskolázottabb lakosság nagyobb része. Az 1914-re megjelent 183 féle naptárral szemben 1921-ben 77, 1924-re 105, 1930-ban 115, 1941-ben pedig 154 féle naptár látott napvilágot.

64. fejezet

Politikai sajtó a dualizmus idején; üzleti és bulvár sajtó

Az 1867 előtt indult lapok közül a **Pesti Napló**, a **Hon** és számos társuk napvilágot látott a kiegyezés után is. E hírlapok egy-egy párt, politikai irányzat szócsövei voltak, annak az ideológiáját, törekvéseit támogatták, arról az alapról bírálták az ellentétes, velük szembenálló vagy tőlük eltérő nézeteket, állásfoglalásokat. Olvasóik többsége saját párthíveikből, elvbarátaikból, szimpatizánsaikból került ki. Ilyen háttérrel új lapok is indultak a dualizmus idején, de mellettük ekkor tűnnek fel azok a kifejezetten üzleti alapon álló lapvállalkozások, amelyek nem egy-egy politikai párt vagy irányzat szolgálatába állítják működésüket, hanem az egész olvasóközönséget akarják szolgálni, illetve előfizetőül, olvasóul megnyerni.

Az első ilyen lap a Légrády Testvérek (Légrády Károly és Tivadar) által 1878-ban indított **Pesti Hírlap**, amely egészen 1944-ig megjelent. A vállalkozást tulajdonképpen Légrády Károly (1834-1903) nyomdatulajdonos szervezte meg, s elképzeléseit különböző szerkesztők

(Csukássy József, Borostyáni Nándor, Kenedy Géza stb.) közreműködésével valósította meg. A lap már beköszöntő vezércikkében fenn hirdette pártoktól független, pártállás feletti voltát, a valóságban azonban kiszolgálta a mindenkori kormányzat politikáját. Ez nem zárta ki, hogy ellenzéki nézeteknek is teret ne adjon, nemzeti szempontból bírálta Ausztriát, ugyanakkor az uralkodó és a nemzet kölcsönös megértésének a szükségességét is hangoztatta. Politikáját, állásfoglalását a jó üzleti érzék irányította: az olvasóközönség megnyerése ügyében tett mindent. A **Pesti Hírlap** számos tartalmi, szerkezeti és formai újítást is bevezetett ennek érdekében: a régi nagy ívrétű forma helyett a kisebb alakra tért át; meghonosította a rovatrendszert; a dagályos írásmodort mellőzve egyszerű, könnyed hangon szólt az olvasókhoz; a korábbi „vezércikk-lapok” helyett hírközlő újságot teremtett, a hazai és külföldi hírek gyors közlésével szolgálta ki olvasóközönségét; végül - s ez az üzleti sajtó egyik feltétele - a legnagyobb hirdetési rovattal rendelkezett. Munkatársai közé számos jeles író és publicista tartozott: Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Herczeg Ferenc, Ambrus Zoltán, Molnár Ferenc, Bródy Sándor, Krúdy Gyula, Móricz Zsigmond, Kosztolányi Dezső és mások. Mindez az előfizetők számának gyors növekedését (1878: 8000, 1890: 35.000 példányban jelent meg) és nagy üzleti hasznot eredményezett. A két világháború közt konzervatív-liberális szemlélet jellemezte az újságot, a **Pesti Hírlap Vasárnapja** című mellékletében azonban baloldali szerzők írásai is megjelentek.

Légrádyék példája nyomán Rákosi Jenő (1842-1929) is pártok feletti, programja szerint „az egész nemzet érdekeit” képviselő lapot indított 1881-ben, a **Budapesti Hírlapot**, amely egészen 1938-ig napvilágot látott. Az újság tulajdonképpen a kiegyezés alapján álló, konzervatív orgánus volt, de a magyar középrétegek, a középnemesség és a polgárság hazafias, osztrákelles, sőt más nemzetek és nemzetiségek elleni érzelmeit kihasználva, arra alapozva, „a magyarságért” jelszóval nacionalista és sovíniszta hangulatot keltett. Rákosi Jenő a lapban vetette fel a „magyar impérium” eszméjét és a „30 millió magyar” jelszavát, amellyel a 90-es években 30 ezer előfizetőt szerzett, s újságja üzletileg vetekedett Légrádyék lapjával, a **Pesti Hírlappal**. A **Budapesti Hírlap** a század elején Tisza István politikáját támogatta, és szembeszállt minden progresszív törekvéssel. A „hazafiság és erkölcs nevében” élesen támadta a Nyugatot és Ady Endrét is.

Rákosi Jenő volt a kiadója az első magyar bulvárlapnak, az 1896 és 1917 közt megjelenő **Esti Ujságnak** is, de e laptípus legismertebb képviselője **Az Est** című újság volt, amelyet Miklós Andor (1880-1933) alapított 1910-ben. A lap „az utca emberének” készült, annak az ízléséhez igazodott, azt szolgálta ki erkölcsre, ízlésre, elvre való tekintet nélkül. Rikkancsok árusították a szenzációkat, kalandokat, egyéni tragédiákat tálaló lapot, amely a politikában is hol ellenzékiiséget, radikalizmust, hol a kormányzattal való egyetértést szállította olvasóinak, a városi kispolgároknak, munkásoknak, lumpen elemeknek.

Az Est érte el a magyar tőkés sajtó történetében a legmagasabb példányszámot, naponta 200 ezer példányban jelent meg. Miklós Andor 1919-ben **Az Est** mellé megvásárolta a **Magyarország** és a **Pesti Napló** című lapot, s ezzel létrehozta az **Est-lapok**nak nevezett legnagyobb magyar kapitalista sajtóvállalatot, amelyet az ugyancsak ekkor megszerzett Athenaeum könyvkiadóval együtt vezetett.

Az 1914-ben politikai és kritikai hetilapként indult Új Nemzedék is a „keresztény nemzeti eszméket” hirdető bulvárlapként jelent meg 1919-től. A katolikus szellemű újságot Milotay István (1883-1963) indította, 1919 októberében az ekkor alakult Központi Sajtóvállalatnak lett a napilapja. 1944-ben szűnt meg.

65. fejezet

Polgári radikális sajtó

A 19. század fordulóján a városi polgárság, elsősorban a polgári értelmiség (politikusok, írók, hírlapírók) körében kibontakozó politikai irányzat volt a polgári radikalizmus, amely élesen fellépett a magyarországi feudális maradványok, s a kormányzat és a nemesi-főnemesi, valamint nagypolgári rétegek konzervatív politikája ellen. 1848-49, majd 1867 meg nem oldott kérdéseit, a demokratikus polgári haladás s egyben a szociális átalakulás ügyét tűzték napirendre, és ezt reformok révén kívánták megvalósítani. Ideológiailag a modern polgári szociológia és a természettudományos gondolkodás eredményeire támaszkodtak, hívei voltak a pozitívizmusnak. Felléptek az egyházak túlzott befolyása ellen, harcoltak az általános választójogért, a nemzetiségek egyenjogúságáért, gyökeres reformot, s a tőkés kartellek és bankok ellenőrzését követelték. 1900-ban megalakították a Társadalomtudományi Társaságot, szoros kapcsolatban álltak az 1908-ban alapított Galilei Körrel, 1914-ben létrehozták az Országos Polgári Radikális Pártot, amely 1918-ban csatlakozott a Nemzeti Tanácshoz.

Ideológiai és politikai nézeteik propagálására több időszaki sajtóterméket adtak közre. Polgári radikális szellemű lap volt az 1896 őszén Vészi József (1858-1940) által indított **Budapesti Napló**, amelyben elsősorban Vészi vezércikkei szolgálták a polgári radikalizmus ügyét. Nagy érdeme volt, hogy hatékonyan támogatta a modern magyar irodalmi törekvéseket; irodalmi munkatársai főként **A Hét** című lap írói közül kerültek ki. Vészi az elsők közt ismerte fel Ady Endre jelentőségét, a költő versei és publicisztikai írásai a **Nyugat** megindulásáig főleg a **Budapesti Naplóban** jelentek meg, amely - lévén a példányszáma 30 ezer körül - széles körben megismertette azokat.

A polgári radikalizmus legjelentősebb sajtóorgánuma az 1910-ben indult **Világ** volt. Szerkesztői (Nyitray-Yartin József, Gerő Ödön, Purjesz Lajos, Feleky Géza, Roóz Rezső) kiváló munkatársi gárdára (Ady Endre, Bölöni György, Bíró Lajos, Magyar Lajos, Jászi Oszkár, Kosztolányi Dezső, Supka Géza stb.) támaszkodva színvonalas cikkekben harcoltak a feudális maradványok ellen, az általános és titkos választójogért, az iskolák államosításáért, a szekularizációért. A lap példányszáma 20 ezer körül járt, s nagy volt a hatása a baloldali értelmiségre és városi polgárságra, de a szociáldemokratákra s a munkásság egyes rétegeire is. 1926-ban szűnt meg.

A polgári radikalizmusnak - napilapjai mellett - a század elejétől tudományos folyóirata is volt, a **Huszdik Század** című társadalomtudományi lap, amelyet 1900-ban indított a Társadalomtudományi Társaság. A **Huszdik Század** volt a magyarországi polgári radikalizmus legjelentősebb ideológiai orgánuma. 1906-tól Jászi Oszkár (1875-1953), az irányzat vezető személyisége és teoretikusa szerkesztette, egy időben Szabó Ervin is részt vett a lap szerkesztésében. A spenceri pozitívizmus szellemében kezdte meg működését, a különböző korabeli polgári szociológiai nézetek mellett helyt adott hasábjain a marxista álláspontnak is.

Nagy szerepe volt a polgári szociológia hazai elterjesztésében, de ismertette a nemzetközi és magyar munkásmozgalom eseményeit is. A fennálló társadalmi rend, főként a félf feudális intézmények bírálatával hozzájárult az 1918-i polgári demokratikus forradalom eszmei-politikai előkészítéséhez. Munkatársai közé tartozott - Jászi és Szabó Ervin mellett - Hatvany Lajos, Kunfi Zsigmond, Pikler Gyula, Somló Bódog, Szende Pál, Varga Jenő stb. A lap, amelyben Adynak is több verse és írása jelent meg, az ellene folyó irodalmi harcokban következetesen kiállt a költő mellett. 1919-ben szűnt meg.

A **Huszdik Század** folytatásaként jelent meg 1926 és 1939 közt a **Századunk** című társadalomtudományi folyóirat, amelyet előbb Vámbéry Ruzstem (1872-1948), majd Csécsy Imre (1893-1961) szerkesztett. A polgári radikalizmus álláspontjáról bírálta a félfudális rendszert, és vizsgálta a két háború közötti politikai és társadalmi kérdéseket. 1939-ben a kormányzat betiltotta. 1945 után Csécsy Imre kísérletet tett a **Huszdik Század** felélesztésére. Ilyen címen 1947 és 1949 között polgári demokratikus szellemiségű szociológiai folyóiratot szerkesztett.

66. fejezet Tudományos és szaksajtó

Az önkényuralom első időszakában a hatóságok a tudományos élet fejlődését is akadályozták. Az 1850-es évek végéig nem működhetett olyan országos tudományos intézmény sem, mint a Magyar Tudományos Akadémia, de beszüntették szinte az összes reformkori egyéb egyesület (pl. Kisfaludy Társaság, kaszinók stb.) tevékenységét is. A megmaradtak 1860 tájától kezdtek életre kelni, s már az 1860-as években, de különösen a kiegyezést követően számos újabb szakmai, művelődési egyesület, társaság is keletkezett.

Az irodalmi és tudományos élet, az ipar, a műszaki haladás, s a különböző szakterületek fejlődésével párhuzamosan egyre több tudományos és szakfolyóirat is alakult. Ezek már nem olyan átfogó profilú, enciklopédikus tartalmú sajtótermékek voltak, mint pl. a **Tudományos Gyűjtemény** a század első felében, hanem egy-egy tudományág, szakterület legújabb ismeretanyagát, új tudományos eredményeit juttatták el az olvasókhoz, elsősorban az e területen működő szakemberekhez. (Pl. Korizmics László (1816-1886) **Gazdasági Lapok** című színvonalas folyóirata vagy Toldy Ferenc **Új Magyar Múzeuma**). A történeti, a humán- és társadalomtudományok szakperiodikáinak a megindulása is erre az időre esik. 1866-ban indult pl. a ma is megjelenő **Jogtudományi Közlöny**. A nyelvtudománynak három fontos szakfolyóirata is keletkezett, mindhárom napvilágot lát napjainkban is. A **Nyelvtudományi Közlemények** 1862-től jelenik meg, s elsősorban finnugor nyelvészeti tárgyú cikkeket közöl. A **Magyar Nyelvőr**t a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával 1872-ben Szarvas Gábor indította; a lap a nyelvművelés tudományos folyóirata. 1905 óta a Magyar Nyelvtudományi Társaság a kiadója a **Magyar Nyelv** című szakfolyóiratnak, amelynek nagy a jelentősége a nyelvtudomány iránti érdeklődés felkeltésében a szélesebb közönség körében.

Az első elméleti, irodalomtörténeti folyóiratot 1876 és 1889 közt **Figyelő** címmel Abafi Lajos (1840-1909) adta közre. 1871-ben indult az **Egyetemes Philológiai Közlöny**, amely 1955 óta **Filológiai Közlöny** címmel a Magyar Tudományos Akadémia folyóirata. Az **Irodalomtörténeti Közlemények**et 1891 óta az MTA adja ki. A lap tanulmányok, adattár és forráspublikációk közlése révén fontos segítője az irodalomtörténeti kutatásoknak. 1912-től a Magyar Irodalomtörténeti Társaság folyóirata az **Irodalomtörténet**.

Hasznos segédlete az irodalomtörténeti, de általánosságban a művelődéstörténeti kutatómunkának a magyar könyvtártudomány, elsősorban könyv- és könyvtártörténet 1876 óta jelentős orgánuma, a **Magyar Könyvszemle**, amelyet a magyar nemzeti könyvtár, az Országos Széchényi Könyvtár indított; 1955 óta az MTA adja ki. Ugyancsak 1876-ban indult a Magyar Történelmi Társulat tudományos folyóirata, a **Századok**, amely ma is a magyar történettudomány központi orgánuma. Mindezek a lapok a magyarországi tudományok, a tudományos élet felgyorsult fejlődésének az eredményeként keletkeztek, s megjelenésükkel, az új ismere-

teknek a szakemberekhez való rendszeres eljuttatásával maguk is lényegesen hozzájárultak a megfelelő szaktudomány, ismeretterület további gazdagodásához, előrehaladásához.

67. fejezet

Lexikonok a 19. század végén és a 20. század elején

A hazai tudományos élet fejlődése, a nyomdatechnika és a kiadási viszonyok korszerűsödése a dualizmus időszakában a századforduló táján oda vezetett, hogy nagy kiadói részvénytársaságaink olyan terjedelmes művek szellemi létrehozására és technikai kivitelezésére is vállalkozhattak már, mint amilyenek az emberi tudás és az ismeretek összességét számbavevő lexikonok, enciklopédiák. A Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., amely 1884-ben keletkezett a technikailag korszerűen felszerelt Wilkens és Waidl-féle nyomdából és több szaklexikont is közreadott, a részvénytársaság vezérigazgatójának, Gerő Lajosnak (1858-?) szerkesztésében jelentette meg a **Pallas Nagy Lexikona** című általános lexikont. A mű 1893 és 1897 közt 16 kötetben jelent meg (1900: 17-18. köt., mint pótkötetek), s az első teljesen önállóan készült (nem fordított) magyarországi lexikon volt. A maga karában liberális szemléletű, modern enciklopédiának számított. Számos cikkét, amelyek közül nem egy ma is forrásértékű, a kor kiváló tudósai és szakemberei írták.

A Pallas lexikonát az 1895-ben alakult Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., amely korszerű terjesztési apparátussal (részletüzlet, ügynökök) rendelkezett, vette át terjesztésre, majd megvásárolta, s szövegét kiegészítve és némileg átdolgozva a saját lexikonaként adta ki. A **Révai Nagy Lexikona**, amelynek főszerkesztője Révai Mór János (1860-1926) volt, 21 kötetben jelent meg 1911 és 1935 közt; közreadását az I. világháború megszakította. Cikkei a Pallas lexikonéinál rövidebbek, kevésbé alaposak, a mű egészének színvonala elmaradt az elődétől. Alig látott napvilágot a Révai-lexikon utolsó kötete, amikor az 1885-től működő Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., amelynek fő kiadványa az **Új Idők** című folyóirat volt, a lap megjelenésének 40. évfordulóján, 1935-ben megindította az **Új Idők Lexikona** című mű kiadását.

A polgári Magyarország utolsó általános lexikonát 1936 és 1942 közt 24 kötetben jelentette meg. A munkatársak közt a korabeli jelentős vezető tudósok és egyéb személyiségek mellett akkor még fiatal, később elismertté vált szakemberek is helyet kaptak. Emiatt a lexikon világnézeti arculata heterogén, korszerűsége itt-ott megkérdőjelezhető; progresszív, liberális felfogást tükröző színvonalas cikkek mellett a két világháború közti konzervatív nacionalista szellemiséget képviselő írások is megtalálhatók benne.

68. fejezet

Tankönyvkiadás

A magyarországi iskolarendszer polgárosodásával, a középiskolák gyarapodásával, a tanulók számának emelkedésével a 19. század közepétől fokozatosan megnövekedett az igény színvonalas tankönyvek iránt mind az állami, mind a felekezeti tanintézetekben. Az állami iskolai tankönyveket a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hagyta jóvá a keretében működő Tanügyi Bizottság ellenőrzése és bírálata nyomán. A felekezeti iskolák tankönyveit az illetékes egyházi főhatóság engedélyezte. Az állami iskolakönyvek a legkülönbözőbb kiadóknál

(pl. Lampel Róbertnél, a Franklin Társulatnál) láttak napvilágot, a felekezeti az egyházi kiadóknál. A Szent István Társulat pl. 1869-től egyedüli kiadója volt a katolikus egyházi iskolák tankönyveinek, a református tankönyvek pedig jórészt a református egyházzal szorosan összefonódó debreceni városi nyomdában készültek. A tankönyvek használata meglehetősen liberális volt, az iskolai igazgató döntése alapján állami intézetek is bevezettek egyházi tankönyveket, de a fordítottjára is akadt példa.

A tankönyvek általában tartalmas, a korszerű ismereteket felölelő munkák voltak, szerzőik gyakran kiemelkedő tudósok, egyetemi tanárok és művelt, szakmailag jól felkészült, pedagógiaiilag gazdag tapasztalatokkal rendelkező középiskolai tanárok. Számos tankönyvre jellemző, hogy egyben koncepciózus tudományos összegzés, rendszerezés.

A használt tankönyvek közül nevezetes pl. Toldy Ferenc (1805-1875) magyar irodalomtörténeti műve, **A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban** (1864-1865). Jeles tudományos munka a Simonyi Zsigmondnak (1853-1919) Balassa Józseffel (1864-1945) közösen írt tankönyve, a **Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon** (1896).

Nagyon széles körben hatott az iskolákon kívül is és nagy olvasóközönség irodalmi tudatát határozta meg hosszú időn át Beöthy Zsolt (1848-1922) középiskolák számára készített 2 kötetes műve, **A magyar nemzet irodalom történeti ismertetése** (1877-79), amely az irodalom nemzeti jellegét hangsúlyozva nacionalista szellemben összegzi a magyar irodalomtörténet-írást (Toldy Ferenc, Gyulay Pál) korábbi eredményeit. Beöthy Badics Ferenc (1854-1939) együtt szerkesztette az Athenaeum-kiadó **Képes Irodalom Történetét**, amely a maga korának ugyancsak népszerű műve volt hosszú ideig.

Négyessy László (1861-1933) nyelvtani és irodalmi tankönyvei korszerűbb szellemben és elegáns stílusban megszólaló, logikusan meg szerkesztett munkák. Négyessy tevékenysége fordulatot jelentett a tankönyvírás terén; a későbbi munkák az ő eredményeit hasznosították, módszerét és rendszerezését igyekeztek követni. Közéjük tartozik pl. Zsigmond Ferenc (1883-1949) munkája, **A magyar nemzeti irodalom története I-II.** (1932-33), amely mind módszerében, mind szemléletében az egyik legjobb magyar irodalomtörténeti tankönyv 1945 előtt. A két világháború közti időszak jeles alkotása Sík Sándor (1889-1963) és Prónay Antal (1871-1914) gimnáziumi irodalomtörténeti tankönyve és Alszegehy Zsolt (1888-1970), Brisits Frigyes (1890-?) és Sík Sándor gimnáziumi magyar olvasókönyve, amelyekben először szerepel Ady munkássága.

Más ismeretterületen is jelentek meg kiemelkedő tankönyvek; ezek közé tartoznak pl. Öveges József (1895-1979) számos kiadásban közreadott fizikakönyvei vagy Kodály Zoltán (1882-1967) és Ádám Jenő (1896-1982) **Szó-Mi** füzetei, illetve Kerényi György (1902-) és Rajeczky Benjámin (1901-1989) **Énekes Ábécéje**, a modern énekpedagógia úttörő munkái.

69. fejezet

A dzsentri és az úri középosztály olvasmányai

Ahogy a tudósok és szakemberek számára, tudományos és szakmai tevékenységük támogatására megjelentek a magas szintű tudományos és szakfolyóiratok, s persze szakkönyvek is, úgy a szélesebb közönség, a dzsentri, a középosztály, a polgári-városi lakosság olvasmányok iránti igényét is kielégítette a könyvkiadás, számukra is gondoskodott olvasmányokról, könyvekről és lapokról egyaránt. Ezekben a kiadványokban, elsősorban időszaki sajtótermékekben

nagy üzleti lehetőség is volt; népszerű olvasmányos irodalmi közleményeikre, az élet minden területét (színház, zene, divat, háztartás stb.) érintő, nem egyszer szenzációjahajhász írásaikra, amelyeket általában gazdagon illusztráltak, sokan voltak kíváncsiak, s így többnyire nagyon magas volt az előfizetők száma.

A legszélesebb közönségigényhez alkalmazkodó ilyen képes lap volt a **Tolnai Világlapja**, amelyet Tolnai Simon (1868-1944) könyvkiadó-üzletember indított 1895-ben. A 20. század első két évtizedében legolcsóbb (Budapesten 4, vidéken 6 fillér) hetilapnak egyben a példányszáma is a legmagasabb volt: több, mint 100 ezer. Ezt azzal érte el, hogy az olvasói igényt és igénytelenséget egyaránt kielégítette. Az olvasók többsége az alsó középosztályhoz tartozott, de számos alacsonyabb társadalmi állású vásárlója és előfizetője is volt a lapnak. Egészen 1944-ig megjelent. Tolnai Simon 1912-ben megalapította, majd igazgatta a Tolnai-féle nyomda- és kiadványvállalatot, amely több olcsó és népszerű kiadvánnyal is a kisemberek és középrétegek kultúrszomját igyekezett kielégíteni. A cég sokat tett a műveltség és az irodalom terjesztéséért is, **Tolnai Regénytár** (1922-1925), majd **Tolnai Regénysorozat** (1925-1930) sorozatcímen pl. nemcsak alacsony színvonalú ponyvaregényeket, de értékes, klasszikus munkákat (Petőfi, Tolsztoj, Balzac, Gorkij, Stendhal, Puskin, Karinthy, Molnár Ferenc és mások műveit) egyaránt eljuttatott a széles olvasóközönséghez.

Szűkebb körből, az ún. úri középosztály, a dzsentri és a jómódú városi közép- és kispolgárság, valamint a falusi, vidéki értelmiség köréből kerültek ki elsősorban az 1885-ben alapított Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. kiadványainak olvasói. A kiadó tevékenységének két fő területe a szépirodalom, illetve az ifjúsági- és gyermekirodalom kiadása volt. Mindkét területen elsősorban szórakoztató, olvasmányos, problémamentes munkákat adott ki, s mellettük a századforduló polgári irodalmának azon termékeit, amelyek biztos közönségsikerre számíthattak.

Folyóiratai közül legismertebb és országszerte olvasott volt az **Új Idők** című irodalmi hetilap (1895-1949), amelyet Herczeg Ferenc (1863-1954) szerkesztett az ún. „művelt úri középosztály” számára. Munkatársai a kor divatos írói voltak: Szomaházy István, Csató Kálmán, Kosáryné Réz Lola, Pósa Lajos, Komáromi János és mások, de jelentékenyebb íróegyeniségek is tartoztak közéjük, pl. Harsányi Zsolt, Surányi Miklós, Márai Sándor vagy Zilahy Lajos.

Amíg az **Új Idők** a középosztály felnőtt tagjai körében volt nagyon népszerű, addig a Tutsek Anna (1865-1944) szerkesztésében 1895-ben megindított **Magyar Lányok** című képes ifjúsági leánylapot és a Pósa Lajos (1850-1914) által ugyancsak 1895-től szerkesztett **Az Én Újságom** című gyermeklapot (1895-1944) ugyanezen réteg ifjú és gyermekolvasói olvasták szintén széles körben. Az **Én Újságom** pl. 100 ezer példányban jelent meg már 1900-ban. A Singer és Wolfner fiatalok számára kiadott lapjai az elsők közé tartoztak Magyarországon, és nagy szerepük volt az önálló magyar gyermek- és ifjúsági irodalom létrejöttében.

70. fejezet

Munkásmozgalmi sajtó és könyvkiadás

Az 1867. évi kiegyezés után létrejöttek a munkásság különböző érdekvédelmi, művelődési és politikai egyesületei, s megjelentek az első munkáslapok. Az önsegélyező Buda-Pesti Munkásegylet 1868-ban Jókai Mór (1825-1904) támogatásával és Táncsics Mihály (1799-1884) közreműködésével kiadott **Munkások Újsága** volt az első, amelyet 1869-ben a Táncsics szerkesztette **Arany Trombita** követett. A lap a munkássághoz szólt, harcolt gazdasági

érdekeiért, hírt adott a munkásmegmozdulásokról, s bár nem volt egyértelműen szocialista szellemű újság, a hatóságok a szerkesztőt egy hónapi szabadságvesztésre ítélték. - Tancsics rövid életű lapját 1870 tavaszán az ugyancsak néhány hónapig megjelenő **Általános Munkás-Újság** váltotta fel Külföldi Viktornak (1844-1894), a magyarországi munkásmozgalom egyik szervezőjének, az I. Internacionálé tagjának a szerkesztésében. A lap németül is megjelent Allgemeine Arbeiter-Zeitung címen. Külföldi közzétette benne az Általános Munkásegylet felhívásait, és munkaközvetítésre is felhasználta a lapot. Külföldi Viktor munkatársa volt az 1871 februárja és áprilisa közt megjelent **Testvériség** című lapnak is, amelyet Politzer Zsigmond (1852-1924), a korai munkásmozgalom egyik vezetője szerkesztett. A lassalleánus irányú lap hírt adott a francia-porosz háború eseményeiről, s üdvözölte és figyelemmel kísérte a párizsi kommünt is.

1873-ban újabb munkáslap keletkezett, a **Munkás-Heti-Krónika** (német testvérlapja az **Arbeiter Wochen-Chronik**), amely mint a magyar munkásmozgalom első jelentős hetilapja 1879-ig jelent meg. Szerkesztői Madarász János, Politzer Zsigmond, Ihrlinger Antal és Kaczander Gyula voltak. A lapot az ekkor megalakult, de hamarosan feloszlott Magyarországi Munkáspárt vezetői indították. 1877-től a német nyelvű változat szerkesztője Frankel Leó (1844-1896), a párizsi kommün magyar származású minisztere volt. Itt megjelent marxista szellemű írásai átalakították az addig lasalleánus hazai munkássajtó és munkásmozgalom arculatát. - Közben a mozgalomban szakadás állt be, Külföldi Viktor vezetésével új párt jött létre, az Általános Munkáspárt, amelynek kéthetenként megjelenő lapjaként Külföldi 1877-ben megindította a **Népszavát**. A **Népszava** 1880-ban a Magyarországi Általános Munkáspárt, 1890-től pedig a Magyarországi Szociáldemokrata Párt központi lapja. 1905-től fogva naponta jelent meg. Szerkesztői közül Garami Ernő, Weltner Jakab, Somogyi Béla, Mónus Illés, Szakasits Árpád a jelentősebbek. A **Népszava** 1945-ig a magyar munkásmozgalom egyetlen legális országos napilapja volt. A szociáldemokrata párt vezetőségének a mindenkori politikája határozta meg szellemi, politikai arculatát. Az I. világháború előtt fontos szerepe volt a munkásosztály öntudatra ébresztésében, nevelésében és harcainak szervezésében. Irodalmi rovatát évekig Bresztovszky Ernő és Révész Béla vezette, s a hazai írók közül munkatársai közé tartozott pl. Ady Endre, Kosztolányi Dezső és a fiatal Molnár Ferenc is. Az antifasiszta nemzeti összefogás idején számos kommunista újságírónak teret adott, a fasiszusellenes erők egyik fontos fórumává vált. 1941-i karácsonyi száma ezen egységfront dokumentuma. Az ország német megszállása után (1944 márciusában) a lapot betiltották, 1945 után jelent meg újra. 1948-ban a **Népszava** a Szakszervezetek Országos Tanácsának a napilapja lett.

Mint politikai tömeglap, elsősorban a széles munkásrétegek számára jelent meg. A szociáldemokrata pártnak azonban vezető káderei tájékoztatásához, eszmei felkészítéséhez szüksége volt elméleti folyóíratra is. Ezért indult meg 1905-ben Garami Ernő (1876-1935) és Kunfi Zsigmond (1879-1929) szerkesztésében a **Szocializmus**, a Szociáldemokrata Párt elméleti, politikai, közgazdasági és társadalmi havi folyóirata. 1907-től 1918-ig Kunfi Zsigmond, később 1934-től Mónus Illés (1888-1944) szerkesztette. 1939-ben megjelenését betiltották. 1945-től 1948-ig újból megjelent

Az időszaki sajtótermékek mellett számos könyv és füzetes kiadvány, broszúra is megjelent a kiegyezés után a munkásság számára, köztük elméleti és mozgósító hatású politikai munkák is. A munkásmozgalmi, baloldali, szocialista kiadványok többsége a munkásság saját szervezeteinek, egyleteinek, pártjainak a kiadásában látott napvilágot. Külföldi Viktor, mint a **Népszava** szerkesztője állított össze és adott ki 1879-ben **Szabadságköltészet** címen a klasszikus és újabb magyar költészet termékeiből egy antológiát a munkásság számára. A tulajdonképpeni szocialista jellegű könyvkiadás csak 1890-ben kezdődhetett el Magyarországon, a Szociáldemokrata Párt kezdeményezésére ekkor indult meg a **Magyar Munkás-**

könyvtár című sorozat, amelynek 8 füzete jelent meg; bennük pl. Marx **Tőkéje** első magyarországi, még kivonatos kiadása, vagy Engelstől **A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig**. Magánkiadónál, Vas József antikváriusnál látott napvilágot első ízben, 1896-ban Magyarországon Marx és Engels közös munkája: **A kommunisták kiáltványa**. Szocialista eszmeiségű szépirodalmi mű a munkásmozgalmi kiadványok közt kevés jelent meg ebben az időben: Csizmadia Sándornak (1871-1929), a szocialista munkáslíra kezdeményezőjének egy verskötete, Mezőfi Vilmosnak (1870-1947) **A tőke nyomorultjai** című regénye és néhány antológia. A 20. század elején a diákok szervezése céljából indult a **Szocialista Diákok Könyvtára** című sorozat, amely röpiratokat, kiáltványokat, fölvilágosító broszúrákat tartalmazott.

A magyarországi munkásmozgalmi könyvkiadás dualizmuskori kezdeményezője, megszervezője és megvalósítója elsősorban a Szociáldemokrata Párt, közelebbről a párt könyv- és lapkiadásának intézője, a Népszava-könyvkereskedés volt.

71. fejezet

A Népszava-könyvkereskedés

A Szociáldemokrata Párt a 20. század elején alapította meg a maga kiadói és terjesztői vállalatát, a Népszava-könyvkereskedést. Röviddel ezután, 1905-ben, amikor lapja, a **Népszava** napilappá vált, a lap és az egyéb kiadványok, nyomtatványok elkészítése végett más munkásszervezetekkel együtt létrehozta a Világosság Könyvnyomda Rt.-t. Ettől kezdve a **Népszava**, a **Szocializmus** s más munkáslapok (volt olyan idő, hogy összesen 40), továbbá a Szociáldemokrata Párt egyéb kiadványai a Népszava-könyvkereskedés kiadásában és a Világosság-nyomda kivitelezésében láttak napvilágot. 1906-ban az 1905-i orosz forradalom résztvevőire emlékezve **A forradalom névtelen hőseinek** címmel adott közre egy kötetet. Politikailag, de főleg irodalmilag fontos, a laphoz kapcsolódó kiadványa volt a könyvkereskedésnek a **Népszava Naptára** és a **Népszava Olvasótára**. A **Népszava Naptára** a század elejétől a lap 1944-i betiltásáig megjelent, az 1900-as évek első felében egy ideig Szabó Ervin szerkesztette. A naptár - a közhasznú tudnivalókon túl - politikai felvilágosító és ismeretterjesztő írásokat, továbbá szépirodalmi alkotásokat közölt olvasói politikai felvilágosítása, ismereteik bővülése és irodalmi műveltségük gyarapítása érdekében.

A **Népszava Olvasótára** a lap 1907-1908-ban megjelenő, vasárnapi irodalmi melléklete volt. Révész Béla (1876-1944) szerkesztésében munkásolvasóival nemcsak a lap költőmunkatársainak (Csizmadia Sándor, Farkas Antal, Gyagyovszky Emil, Gárdos Mariska stb.) és más szocialista eszméket valló íróknak (Nagy Lajos, Lengyel Géza, Gergely Győző stb.) műveit ismertette meg, hanem a Nyugat számos munkatársának (Ady, Babits, Juhász, Kosztolányi stb.) alkotásait is. A Népszava-könyvkereskedés gondozásában láttak napvilágot a magyarországi szociáldemokrata és munkásmozgalmi vezetők időszerű írásai mellett olyan munkák, mint August Bebel **A nő és a szocializmus** című műve, továbbá más külföldi teoretikusok (Wilhelm Liebknecht, Lafargue, Jaurès stb.) alkotásai. Marxtól a **Bérmunka és tőke**, a **Bér, ár, profit**, a **III. Napóleon államcsínyje**, **A polgárháború Franciaországban**, Engelstől pedig **A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig**, **Az utópisztikus és tudományos szocializmus**, s **A kommunizmus alapelvei** jelent meg a Népszavánál. A két világháború között a Népszava-könyvkereskedés fontos kiadványokat és sorozatokat jelentetett meg újból, s rendszerint magas példányszámban. Zola **A pénz** vagy A. France **A pártütő angyalok** című regénye pl. 20-20 ezer példányban elkelt, a **Világosság Könyvtár** füzetei és a **Műszaki**

Könyvtár kötetei pedig 50-50 ezer példányban jutottak el az olvasókhöz. A Népszavakönyvkereskedés vezetője 1924-ben Szenes Lajos (1892-1965), a baloldali könyvkiadás és könyvterjesztés munkása lett, s ő a boltot az illegális kommunisták egyik találkozóhelyévé tette. Vezetése idején külföldön megjelent és az országba illegálisan bekerült baloldali műveket és sorozatokat is árusított a kereskedés, amely a lap betiltásával egyidőben (1944. március) szüntette meg tevékenységét. 1945-től a Szociáldemokrata Párt kiadójaként Népszava Könyvkiadó néven működött újból; 1958-ban a szakszervezetek kiadója lett, 1957-től Táncsics Szakszervezeti Könyv- és Folyóiratkiadó Vállalat néven végezte munkáját.

72. fejezet

A nyomdászat és a könyvszakma egyesületei és folyóiratai

A kapitalista könyvkiadás és a nagyüzemi nyomdászat gazdaságilag nagy jövedelemhez juttatta a részvénytársaságok vezetőit és a részvényeseket, ugyanakkor gyengébben fizette, sőt több vonatkozásban kizsákmányolta saját alkalmazottait: a megnövekedett nyomdaipari munkásságot, a könyvkiadás és a könyvkereskedelem alsóbb szintű munkásait. Ezért indult meg Magyarországon is nagyon korán, elsőként az ipari munkásság legműveltebb rétegének, a nyomdászmunkásságnak a szervezkedése. A nyomdászok már az 1848. március 15-i forradalmat követően létrehozták az Általános Vándor és Beteg Könyvnyomdászok Segélyező Egyesületet, amelyet az elnyomás idején, 1853-ban a kormányzat feloszlattott. Az abszolutizmus enyhülésével, 1862-ben alakult meg újból Pestbudai Könyvnyomdászok Vándorló- és Betegsegélyező Egylete néven a szervezet, s ugyancsak a kölcsönös segélyezést szorgalmazta.

Az 1860-as évek közepe felé - a segélyezésen túlmenően - egyre inkább hangot kap az önképzés, az általános és szakműveltség iránti igény. 1866-ban létre is jön a Budapesti Nyomdászok Önképző Egylete, amely tudománynpszerűsítő és szakmai előadásaival, szak- és nyelvtanfolyamaival, valamint könyvtárával valóban sokat tesz a nyomdászmunkásság műveltségének gyarapítására. Még a kiegyezés előtt, 1865 és 1867 közt megjelenik az első hazai nyomdász-szaklap is Egerben, **Gutenberg** címmel, Tóth István nyomdász kiadásában. Ez rendszeresen beszámol a korabeli munkásságot érdeklő szakmai és mozgalmi eseményekről, a nyomdász önképzőegylet tevékenységéről is.

A kiegyezés után - a nyomdaipar és a könyvkiadás kapitalizálódása nyomán - erősen megnövekszik a nyomdászok száma, fokozódik s egyre inkább politikai jelleget ölt a tőkés nyomdatulajdonosokkal szembeni fellépés. A nyomdai munkások nemcsak a különböző munkásszervezetek, pártok (pl. Általános Munkásegylet, majd a Szociáldemokrata Párt) és általában a magyar munkásmozgalom vezetésében vállalnak vezető szerepet, de 1885-ben létrehozzák országos egyesületüket, a Magyarországi Könyvnyomdászok és Betűöntők Egyesületét is, amelynek 1900 elején - miután a vidéki segítő- és önképző egyletek is beleolvadnak mint „anyaegyesületbe” - már 3329 fő a taglétszáma. 1869. május 1-től **Typographia** című lap segíti a nyomdászok politikai törekvéseit és szervezkedését. Nehéz harcokban, sztrájkok révén eléri gazdasági és szociális viszonyaik javulását, elsőként előbb a 10, majd a 8 órás munkaidőt és a béremelést is. Az országos egyesület mellett számos helyi és szakmai nyomdász-egyesület, társaskör is működött 1867 után. A nyomdatulajdonosok szervezkedése későbbben indult meg, mint a nyomdászmunkásoké; részben védekezve, de közös szakmai problémáikat is megbeszélendő, 1895-ben hozták létre a Budapesti Könyv- és Könyomda-Főnökök Egyesületét.

A könyvkiadó- és könyvkereskedő-alkalmazottak szervezkedése is megelőzte a főnökökét, a munkaadókat. 1873-ban alakult meg - elnevezésében is az összefogás fontosságát hangsúlyozva - a könyv- és zeneműkiadó alkalmazottak országos egyesülete Csak Szorosan néven, amely 1901-től ugyancsak **Csak Szorosan** címmel szakmai lapot jelentetett meg. 1878-ban jön létre a tulajdonosok országos szakmai szervezete, a Magyar Könyvkereskedők Egyesülete (később: Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete), amelynek első elnöke Pfeifer Ferdinánd (1833-1879), alelnöke pedig Abafi-Aigner Lajos (1840-1909) és Rosenberg (Révai) Sámuel (1833-1908) lett. Mindhárman a kor jeles kiadó-könyvkereskedői, s az elnökségben is kiváló kiadói és könyvkereskedő-szakemberek kaptak helyet.

Az egyesület megalakulásával egyidőben megindult hivatalos lapja, a **Corvina**, amely folyamatosan közölte a könyvkereskedelmi forgalomba került hazai kiadványok bibliográfiáját, az egyesület hivatalos értesítéseit, valamint a könyvkiadás és könyvkereskedelem helyzetével kapcsolatos írásokat, híreket. A Csak Szorosan egyesület 1945-ben, a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete és lapja, a **Corvina** pedig 1948-ban, a könyvkiadás és könyvkereskedelem államosításának idején szüntette be működését.

73. fejezet Munkásolvasók, munkáskönyvtárak

A 19. század második felében, a korábbi külföldi példákat (pl. a chartistáknak Angliában az 1830-as és 40-es években működő olvasóköreit) követve, az európai kontinensen, Magyarországon is megalakultak az első munkáskönyvtárak. A tankötelezettséget kimondó 1868-i törvény eredményeként - ha az analfabétizmus a szegényebb néprétegek körében, főként gazdasági okokból a továbbiakban is eléggé magas volt -, az előző időszakhoz képest lényegesen megnövekedett az írni és olvasni tudók, köztük a ténylegesen olvasók száma a nagyipari munkásság, illetve a parasztság és az agrárproletariátus körében is. A munkásolvasók jó része azonban kezdetben azon német anyanyelvű betelepültekből és hazai városi német lakosokból került ki, akik fokozatosan váltak csak magyar olvasókká.

A legelső hazai munkáskönyvtárat a legkorábban szervezkedő és legműveltebb szakma alkalmazottai, a nyomdászok hozták létre 1866-ban, 500 kötettel, a Nyomdászok Önképző Egylete keretében. Eleinte ajándékok (köztük pl. Jókai Mórét), 1870-től már rendszeres költségvetés biztosította az állomány gyarapodását, amely 1910 körül kb. 7000 kötetet számlált, s ebből ekkor 1192 olvasó 59 600 kötetet kölcsönzött. A nyomdászkönyvtár 1907-től a nyomdászok saját székházában, a Gutenberg Otthonban működött. Állományáról az olvasók tájékoztatása végett rendszeresen katalógusokat bocsátottak ki. Ezekből megállapítható, hogy külföldi és hazai klasszikusok (pl. Boccaccio, Dickens, Diderot, Goethe, Gogol, Hugo, Scott; Arany, Berzsenyi, Csokonai, Jókai, Kazinczy, Kisfaludy, Tompa, Vörösmarty stb.) műveinek a legjava mellett számos modern szerző, köztük szocialista írók (pl. A. France, Gorkij, G. Hauptmann, Maupassant, U. Sinclair, Zola; Bródy, Kiss József, Mikszáth, Tolnai Lajos, Vajda János stb.) munkái is megtalálhatók voltak a könyvtárban. Emellett az értékes tudományos, ismeretterjesztő és a politikai-filozófiai irodalom termékei (pl. Marx, Engels, Bebel, Mehring, Liebknecht, Laselle, Berstein, Adler és mások művei) is gazdagon képviselve voltak a nyomdászkönyvtárban, amely olvasói szaktudásának a gyarapítása végett ugyancsak rendszeresen gyűjtötte a nyomdászati szakkönyveket és folyóiratokat.

A könyvtárnak, majd a magyarországi munkásság első összefogó önálló politikai szervezetének, az 1868-ban alakult Általános Munkásegyletnek a példája ösztönzően hatott a többi munkásréteg művelődési, könyvtáralapítási törekvéseire is.

Az Általános Munkásegylet alapszabálya ki is mondta, hogy a munkásság szellemi fel-emelkedésének és anyagi érdekei megóvásának egyik fontos eszköze a munkáskönyvtár. A példa és buzdítás hatására a 19. század utolsó harmadában a többi szakegyletek, szak-szervezetek, munkásegyletek is létrehozták a maguk könyvtárát a fővárosban és vidéken egyaránt: az ipari munkásság (vasasok, építő- és faipari munkások stb.), a kereskedelmi és közlekedési alkalmazottak, altisztek, magántisztviselők stb. egyletei az 1910-es évek elején összesen 41 jól felszerelt könyvtárral rendelkeztek.

A szakszervezeti könyvtárak a két világháború között is fontos intézményei voltak a munkásság és az alkalmazottak művelődésének és politikai nevelésének. Számuk is emelkedett; 1927-ben 34 budapesti és 21 vidéki, összesen 57 könyvtár működik az országban majdnem 140 000 kötetes állománnyal; az 1930-as évek végén pedig már 150 a számuk az országban, s együttes állományuk csaknem 300 000 kötet.

A szakszervezetek könyvtáraihoz hasonló szépirodalmi és hagyományos, ismeretterjesztő könyvanyaggal látták el a munkásolvasókat a szociáldemokrata pártszervezetek könyvtárai; 1937-ben 11 budapesti és 12 vidéki pártszervezetnek volt ilyen gyűjteménye. A szakszervezeti könyvtárak a II. világháborút követően beépültek az országos könyvtári rendszerbe; a közművelődési könyvtári hálózat részeként működtek a tanácsai könyvtárak mellett.

A szakszervezeti könyvtárak a két világháború között is fontos intézményei voltak a munkásság és az alkalmazottak művelődésének és politikai nevelésének. Számuk is emelkedett; 1927-ben 34 budapesti és 21 vidéki, összesen 57 könyvtár működik az országban majdnem 140 000 kötetes állománnyal; az 1930-as évek végén pedig már 150 a számuk az országban, s együttes állományuk csaknem 300 000 kötet.

74. fejezet

Agrárszocialista olvasóköri és sajtó; népkönyvtárak

A szabadságharc bukását követő önkényuralom idején, de főleg a kiegyezés után kezdte létrehozni a magyarországi földmunkásság és szegényparaszság a saját társadalmi felemelkedése és műveltségi elmaradottságának megszüntetése érdekében „népköd”, „munkáskör”, „olvasó népkör”, „olvasóegylet”, „önképző egylet”, „48-as függetlenségi kör” s hasonló elnevezéssel politikai, társadalmi és művelődési szervezeteit, amelyek egyben az agrárproletariátus közművelődési könyvtárai is voltak. Az agrárszocialista szervezkedés az 1890-es években ért tetőfokára, főfészke a Tisza-Maros szöglete, a Viharsarok, de később az olvasóköri ártérjednek az Alföld más részeire, majd a Dunántúlra is. Alapszabályaikban csak önművelődési és társalgási céljaikat hangsúlyozták, politikai törekvéseikről hallgattak. Ideológiailag két eszmekör irányította a tevékenységüket: főként eleinte az 1848-as forradalom demokratikus hagyományai, később viszont egyre inkább a korabeli szocialista mozgalmak eszmevilága. A tagdíjakból és a közös mulatságok bevételeiből előfizetett sajtótermékek, a megvásárolt és ajándékba kapott könyvekből keletkezett könyvtáraik szintén ezt a kettősséget mutatják. A szépirodalmi munkák (Petőfi, Arany, Mikszáth, Tompa, L. Tolsztoj, Zola, A. France, Gorkij, vagy a korabeli hazai szocialista Csizmadia Sándor, Palágyi Lajos és mások művei) mellett főként az 1848-as emlékeket ápoló alkotások (pl. Kossuth iratai, Táncsics Mihály: **Élet-**

pályám, Szilágyi Sándor: **A magyar forradalom története** stb.) és a szocialista, a saját helyzetüket, teendőiket megvilágító kiadványok (pl. Engels: **A szocializmus fejlődése** ..., Darwin: **Az emberi faj története**, Kautsky, Marx gazdasági tanai, Jászi Oszkár: **Új Magyarország felé** stb.) alkották azt az ismeretterjesztő könyvanyagot, amelyet legszívesebben olvastak. Az olvasóköri munka leglényegesebb része az olvasás volt. Széles körben olvasták a korabeli agrárszocialista időszaki sajtótermékeket: Várkonyi István (1852-1916) politikai lapját, a **Földművelőt** (1896-1907), Mezőfa Vilmos (1870-1947) szépirodalmi és tudományterjesztő orgánumát, a **Népolvasótárt** (1896-1898); ugyancsak az ő szerkesztésében a **Szabad Szót** (1901-1939), illetve az 1907-től megjelenő **A Földmunkást**, valamint a Szociáldemokrata Párt által alapított, Csizmadia Sándor (1871-1929) szerkesztésében megjelenő **Világ szabadságot** (**Földművelők szaklapja** alcímmel). Legnépszerűbb volt körükben Áchim L. András (1871-1911) **Paraszt Újsága**, az agrárszocializmus ügyének legradikálisabb szócsöve.

E körök politikai hatása is rendkívül jelentékeny. Innen indultak ki nem egy esetben az 1890-es évek földmunkás bérharcai, aratósztrájkjai is. Szántó Kovács János pl. 1894 áprilisában azokért a könyvekért és röpiratokért ment a hódmezővásárhelyi városházára, amelyeket az ottani Általános Munkás Olvasóegyletben a csendőrség elkobzott. Miután ott letartóztatták és a tömeg követelésére sem engedték szabadon, tört ki az a felkelés, amely a katonaság sortűzével, majd az ellene és földmunkástársai ellen indított perrel ért véget. Az agrárszocialista olvasókörök tevékenységét e hatósági beavatkozások korlátozták, de megszüntetni nem tudták, a két világháború közt is működtek, sőt a háborút követően is az 1951-i, belügyminisztériumi rendelettel történt feloszlásukig.

Az adminisztratív intézkedések, korlátozások mellett az állam és a hatóságok az olvasókörök funkcióját átvevő könyvtári intézmények, elsősorban ún. népkönyvtárak alapításával kívánták az agrárproletár és szegényparaszti tömegeket kivonni a hatásuk alól. A kiegyezést követően, de főleg az 1880-as, 90-es évektől a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, a Földművelési, majd a Honvédelmi Minisztérium, továbbá az ország nemzetiségi területein működő különböző közművelődési egyesületek (pl. az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület - EMKE) és más szervek, intézmények szerveztek népkönyvtárakat, amelyeknek száma az első világháború idejére kb. 2000-re emelkedett. Gulyás Pál szerkesztésében 1910-ben jelent meg **Népkönyvtári címjegyzék** címen az e könyvtáraknak javasolt művek ajánlójegyzéke, amely a dualizmus kori konzervatív, nacionalista művelődéspolitikai dokumentuma. Nagy számban szerepelnek benne magyar és külföldi klasszikus irodalmi alkotások is, de igen sok az irányzatossá, irodalmilag alacsony értékű népkönyv, a nacionalista szemléletű, a társadalmi különbségek elkerülhetetlenségét hangoztató ismeretterjesztő kiadvány, s az érdektelen gazdasági és moralizáló munka. Azt a társadalmi réteget, amely az agrárszocialista olvasókörökben a saját sorsáról és felemelkedése lehetőségeiről szóló könyveket és lapokat olvashatott, nem vonzották a „népnek szánt” kedélyeskedő olvasmányok, a kor divatos szépirodalma, s a számára eléggé érdektelen ismeretterjesztő művek. Így a népkönyvtárak, - amelyek később, a két világháború közt is újból működtek -, az agrárproletariátus körében csekély eredményt értek el.

75. fejezet

Polgári irodalmi lapok; a Nyugat előzményei

A századforduló idejére kialakult egy olyan szűkebb modern gondolkodású, városi polgári-értelmiségi réteg, amely a félf feudális Magyarország polgári átalakítására törekedett, magáévá tette az európai irodalom, műveltség és gondolkodás legújabb eredményeit, szemben állt a feudális társadalmi renddel és berendezkedéssel a legkorszerűbb filozófiai, szociológiai nézetek alapján. Reformok révén akarta megteremteni a polgári-városi Magyarországot, de némileg rokonszenvezett a szocialisztikus, forradalmi eszmékkel is. E réteg szócsöve lesz majd 1908-tól a Nyugat; eszméi, törekvései azonban a 19. század utolsó évtizedeitől egyre erőteljesebben jelentkeznek több hosszabb-rövidebb életű folyóirat hasábjain, amelyeknek szerkesztői, munkatársai közt megtalálható már a **Nyugat** jónéhány majdani írója, költője is.

Az 1890-ben Kiss József (1843-1921) szerkesztésében induló irodalmi hetilap, **A Hét** az első olyan orgánus, amely valamelyest kötődik még a korábbi irodalomhoz is. Eleinte Jókai és Mikszáth is a munkatársai közé tartozik, de a lap a kialakuló új szellemű polgári irodalomnak kíván a fóruma lenni. Hamarosan vezető szerepet vív ki magának az irodalmi életben. Ahhoz a művelt, nagyvárosi értelmiséghez szól, amely európaibb életet és viszonyokat akar teremteni, de még nem alakult ki határozott politikai, világnézeti felfogása. **A Hétben** is politikailag eltérő felfogású cikkek jelentek meg, (érdekes véletlet képvisel például Ignótus szocializmussal rokonszenvező vezércikke mellett Cholnoky Viktor szocializmusellenes írása), de irodalmi téren ellenzéki volt, ha néha mérsékelten is. A **Nyugat** indulásáig a legjelentősebb irodalmi lap volt, hozzájárult a népnemzeti, akadémikus irány uralmának megtöréséhez és az irodalmi forradalom előkészítéséhez. 1908-ig hasábjain minden új tehetségnek teret adott. Munkatársai közé tartozott Kiss József mellett Ambrus Zoltán, Ignótus, Heltai Jenő, Kóbor Tamás és mások. A Nyugat megindulása után csökkent a jelentősége; 1924-ben szűnt meg.

A század elejétől - **A Hét** mellett - egymást sűrűn követve több olyan lap alakult, amely a **Nyugat** előzményének tekinthető. 1902-ben pl. Osvát Ernő (1877-1929) átveszi az 1892-től megjelenő **Magyar Gênio** szerkesztését, s a korábban elsősorban a hitéletet és a konzervatív nemzeti érzelmeket ápoló családi lapot a modern irodalmi mozgalmak szolgálatába állítja. Együttműködik már a későbbi Nyugat-tábor több tagjával is (Gellért Oszkár, Fenyő Miksa, Kaffka Margit, Krúdy Gyula, Nagy Endre stb.), sőt Ady Endre **A műhelyben** című egyfelvonásos darabját is közli. A folyóirat 1903-ban megszűnt. Ugyanebben az évben indult viszont Bródy Sándor (1863-1924) irodalmi hetilapja, a **Jövendő** (1903-1906), amely az irodalmi forrongás hátterére is figyelve élesen bírálta a fennálló társadalmi rendet. A lap a Nyugat irodalmi forradalmának előkészítőjeként a kor minden haladó íróját foglalkoztatta, így Ady Endrét is.

1905-ben ismét Osvát Ernő indított új folyóiratot, a **Figyelőt**, a Nyugat legjelentősebb előfutárát. A lap a magyar irodalom eseményei mellett élénk figyelemmel kíséri a világirodalom fejlődési irányait és az európai eszmeáramlatokat. Ady ennél a lapnál válik az irodalmi „forradalom” szükségességét felismerő, s a társadalmi forradalmat ezúton előkészíteni törekvő Osvát munka- és harcostársává.

A **Nyugat** közvetlen elődje az 1906-ban megjelent **Szerda** volt, amelyet Gundel Antal, az ismert vendéglős fia szerkesztett, de szellemét és tartalmát Ambrus Zoltán (1861-1923) és Ignótus (1869-1949) határozta meg. Írógárdájához tartozott a **Nyugat** számos későbbi munkatársa, de a szerkesztők - az elődeiknél is igényesebb és gazdagabb 3 profilú folyóiratot akarván közreadni - a fizikus Zemplén Győző és az esztéta Lukács György, a művészetfilozófus Fülep Lajos, a nyelvtudós Gombocz Zoltán, a történész Angyal Dávid stb. írásait is közölték.

76. fejezet A Nyugat és írói

1908. január elsején indult meg a **Nyugat**, a 20. század elején kibontakozó magyar „irodalmi forradalom” legnagyobb hatású, összefogó, reprezentatív folyóirata. Indulásakor Ignó (1869-1949) volt a főszerkesztője, Fenyő Miksa (1877-1972) és Osvát Ernő (1877-1929) a szerkesztői, valódi irányítója és szellemi arculatának alakítója azonban 1929-ig Osvát Ernő. A **Nyugat** nagy irodalmi és politikai jelentősége az, hogy megszervezte, összefogta és diadalra vitte azokat a modern polgári írói törekvéseket, amelyek az 1890-es évek óta a magyar irodalom megújulására irányultak. Osvát a kor legkiválóbb íróit tömörítette a lap köré: Ady Endrét, Móricz Zsigmondot, Kosztolányi Dezsőt, Juhász Gyulát, Tóth Árpádot, Kaffka Margitot, Karinthy Frigyes, Krúdy Gyulát, Balázs Bélát, Füst Milánt, Gellért Oszkárt, Somlyó Zoltánt, Szép Ernőt - hogy valóban csak a legkiemelkedőbb alkotókat említsük közülük, s ők szinte valamennyien Osvát felfedezettjei voltak. Világnézeti, politikai és esztétikai szempontból a neves személyiségek közt nagy különbségek, eltérések voltak, de a Nyugat minden szerkesztője és munkatársa az irodalmi és művészeti megújulás híveként egységesen szemben állt a hivatalos irodalom szerveivel és képviselőivel, az akadémizmussal és konzervativizmussal, valamint a magyar társadalom feudális maradványaival, s a polgári Magyarországot kívánták megteremteni.

Az Osvát által meghirdetett szerkesztői politika azáltal is összefogta az új törekvéseket képviselő írókat, hogy teret engedett minden korszerű és színvonalas irodalmi elgondolásnak. Ady Endre sajátos szimbolizmusa és forradalmisága, Móricz Zsigmond merész paraszti realizmusa vagy naturalizmusa, Babits Mihály, Kosztolányi és Juhász Gyula briliáns formaművészete és verselési technikája, impresszionista-szimbolista hangulatkultusza jelzi azt az irodalmi sokarcúságot, amely mind belefért az Osvát-meghirdette l'art pour l'art liberális szerkesztési politikába. E liberális szerkesztési elvek alapján nem lehetett a széles írógárdát eszmeileg egységes táborba tömöríteni; a **Nyugat** munkatársainak egysége egyfajta közös tagadásban, a konzervatív politikai és életfelfogás következetes elutasításában nyilvánult meg. A folyóirat határozott progresszív jellegét tanúsítja nemcsak Ady Endre írásainak a közreadása, hanem a következetes és bátor kiállítás az irodalmi-politikai harcban Ady mellett. Az I. világháború végén, a forradalmak küszöbén a Nyugatban megjelent írások hangja radikálisabbá válik. 1919-ben is mindvégig megjelenik, és radikalizálódására jellemző, hogy közli pl. Tóth Árpádnak **Az új Isten** című versét.

77. fejezet A Nyugat-kiadó és a Nyugat Könyvtár

Az 1908-ban indult **Nyugat** című folyóiratnak - mivel Magyarországon a modern polgári irodalomnak meglehetősen szűkkörű volt még az olvasóközönsége - kevés volt az előfizetője és vásárlója ahhoz, hogy a lap az előfizetési díjakból fenn tudta volna tartani magát. Az induláskor csupán 500-an fizettek elő rá, s bár számuk ugyan egy év alatt átmenetileg 3000-re emelkedett (utóbb azonban ismét 600 körülire csökkent), és a közölt hirdetések közül is volt a **Nyugatnak** bevétele, a szerkesztőség mégis anyagi nehézségekkel küzdött. Emiatt a folyóirat fenntartásához mecénások támogatására volt szükség. Az egyik szerkesztő, Fenyő Miksa, aki a

Gyáriparosok Országos Szövetségének volt a titkára, szervezte meg néhány gyáros és pénzügyos (Chorin Ferenc, Kornfeld Mór és főként Hatvany Lajos) mecénási segítségét. A folyóirat anyagi bázisa azonban ezzel sem szilárdult meg, fennmaradása és megjelenése a mecénások jóindulatától, szeszélyétől, a szerkesztőhöz való viszonyától (Hatvany és Osvát ellentéte!) függött. Ezért határozta el a szerkesztőség olyan kiadványt létrehozását, amely elsősorban a Nyugat munkatársainak a könyveit adja közre. A terv szerint a kiadványokból származó haszon a lap fenntartására fordítható, és e művek egyben a folyóirat számára is közönséget toboroznak.

Így alakult meg irodalmi, közönségszervezési és üzleti céllal - elsősorban Hatvany Lajos és a Hatvany család pénzén - 1911-ben a Nyugat Részvénytársaság. A **Nyugat** már a kiadó létrejötte előtt, 1909-ben és 1910-ben is adott ki könyveket (pl. Ady Endre, Gellért Oszkár, Ignóus munkáit), de rendszeres kiadói tevékenysége a részvénytársaság megalakulásával kezdődött: 1913-as megszűnéséig mintegy 100 mű jelent meg Nyugat-emblémával.

Főként a modern magyar szerzőknek, elsősorban a lap munkatársainak (Ady Endre, Ambrus Zoltán, Móricz Zsigmond, Babits Mihály, Tóth Árpád, Balázs Béla, Gellért Oszkár, Heltai Jenő, Szomory Dezső stb.) könyvei láttak napvilágot, de mellettük a világirodalom jeles írói (pl. Wedekind, Schnitzler, Maeterlinck, Fogazzaro stb.) is jelen vannak a sorozatban. 1911 elején a kiadó **Nyugat Könyvtár** címen olcsó sorozatot indított, amelyben (1911. októberi megszűnéséig) 37 füzet látott napvilágot, ugyancsak színvonalas modern hazai és külföldi művek.

A Nyugat-kiadványok újszerűsége nemcsak tartalmukban nyilvánult meg, hanem külső kiállításukban is; a kiadónak nagy a jelentősége a 20. század eleji magyar könyvművészetben is. Munkatársa volt Falus Elek (1884-1950) iparművész, grafikus, az egyik első modern magyar könyvdíszítő és borítótervező. Ő tervezte és rajzolta a legtöbb Nyugat-könyvnek, s főleg a **Nyugat Könyvtár** füzeteinek színes, artisztikus, szecessziós stílusú fedőlapjait.

A **Nyugat** a kiadó 1913-i megszűnését követően az első világháború idején, majd az 1920-as években is adott ki szórványosan könyveket, de újabb rendszeres könyvkiadói tevékenysége a folyóirat megjelenésének 25 éves jubileuma évében, 1933-ban indult meg újból, és bontakozott ki gazdagon Gellért Oszkár szervező munkája nyomán. A korabeli magyar könyvtermés legjavát adja ki ebben az évtizedben a **Nyugat**: a haladó polgári és antifasiszta irodalom jeles termékei (pl. Babits Mihály: **Jónás könyve**), a népi írók (pl. Illyés Gyula: **Puszták népe** és **Oroszország**, Nagy Lajos: **Kiskunhalom**). A munkásság nem egy írójának (pl. Gelléri Andor Endre, Kassák Lajos) művei is helyt kaptak a Nyugat-kiadványok sorában.

78. fejezet

Városi olvasók, városi könyvtárak; a szegedi Somogyi Könyvtár

Az 1867-i kiegyezést követően, a magyarországi intenzívebb polgári és ipari fejlődés során alakultak ki a hazai nagyvárosok; az ország fővárosa, Budapest is ekkor, 1873-ban jött létre Pest, Buda és Óbuda egyesülése révén. A modern nagyvárosokban, de a kisebb városi településeken is több társadalmi, foglalkozási réteghez tartozó lakosság élt: tudósok, társadalomtudományi és természettudományi értelmiségi szakemberek, pedagógusok, írók, különböző foglalkozású tisztviselők, hivatalnokok, de munkások is, ugyanakkor iparosok, kereskedők és alkalmazottak. E változatos összetételű lakosságnak sokrétűek és változatosak

voltak a művelődési, az olvasói igényei is, s ezek kielégítéséről elsősorban a modern városi könyvtárnak kellett gondoskodnia.

Városi könyvtárak korábban is alakultak Magyarországon, de ezek főként tudományos és szakmunkákból álló állományukkal szinte csak egy szűkebb, tudós értelmiségi réteg igényeit tudták ellátni. A modern városok egyre nagyobb létszámú lakosságának könyvtárak iránti érdeklődését nem voltak képesek kielégíteni. A századforduló tájára jöttek létre azok a gyűjtemények, amelyek a kutatók és szakemberek részére a tudományos és szakirodalmat, az átlagolvasók számára az önműveléshez szükséges ismeretterjesztő, tudománynépszerűsítő munkákat, a nemes szórakozást nyújtó szépirodalmi műveket, de az időszerű eseményekről rendszeresen tájékoztató sajtótermékeket is biztosítani tudták - gondoskodva a helyben való olvasás és a kölcsönzés lehetőségéről is.

Az ilyen korszerű könyvtárak száma persze a dualizmus idején meglehetősen alacsony volt Magyarországon; az első világháború előtt közvetlenül kb. 25 ilyen intézmény működött. Közéjük tartozott pl. a hódmezővásárhelyi, a nagyvárad, az aradi, a marosvásárhelyi, a győri, a szombathelyi és a debreceni városi könyvtár, s a vidékiek közül a leggazdagabb állománnyal rendelkező szegedi Somogyi Könyvtár. A fejlődésben a legmesszebbre jutott a Fővárosi Könyvtár, amelyről még külön szólnunk.

A szegedi Somogyi Könyvtárat Somogyi Károly (1811-1888) esztergomi kanonok alapította, akit anyai ágon rokoni szálak fűztek a szegedi Kelemen-családhoz. 1880-ban a nagy szegedi árvíz után, amikor az egész ország, sőt a külföld is összefogott a város újjáépítésére, ő a szellemi, a művelődési megújítás érdekében 43 000 kötetes könyvtárát ajándékozta a szegedieknek. A könyvtár kiváló anyagot tartalmazott, különösen a társadalomtudományokból, de több mint 100 ősnymtatványt is, sőt - egyházi személy gyűjteménye esetén kivételesnek számítónak - még Engels-, Lasalle- és Hegel-műveket is. A város vezetősége a Somogyi kanonok által adományozott értékes gyűjtemény méltó elhelyezésének, kezelésének és használatának érdekében könyvtárosi állást rendszeresített, és 1896-ban díszes palotát emelt. E „Közművelődésnek” szentelt épületben a városi múzeummal együtt működött az intézmény; 1984-ben nyitották meg Szegeden a Dóm-téren új, korszerű, reprezentatív épületét.

Bár az eredeti Somogyi-féle gyűjteményből - az adományozó kikötése értelmében - kölcsönözni nem volt szabad, helyben használata biztosította a tudományos kutatók és a szakemberek igényeinek kielégítését. A kolozsvári egyetem Szegedre helyezése után, a két világháború között pedig (sőt azóta is) hatékonyan segítette és segíti az egyetemi tanárok oktatói és tudományos, s az egyetemi hallgatók tanulmányi munkáját.

Állományával hozzájárult a könyvtár a szélesebb olvasóközönség könyvtári ellátásához is. 20. századi vezetői közt olyan kiváló embereket találunk, mint a két jeles szegedi író, Tömörkény István és Móra Ferenc, akik sokat tettek közművelődési funkcióinak fejlesztése érdekében, E tekintetben különösen Móra tevékenysége figyelmet érdemlő. Ő úgy tekintette az intézményt, mint amelynek szolgálnia kell az egész városi lakosság, benne a szegedi munkásság, sőt a környékbeli parasztság művelődésének az ügyét is. A Somogyi Könyvtár ma Szeged városi könyvtára, s egyben a Csongrád-megyei közművelődési könyvtárak hálózatának a központja.

79. fejezet

Szabó Ervin és a Fővárosi Nyilvános Könyvtár

A magyarországi városi könyvtárak közül a dualizmus korában a fejlődésben legmesszebbre jutott intézménynek, a Fővárosi Könyvtárnak - bár létrehozására előbb is történtek kísérletek - Szabó Ervin (1877-1918) a tulajdonképpeni megalapítója. Könyvtárpolitikai tevékenysége csak egyik, de szerves és fontos része demokratikus szellemiségű munkásságának. A könyvtárat olyan intézménynek tekintette, amely a társadalom minden rétegének műveltségi szintjét emelni hivatott, de fontos feladata a munkásság nevelése, művelése és politikai, gazdasági harcának segítése is.

Mielőtt Szabó Ervin 1904-ben a Fővárosi Könyvtárhoz került, hasznos könyvtárosi tapasztalatokat és gyakorlatot szerzett már a Országgyűlési Könyvtárban (1899-1900), majd a budapesti Kereskedelmi és Iparkamara könyvtárának újjászervezőjeként (1900-1904). 1902-ben ennek katalógusát is közreadta, s ebben első ízben alkalmazta Magyarországon az akkor legmodernebb és később világszerte elterjedt tizedes osztályozási rendszert. 1904-től - igazgatójaként - a korábbi kis hivatali szakkönyvtárat mintaszerű és európai szintű társadalomtudományi és szociológiai, közigazgatási és urbanisztikai, valamint Budapest-történeti nagy nyilvános könyvtárrá fejlesztette. A szociológia, a századelő legmodernebb társadalomtudományi ágazata kiadványtermésének gyűjtésével a modern társadalomtudomány minden művelőjének gazdag kutatási bázist teremtett.

Amíg az 1911-től nyilvános Fővárosi Könyvtár központját Szabó Ervin a legmodernebb tudományos intézménnyé fejlesztette, addig a peremkerületekben létrehozandó fiókkönyvtárakat a főváros egész lakosságának a közművelődési intézményeivé is kívánta alakítani. A korabeli legfejlettebb könyvtártípust, az angolszász public library-t (nyilvános könyvtárat) tekintette példának. Ismételten sürgette a főváros vezetőségénél új, korszerű könyvtárárpület felállítását, amelyben - a könyvtár mellett - művelődési otthon is működött volna. Ezügyben 1910-ben **Emlékirat községi nyilvános könyvtár létesítéséről Budapesten** címmel átfogó tervezetet dolgozott ki, elképzelései azonban azóta sem valósultak meg.

Vezetése idején az olvasók száma a megnyitástól kezdve folyamatosan és rohamosan gyarapodott: 1904-ben még csak 238 személy használt 325 kötetet, 1908-ban 5098 fő 7035-öt, 1909-ben pedig 8079 személy 10 618-at.

Az eredményeket képzett, progresszív szellemű és a könyvtári munkában is jártas munkatársakkal érte el; közülük tartozott például helyettese a könyvtárvezetésben: Madzsar József (1876-1940), a társadalom-egészségüggyel foglalkozó orvos, Dienes László (1889-1959) közgazdász, Braun Róbert (1879-1936) szociológus, Kőhalmi Béla (1884-1970) szerkesztő, könyvtártani szakíró, valamennyien a társadalomtudományok művelői. És az első magyarországi könyvtárosnők, mint Pikler Blanka, Várady Irma, Szigeti Gabriella.

A Fővárosi Könyvtár központja körül kiépülő, s elsősorban a középosztály, a polgárság művelődési, olvasási szükségleteit biztosító, de a munkásság igényeit ugyancsak figyelembe vevő közművelődési fiókkönyvtárak közül az első 1913-ban nyílt meg az Almássy téren, s ezzel egyidőben jelent meg a Madzsar József által összeállított **Mintajegyzék városi könyvtárak számára**, amelynek alapján e fiókkönyvtárak állományát kiválogatták. Olyan könyvtárakat szerveztek, amelyekben megtalálják a szükséges könyveket - Szabó Ervint idézve - „az ipari munkás, aki gazdasági és politikai érvényesülésért folytatott harcának gerjesztő elemeit és értelmi igazolását keresi a technika és természettudomány, de főként a társadalomtudomány és szociálpolitika új eredményeiben.” 1919-ig összesen hét fiókkönyvtár kezdte meg a működését.

A két világháború között a könyvtár hálózata öt fiókkönyvtárral gyarapodott. Jelentős eseménye ekkori történetének, hogy 1931-ben mai helyére, a Wenckheim-palotába költözött, amely könyvtári célokra nem igazán alkalmas épület, de raktári, munkahelyi és olvasótermi lehetőségei az előzőekhez képest lényegesen javultak. A könyvtár ma Budapest legnagyobb közművelődési könyvtára és a főváros közművelődési könyvtári hálózatának központja.

80. fejezet

Iskolai ifjúsági könyvtárak

Az oktatás fejlődésével párhuzamosan a középkortól kezdve fokozatosan alakultak ki az iskolai tananyagot elmélyítő és kiegészítő, s szépirodalmi és ismeretterjesztő, valamint tudományos munkákat, később folyóiratokat is tartalmazó iskolai könyvgyűjtemények. Az iskola-rendszer fejlődésével, kiszélesedésével számuk és állományuk a 18-19. századtól fokozatosan gyarapodott, növekedett. A különböző állami és felekezeti iskolaügyi rendelkezések általában említik az iskolai könyvtárak problémáját, elismerik a könyvtár szükségességét. Magyarországon már a **Ratio Educationis** (1777) foglalkozott a felsőbb szintű tanintézetek könyvtáraival, fontosnak tartotta, hogy színvonalas könyvállománnyal rendelkezzenek. Az 1850-ben nálunk is bevezetett osztrák tanügyi rendelkezés, a Leo Thun gróf (1811-1888) osztrák vallás- és közoktatásügyi miniszter által létrehozott **Entwurf** nyomán került sor szélesebb körben gimnáziumi, középiskolai könyvtárak szervezésére. Ezek azóta is igen fontosak mind tudományos ismeretterjesztő, mind szépirodalmi, a kötelező tananyagot, a tankönyveket kiegészítő állományukkal.

Az 1868-as népiskolai törvényt követően kezdetben a tanítók ismerik fel az iskolai könyvtárak fontosságát, a maguk alakítanak kis olvasóköroket, vásárolnak a tanulók pénzéből néhány könyvet, amelyek az iskola tulajdonába kerülnek. 1872 táján számos helyen működnek már ilyen kisebb gyűjtemények. A pedagógiai szaksajtó szintén sürgeti iskolai könyvtárak létesítését, de igényli hozzá az állami támogatást, sőt a szegényebb községeknek ingyen könyveket követel. Dolinay Gyula (1850-1918) jeles pedagógiai szakíró a falusi iskolai könyvtárak szolgáltatásait a felnőtt lakosságra is ki akarja terjeszteni, s a **Néptanítók Lapjában** 1872-ben így határozza meg az iskolai és népkönyvtár fogalmát és feladatát: „a népiskolák mellett felállatott oly közgyűjtemény, mely úgy a kisebb, mint a serdültebb gyermekeknek és a népnek alkalmas olvasnivalókat foglalja magában.” 1878-79-ben **Iskolai és Népkönyvtár** címmel havi folyóiratot szerkesztett.

Az 1870-es években a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium több rendeletet hoz iskolai könyvtárak létesítéséről minden állami és községi iskolában, s e könyvtárak anyagi fedezetéről is rendelkezik. 1902-ben a minisztérium a népiskolai könyvtárügy országos irányítására létrehozza a Népiskolai Ifjúsági Kángutatókat Intéző Bizottságot (NIKIB). A bizottság 1910. évi jelentése szerint a NIKIB 1904 és 1909 között összesen 3284 új könyvtárat állított fel vagy szervezett újjá; összallományuk 477 427 kötet.

E fejlődést az I. világháború megszakította, újabb lényeges előrelépésre a két világháború között gróf Klebelsberg Kunó (1875-1932) közoktatásügyi minisztersége idején (1922-1931) került sor. Ő koncepciózus művelődés- és oktatáspolitikai tevékenysége során a tanyai és falusi iskolák egész hálózatát építette ki, s az iskolákat könyvtárral is ellátta.

81. fejezet

Ifjúsági és gyermekirodalom

A reformkori kezdetek után a 19. század második felében, majd a 20. században gazdagon bontakozott ki a magyar ifjúsági és gyermekirodalom. E kibontakozásnak létrejöttek a társadalmi-művelődési feltételei és nyomdatechnikai, kiadói háttére is. Az iskolaügy fejlődésével, különösen a tankötelezettség bevezetésével s egyben a középfokú oktatás kiszélesedésével lényegesen megnőtt az olvasni tudó és ténylegesen olvasó tanulók, fiatalok száma. A korszerű nyomdatechnikán alapuló polgári könyvkiadás viszonylag olcsón és tömegesen, nagy példányszámban juttatta el hozzájuk az ifjúsági kiadványokat, sajtótermékeket, amelyekkel szerzőik a fiatal olvasókat szórakoztatva akarták nevelni és tanítani.

Kezdetben széles körben terjedtek el a moralizáló jellegű, németből - gyakran gyengén - fordított irodalmi termékek, majd megjelentek magyarul a különböző híres külföldi ifjúsági regények, illetve felnőtt regények átdolgozásai az ifjúság számára (pl. Verne Gyula fantasztikus és May Károly kalandos regényei, Cooper indián-történetei, Mark Twaintól a **Koldus és királyfi** és a **Tom Sawyer kalandjai**, Swiftől a **Gulliver**, Defoe **Robinsonja**, Cervantes műve, a **Don Quijote** vagy **Andersen meséi**). Ezzel párhuzamosan fejlődött ki az eredeti magyar ifjúsági irodalom, az első időben főként különböző mesegyűjtemények közreadása révén. Arany László (1844-1898) **Eredeti népmesék** című gyűjteménye (1862), Benedek Elek (1859-1929) **Székely Tündérország** című mesegyűjteménye (1885) s egyik legjelentősebb alkotása, a **Magyar mese- és mondavilág** (1894-1896) 5 kötetben, amely több mint félmillió példányban jelent meg és terjedt el, s nagy hatással volt az ifjúság hazafias érzésének és népi-erkölcsi szemléletének alakítására.

A mesegyűjtemények és a fordított, átdolgozott kiadványok mellett megjelentek kifejezetten a fiatalok számára írt eredeti önálló írói művek is, s e téren is Benedek Eleknek van úttörő érdeme. Mint képviselő felszólalt az országgyűlésben a silány ifjúsági irodalom ellen, majd maga mutatott jó példát, amely követőkre is talált. Leányregényeiben (**Katalin**, 1897; **Uzoni Margit**, 1901; Mária, 1928 stb.) realista módon ábrázolta az életet; ifjúsági regényei (**Édes kicsi gazdám**, 1903; **A félkezű óriás**, 1912 stb.) a haza és a szülőföld szeretetére nevelnek. Ismeretterjesztő műveket is írt az ifjúság számára a magyarság történetéről, nagy politikusaink, íróink, költőink életéről és tevékenységéről. (**A magyar nép múltja és jelene** 1897; **Hazánk története**, 1904; **Nagy magyarok élete** (13 kötet, 1905-1910).

Követői közé tartozott Pósa Lajos (1850-1914), aki szerkesztői tevékenységével (**Az Én Újságom** 1889-1914) és gyermekverseivel mint a gyermekek poétája járult hozzá az eredeti magyar gyermekirodalom fellendítéséhez. (**P. L. költeményei**, 1883). - Gaál Mózes (1863-1936) a századforduló ifjúsági irodalmának egyik legtermékenyebb és legnépszerűbb művelője. Szinte az egész magyar történelmi múltat feldolgozta az ifjúság számára (**Magyar nők**, 1897; **Hún és magyar mondák**, 1900; **Magyar hősök és királyok**, 1900-1901) - Sebők Zsigmond (1861-1916) másik úttörő személyisége az ifjúsági irodalomnak. Az emberi tulajdonságokkal rendelkező és emberi ruhát öltő Mackó úrról és Dörmögő Dömötörről szóló könyvei a korai hazai ifjúsági irodalom klasszikus alkotásai (**Mackó úr első utazásai**, 1902; **Dörmögő Dömötör az országban**, 1912. stb.).

A fiatalok szívesen olvasták klasszikus, jeles szerzőink (Petőfi, Arany, Gárdonyi, Jókai, Mikszáth, Móra, Móricz, Rákosi Viktor, Tamási Áron, Tömörkény István stb.) felnőtteknek írt számos alkotását, de e szerzők művei közül kerültek ki a magyar ifjúsági irodalom igazán színvonalas, klasszikus, nemegyszer világirodalmi szintű termékei is. Jókai Móról (1825-1904) **A nagyenyedi két fűzfa** (1853) és a **Sárga rózsa** (1893); Mikszáth Kálmántól (1847-1910) **A**

két koldusdiák (1885) és **A beszélő köntös** (1899); Gárdonyi Gézától az **Egri csillagok** (1901); Rákosi Viktortól (1860-1923) **A korhadt fakesztek** (1899) és az **Elnémult harangok** (1903); Molnár Ferencről (1878-1952) a világirodalom egyik legjelentékenyebb ifjúsági regénye, klasszikusa, **A Pál utcai fiúk**, (1907); Móricz Zsigmondtól (1879-1942) a **Légy jó mindhalálig** (1921) stb. Jónéhány később, 1945 után kibontakozó ifjúsági írónk is már a két világháború között megindult a pályán: Fekete István, Ignác Rózsa, Palotai Boris és mások.

82. fejezet

Ifjúsági és gyermeksjtó

Az ifjúsági és gyermekirodalom rövidebb termékei (versek, elbeszélések stb.) rendszerint az ifjúsági sajtótermékek hasábjain láttak először napvilágot, de számos hosszabb írás (pl. regény) is itt jelent meg részletekben, folytatásokban, s csak később önállóan, könyvformában. E folyóiratok, lapok állandó, folyamatos és rendszeres kapcsolatot létesítettek a szerzők, illetve műveik és a fiatal olvasók, a közönség között. Szerkesztők - akik közt ott vannak az ifjúsági irodalom jeles alkotói és más tudós személyiségek is - feltétlen érdeme, hogy ezt az állandó kapcsolatot kialakítva és ápolva eleven irodalmi életet teremtettek az ifjúsági irodalom művelőinek, olvasóinak részvételével.

Hamarosan a szabadságharc bukása után, 1851-ben szerkesztette „az utolsó magyar polihisztor”, Brassai Sámuel (1800-1897) a **Fiatalság Barátja** című ifjúsági folyóiratot. **Magyar Gyermekbarát** címen 1865 és 1867 közt Heckenast Gusztáv kiadó adott közre lapot. A korabeli ifjúsági sajtótermékek közül jelentékeny szerepe volt az Ágai Adolf (1836-1916) által Porzó néven 1871-től szerkesztett **Kis Lapnak**, s a Kürthy Emil (1848-1920) jeles ifjúsági író szerkesztette **Magyar Ifjúságnak** (1884-1887) és **Kis Világnak** (1892-1899).

Mint lapkiadó és szerkesztő is kiemelkedő tevékenységet folytatott Benedek Elek (1859-1929). Pósa Lajossal együtt indította 1889-ben az első irodalmi értékű, hazafias szemléletű és rendkívül széles körben elterjedt gyermeklapot, **Az Én Újságomat**, amely 1905-ig fennállt. A lap egyik legkiemelkedőbb és legtermékenyebb munkatársa volt Móra Ferenc (1879-1934), aki szinte minden más magyar írónál kiterjedtebb ifjúsági irodalmi tevékenységet fejtett ki; e lapban 1905 és 1922 közt 1000-nél több írása jelent meg. Benedek Elek a **Jó Pajtás** című színvonalas, esztétikai és etikai tekintetben egyaránt nevelő hatású lapot Sebők Zsigmonddal (1861-1916) együtt alapította és szerkesztette 1909 és 1916 között. Benedek 1922-ben Magyarországról Erdélybe (Kisbaconba) hazatérve is folytatja a lapszerkesztést, sőt ekkor adja közre főszerkesztőként haláláig a két világháború közti időszak legszínvonalasabb és mind Erdélyben, mind Magyarországon igen népszerű ifjúsági folyóiratát, a **Cimborát** (1922-1929). E lap jelentékenyen hozzájárult az önálló erdélyi irodalom megteremtéséhez, és az olvasóközönség megszervezéséhez. Munkatársai közé tartoztak a korabeli erdélyi irodalom legjobbjai, de magyarországi szerzők is. Ismeretterjesztő rovatával és a szerkesztői levelezéssel kiegészítette az iskolai oktatást, tehát fontos pedagógiai feladatot is teljesített.

A különböző felekezetek, egyesületek és egyéb szervezetek ugyancsak adtak ki ifjúsági lapokat a két világháború között. A református diákok 1921-ben alakult Soli Deo Gloria mozgalmának orgánuma volt az **Új Magyarság** (1932-1934), amely a magyar társadalom, a magyar parasztság időszerű problémáival is foglalkozott. Munkatársai közé olyan személyek tartoztak, mint pl. Darvas József, Szabó Pál, Áprily Lajos, Jékely Zoltán és Fülep Lajos. A református

középiskolások számára jelent meg elsősorban 1932 és 1935 közt a **Mi Utunk** című havilap, amely több akkor induló diákíró munkáit is közölte (pl. Devecseri Gáborét, Jékely Zoltánét, Csorba Győzőét, Nemes Nagy Ágnesét és Szabó Magdát).

Katolikus szellemiségű, de felekezetiileg, világnézetiileg elfogulatlan és országszerte szinte a legnépszerűbb és legelterjedtebb, kitűnő ismeretterjesztő és nevelő célzatú ifjúsági lap volt a Zászlónk. 1904-ben indult; 1919 és 1931 között Sík Sándor (1889-1963) szerkesztette. Népszerűségben és olvasottságban vetekedett vele a talán legdemokratikusabb ifjúsági mozgalom, a cserkészlet magyarországi szervezetének, a Magyar Cserkészszövetségnek a lapja, a Magyar Cserkész (1921-1948).

83. fejezet

Irodalom művészi kiadásban; a Kner-nyomda

A **Nyugat** könyvei külsőleg művészi értékű kiadványok voltak, de belső tipográfiai felépítésük a korabeli átlagos színvonalon mozgott. Tipográfiaiilag, könyvművészetiileg két kisebb nyomdai vállalkozás alkotott kiemelkedőt Magyarországon a századfordulón, illetve a 20. század első felében: a gyomai Kner- és a békéscsabai Tevan-nyomda.

A gyomai műhelyt Kner Izidor (1860-1935) alapította 1882-ben. A kis, kezdetlegesen felszerelt üzemet közigazgatási nyomtatványok és béli meghívók közreadása és európai méretű terjesztése, árusítása révén a 20. század elejére gazdaságilag megalapozta, korszerű, száznál több alkalmazottat foglalkoztató vállalkozássá fejlesztette. Kner Izidor alkalmasszerűen könyvkiadással is foglalkozott, de a nyomda tartalmi és könyvművészeti szempontból egyformán fontos és jelentékeny kiadói tevékenységét 1907-ben fia, Kner Imre (1890-1945) indította meg.

Ő Lipcsében, a modern európai könyvművészet fontos centrumában könyvművészeti és tipográfiai szakiskolát végzett, s később tervszerű önképzés révén lett - ahogy legjobb barátja, Fülep Lajos, a neves művészetfilozófus, művészettörténész és kritikus mondta róla - „korának legnagyobb nyomdásza”. 1907-ben atyjától átvette a nyomda technikai és művészeti vezetését, majd 1916-ban a könyvkiadás irányítását is. Az ő tervei, elképzelései alapján vált a Kner-nyomda modern kiadóvállalattá. Kner Imre a könyvművészetet, a művészi tipográfiát nem öncélnak tekintette, hanem eszköznek a közönség neveléséhez, műveléséhez. Könyvkiadói és tipográfiai tevékenységének célkitűzéseit, alapelveit ő maga így összegezte **A könyv művészete** című rádióelőadásában, 1940-ben: „A tömegek lelkét meg kell nyitni az élet értelmét adó szépségek megértése, átélésének lehetősége előtt, hozzáférhetővé kell tenni a milliók számára a kultúra igazi eredményeit... Az emberiség jövőjét egyedül a tömegek felemelkedése biztosítja. Hány ember éli végig az életét úgy, hogy soha, egyetlen igazi, komoly művészi alkotás beható, átélésszerű szemléletéhez nem jut el. Hiszen az igazán nagy művészi értékek eléggé ritkák..., és a fizikai megközelítés lehetősége még nem nyitja meg az utat hozzájuk. De a pénz, a bélyeg, az újság, a nyomtatvány, a könyv minden ember kezébe eljut..., éppen ezért rendkívül fontos volna, hogy az ilyen tömegtermékek mennél szebbek, mennél művészbibbék legyenek. Éppen ezeken keresztül lehet eljuttatni a művészetet mindenkire. A magyar könyvművészet problémája tehát döntően fontos magyar kulturális probléma.”

Ezek az alapelvek határozták meg Kner Imre egész könyvkiadói és tipográfusi pályáját. Kezdetben, az 1910-es években kortárs magyar és külföldi írók (Thury Zoltán, Lányi Sarolta, Kosztolányi Dezső, Lesznai Anna, Balázs Béla, Thomas Mann és mások) műveit adta közre

modern grafikusművészek (Divéky József, Berény Róbert, Kozma Lajos stb.) illusztrációival és könyvdíszekkel, többet közülük a kor divatos művészeti irányának, a szecesszió stílusában.

Hamarosan felismerte azonban, hogy a szecessziós modernség zsákutca, ezért a nemes hagyományokhoz fordult, s azokat a korabeli kíváncsiak szerint alkalmazva adta közre kiadványait az 1910-es és 1920-as évek fordulóján. **Három cseppke könyv** (1920., 16-17. századi magyar prózai alkotások), **Kner-klasszikusok** (1921., 12 kötet a magyar klasszikus költészetből Balassitól Madáchig) és **Monumenta litterarum** (1921-22., 24 füzet a világirodalom kis terjedelmű remekműveiből az ókortól a 20. századig) címen jelentek meg azok a sorozatok, amelyeknek a szövegét Király György (1887-1922) kiváló irodalomtörténész gondozta, Kozma Lajos (1884-1948) jeles grafikus készített hozzájuk fámetszetes díszeket, tipográfiai tervüket pedig Kner Imre készítette el. E kiadványok szakmai visszhangja itthon, de főleg külföldön rendkívül kedvező volt, a közönség azonban - s ebben nagy részük volt a háborús és a háborút követő kedvezőtlen gazdasági, pénzügyi viszonyoknak is - teljes érdektelenséggel fogadta őket. Ez az oka, hogy az 1920-as, majd az 1930-as években is kevés kiadványt ad közre a Kner-nyomda, a közigazgatási nyomtatványok készítéséből tartja fenn magát és alkalmazottjait.

Kner Imre azonban a könyvkiadásról sem tud teljesen lemondani, még veszteségesen is vállalkozik rá, bízva a jövőbeli lehetőségekben. Könyvművészeti tekintetben is túllép a történeti alapon álló, a hagyományokat újrafogalmazó stíluson, és az 1920-as évek második felétől klasszicista antikvával készíti el minden díszet, illusztrációt nélkülöző, csupán tipográfiai elemekből felépített, nemesen egyszerű, harmonikus alkotásait. Ezek közül az egyik legszebb Szabó Lőrinc **Te meg a világ** című verseskötete (1932), amelyet ő maga is legjobb alkotásának tartott. Ekkori kiadványainak a többsége azonban fordítás: 1919 előtti író-munkatársai közül sokan emigráltak vagy visszavonultak, a kortárs magyar irodalom túlnyomó többségével viszont nem tudott azonosulni. Az 1920-as évek végén és a 30-as évek elején orosz, svéd, dán, norvég és finn írók műveit adta közre sorozatokban, Goethétől is több kötetet, de kiadványainak a száma az 1940-es évekhez közeledve egyre csökkent. 1940-ben - Kodály Zoltán ösztönzésére - kiadta Misztótfalusi Kis Miklós **Mentségét** betűhív kiadásban, 1942-ben pedig újból a **Három cseppke** könyvet emlékeztül a nyomda felállításának 60. évfordulójára. 1944-ben a faji törvények alapján munkatáborba hurcolták, ahonnan a magyar nyomdászattörténet - Misztótfalusi mellett - legnagyobb személyisége nem tért többé vissza.

84. fejezet

Irodalom művészi kiadásban; a Tevan-nyomda

Mintegy húsz évvel a gyomai Kner-nyomda alapítása után, 1903-ban egy másik alföldi kisvárosban, Békéscsabán nyitott nyomdát Tevan Adolf könyvkereskedő. A kis műhelyt az alapító fia, Tevan Andor (1889-1955) fejlesztette magas szintre, s alakította modern kiadó-vállalattá. Ő 1907 és 1909 között a bécsi grafikai főiskolán, tehát a korabeli szecesszió centrumában sajátította el magas szinten a tipográfiai és könyvművészeti ismereteket. Hazatérve a budapesti modern irodalmi élet jeles képviselőivel létesített kapcsolatot Rozsnyai Kálmán (1872-1948) író, Oscar Wilde magyar barátja révén. Széles körű kiadói tevékenysége során elsősorban a modern magyar irodalom termékeit, köztük nagy számban a Nyugat munkatársainak műveit adta ki, modern külföldi íróknak és a régi magyar irodalom alkotóinak munkái mellett.

Eredeti célkitűzése tartalmilag és esztétikailag értékes, modern, szép könyvek közzététele volt. Ő maga ezt így fogalmazta meg: „Nagy példányszámban jót és olcsón és mégis szépen!” E célját kezdetben egyedi kiadványokkal, majd az 1913-ban megindított **Tevan Könyvtár** című sorozatával akarta megvalósítani. A sorozatban többezres példányban, mindössze 40 fillérért bocsátott ki egy-egy füzetet, s így a legszélesebb közönség számára tette hozzáférhetővé kortárs magyar szerzők (pl. Ady Endre, Csáth Géza, Juhász Gyula, Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Nagy Lajos, Somlyó Zoltán és mások), továbbá külföldi írók (pl. G. Hauptmann, G. Keller, Heinrich és Thomas Mann, Balzac, P. Claudel, Flaubert, A. France, Maupassant, D. Annunzio, L. Andrejev. J.A. Kuprin, Swift, Mark Twain stb.) fontos alkotásait is. A sorozat irodalom- és művelődéstörténeti jelentősége, a közönségnevelő szerepe kiemelkedő jelentőségű volt, de művészi tekintetben nem elégítette ki Tevant.

Könyvművészeti szempontból jelentősebbek a nyomda egyedi kiadványai, és különösen amatőr-bibliofil sorozata, amelyet 1913 és 1948 közt jelentet meg, mindössze 14 kötetben. Ennek egy-egy kötetét félévenként kívánta kibocsátani, de a sorozat tagjai hosszú kihagyásokkal, rendszertelenül jelentek meg: 1920-ig 8 mű, majd a húszas években kettő, 1943-ban egy újabb, s végül a II. világháború után, 1945-ben az utolsó. Nem akadt Magyarországon néhány száz olyan tehetős bibliofil vásárló a két világháború között, akikre mint a sorozat fenntartóira számított Tevan Andor. Az amatőr-sorozatban modern író alkotása alig szerepel, csak az elején Kosztolányi és Krúdy Gyula 1-1 munkája. A későbbi kötetek olyan régi magyar munkák, amelyeket már nem terhelt az írói honorárium. Minden egyes kötet külseje egyéni, címlapjaik gondosan rajzoltak, s a könyvek általában gazdagon illusztráltak.

A Tevan-nyomda - Kneréktől eltérően, akik az egyszerű, alig díszített, majd a teljesen dísztelen könyveknek, az ún. tipográfiai iránynak voltak a hívei - az illusztrációs megoldást kedvelte; a szöveg és a kép összhangjával kívánt művészi, esztétikai hatást elérni. Ennek érdekében jeles illusztrátorokat foglalkoztatott, pl. Major Henriket, Divéky Józsefet, Kolozsvári Sándort és Hincz Gyulát. 1944-ben, amikor a magyar könyv és irodalom barátai az 1943-ban megjelent Heltai Gáspár: **A bölcs Esopusnak és másoknak fabulái** kötetért ünnepelték Tevant, őt is munkatáborba hurcolták, de ő 1945-ben hazatért, és tovább dolgozott Békéscsabán. 1948-ban jelent meg az amatőr-sorozat utolsó kötete, Anatole France: **Nyársforgató Jakab meséi** című műve Hincz Gyula illusztrációival és Kner Erzsébet kötésterve alapján. A kötet Pro Arte-címet nyert.

A békéscsabai Tevan-nyomdát 1949-ben államosították, Tevan Andort elbocsátották a vállalatától. Az Ifjúsági Kiadó munkatársaként dolgozott tovább.

85. fejezet

Biblioilia, könyvbarát- és biblioil-lapok

A modern könyvművészeti törekvések és eredmények a 19. század végén és a 20. század elején szélesebb körben felkeltették az érdeklődést a szép könyv iránt; a közkönyvtárak mellett egyre több magángyűjtő, biblioil, könyvbarát gyűjtötte a szép könyveket, a könyvművészeti értékeket. A könyvművészet és a szép könyv iránti társadalmi érdeklődés felkeltésére és az ilyen igények kielégítésére már a 19. század utolsó harmadában Európa-szerte - elsőként Németországban (Weimarban) - biblioil-társaság, könyvbarát-társaság s más hasonló elnevezéssel egyesületek alakultak. Ezek évkönyveikben, folyóirataikban propagálták a biblioil értékeket, tájékoztatták tagjaikat a szép kiadványok és a könyvművészet társadalmi, esztétikai fontosságáról, illetménykötetként ingyenesen vagy kedvezményes áron biblioil műveket

biztosítottak számukra, kiállításokat rendeztek, bibliográfiákat, katalógusokat állítottak össze s adtak közre, ugyanakkor ők maguk is adtak ki bibliofil-kiadványokat, gyakran számozott példányokban, és a példányt illetménykötetként kapó vagy az arra előfizető társasági tag nevének feltüntetésével.

Magyarországon a Kner- és Tevan-nyomda művészi kiadványai hívták fel a figyelmet a könyvművészet és bibliofília fontosságára az 1910-es években, és az I. világháborút követően. 1920-ban alakult meg a Magyar Bibliophil Társaság, amely jeles könyvművészek, könyvszerkesztők (Végh Gyula művészeti író, Reiter László könyvkiadó és grafikus, Fitz József könyvtörténész és Szentkúty Pál könyvművészeti író és könyvtörténész) vezetésével 1948-i megszűnéséig sokat tett a művészi könyv kultuszának terjesztése érdekében. 1924 és 1926 közt jelent meg folyóiratuk, a **Magyar Bibliofil Szemle** Dézsi Lajos (1868-1932) jeles irodalomtörténész, majd Sikabonyi Antal (1886-1948) irodalomtörténész, kritikus szerkesztésében, 1927-ben pedig folytatásaként a **Könyvbarátok Lapja** ugyancsak Sikabonyi szerkesztésében. Mindkét lap a hazai bibliofilek központi orgánuma volt; könyvtörténeti, könyvművészeti és esztétikai kérdésekkel foglalkozott, felhívta a figyelmet a magán- és közkönyvtárak értékes darabjaira és a megjelenő, új könyvművészeti értékekre.

A két világháború között az Egyetemi Nyomda, amelynek működése és kiadói tevékenysége a szabadságharc bukásától az I. világháború utánig nem volt számottevő, számos, tartalmilag és művészileg is fontos és értékes művet adott közre. E munkák hatékonyabb terjesztése érdekében 1927-től előbb „Könyvbarátok Szövetsége”, majd „Magyar Könyvbarátok” néven előfizetési akciót szervezett, s az előfizetőket illetménykötetekhez is juttatta. E „könyvbarátok” illetményfolyóiratoként jelentette meg 1931 és 1948 közt előbb Czákó Elemérnek (1876-1945), a nyomda főigazgatójának, később Kenyeres Imre (1911-1962) irodalomtörténésznek, végül Máté Károlynak (1896-1978), a nyomda irodalmi igazgatójának szerkesztésében a **Magyar Könyvbarátok Diáriuma** című folyóiratot. (1940-től **Diárium** címmel jelent meg.) A lap főként az Egyetemi Nyomda kiadványait propagálta, de kritikai rovata szinte minden érdemes új művel foglalkozott.

86. fejezet

Könyvkultúra, könyvtárügy és sajtó 1918-19-ben

Az 1918. évi polgári demokratikus forradalom alatt színvonalas szépirodalmi, tudományos és ismeretterjesztő művek, progresszív szellemű politikai munkák jelentek meg széles olvasórétegek számára. A háború alatti szigorú cenzúrintézkedéseket megszüntetve polgári demokratikus sajtótörvényt léptettek életbe. Megjelent számos Habsburg-ellenes, antimilitarista, a polgári demokratikus forradalom célkitűzéseit propagáló és az eseményekről számot adó politikai kiadvány, társadalomtudományi munka (pl. Kautsky, Kropotkin, Garami Ernő, Jászi Oszkár, Szabó Ervin, Wilson stb. írásai), s néhány, szépirodalmi és tudományos műveket egyaránt tartalmazó sorozat (**Forradalmi Könyvtár, Táltos Könyvtár, Természet és Társadalom**).

Az 1919-ben uralomra jutott Magyar Tanácsköztársaság idején a Szellemi Termékek Országos Tanácsa és az Írói Direktórium előlegeket folyósított az írók, elsősorban a szimpatizáns szerzők számára. Államosították a nyomdákat, a könyvkiadást és könyvterjesztést. A proletárdiktatúra első három hónapjában 334 könyv, brosúra és időszakos sajtótermék jelent meg, összesen 25 milliónál több példányban. A kiadványok közt első helyen álltak a kommunista politikai propaganda ügyét szolgáló ideológiai, politikai munkák, köztük a marxizmus

teoretikusainak művei (pl. Marxtól öt, Engelstől egy, Lenintől pedig kb. 10 mű), továbbá a magyar kommunista vezetők és ideológusok (pl. Alpári Gyula, Bolgár Elek, Fogarasi Béla, Kun Béla, Lukács György, Révai József, Rudas László és mások) írásai.

Megjelentek az első „osztályharcos” és marxista szellemű tankönyvek, de ilyen jellegű szépirodalmi munkák is (pl. Komját Aladár, Peterdi Andor és Várnai Zseni versei). A világirodalom olyan alkotóinak a művei is olcsón terjedtek el, mint pl. Anatole France, Balzac, Dosztojevszkij, Ibsen, Jack London és Lev Tolsztoj.

A Tanácsköztársaság sajtója világnézetileg, szemléletileg meglehetősen egysíkú volt. A kommunista időszak sajtó ismert központi orgánuma a **Vörös Újság** és a **Népszava**, a Kommunisták Magyarországi Pártjának hivatalos lapjai voltak, de napvilágot láttak különböző réteglapok (**Vörös Katona**, **Ifjú Proletár**, **Szegény Ember** stb.) is.

A sajtóügyeket a Forradalmi Kormányzótanács által kinevezett Sajtódirektórium intézte. A proletárdiktatúra idején 500-nál több hírlap és folyóirat jelent meg, köztük különösen kezdetben több polgári sajtótermék is, amelyek a kommunista sajtó kiépülésével párhuzamosan fokozatosan elsorvadtak.

Budapesten a Fővárosi Könyvtárnak ekkor Braun Róbert (1879-1937) volt az igazgatója. A könyvtár felvette Szabó Ervin nevét, és továbbfejlesztette a fiókkönyvtárak hálózatát. A forradalmak idején két újabb kerületi könyvtárat nyitottak meg.

A könyvtárügyi tervek végrehajtása érdekében a népbiztosság mellett egy szakértőkből álló tanácsadó testület, az Országos Könyvtárügyi Tanács felállítását rendelték el, s a központi könyvtárügyi és bibliográfiai feladatok kidolgozására létrehozták az Országos Könyvtárügyi és Bibliográfiai Intézetet. A népbiztosság 1919 májusában két hónapos könyvtáros-képző tanfolyamot indított, s ezt a következőkben egyetemi képzési formává kívánta fejleszteni. A Tanácsköztársaság bukása miatt a tervek csak részben vagy egyáltalán nem valósultak meg.

A könyvtárügy irányítása a Köznevelési Népbiztosság hatáskörébe tartozott. Lukács György népbiztos-helyettes 1919. március 30-án a könyvtárügyek megbízottjává Dienes Lászlót (1889-1953), helyettesévé pedig Köhalmi Bélát (1884-1970) nevezte ki. Ők korábban mindketten Szabó Ervin munkatársai voltak a Fővárosi Könyvtárban, s részt vettek a főváros közművelődési könyvtári hálózatának kiépítésében. 1919. május 1-én indították meg a **Tanácsköztársaság Könyvtárügye** című hivatalos lapot, amely közölte a népbiztossági rendeleteket, intézkedéseket, s a hivatalos tudnivalókról tájékoztatta a könyvtárak munkatársait.

Az egységes könyvtárügy megszervezése érdekében állami tulajdonba vették a különböző hatóságok, intézmények, érdekképviselők könyvtárait, s ezek állományát is felhasználták a nyilvános szakkönyvtárakból álló hálózatok kiépítéséhez. E könyvanyag tárolása és elosztása végett létrehozták a Könyvtárak Gyűjtő- és Elosztó Telepét. Az egyházi könyvtárakat és a magánkönyvtárakat meghagyták régi tulajdonosaik birtokában, sőt a forradalmi események miatt veszélyeztetett magánkönyvtárak (pl. Apponyi Sándor és Todorcskó Gyula magyar vonatkozású, hungarica-gyűjteménye) védelméről, őrzéséről gondoskodtak. Ennek ellenére számos olyan mű pusztult el, amelyek korábban magánkönyvtárak gondosan védett állományába tartoztak.

Az 1918. október 31-én győztes polgári demokratikus forradalmat a progresszív írók még egyöntetű lelkesedéssel üdvözlötték. A Vörösmarty Akadémia megalakítása a modern polgári és szocialisztikus irodalom hivatalos elismerését jelentette.

Kezdetben az 1919. március 21-én kikiáltott Magyar Tanácsköztársaságot is lelkesen fogadták ezek az írók, Móricz Zsigmond pl. riportsorozatot írt a somogyi szövetkezetekről, és **A földtörvény kis kátéja** című művében a nagybirtok felosztása révén földhöz jutott parasztoknak magyarázta el a törvény tartalmát. Tóth Árpád **Az új Isten** című versében állt ki a proletárforradalom mellett. A forradalmi terror erősödésekor azonban számos író és tudós megtorpant, a forradalmi eszmék és a terrorisztikus gyakorlat ellentmondásait tapasztalva kiábrándult a proletárdiktatúrából.

87. fejezet

A bécsi magyar emigráció könyv- és lapkiadása

A Tanácsköztársaság bukását követően - biztosítani kívánván, hogy baloldali, szocialista, liberális, vagyis az új rendszerrel szemben álló kiadvány ne jelenhessék meg - időlegesen előzetes cenzúrát vezettek be.

A hatalom a proletárdiktatúra idején kiadott műveket is üldözte, elkobzásra ítélte őket, szerzőiket pedig jórészt emigrációba kényszerítette. Baloldali vagy liberális szellemű művek egy ideig csak Magyarországon kívül láthattak napvilágot.

Az emigrációs magyar könyvkiadás első centruma Bécs volt. A Tanácsköztársaság bukása után átmenetileg vagy hosszabb időre itt telepedett le a politikai menekültek nagy része, akik számottevő mennyiségben adtak ki időszaki sajtótermékeket és könyveket.

A 20-as években kb. 50 újság és folyóirat látott napvilágot Bécsben. Közülük elsősorban a kommunista és polgári radikális újságírók által alapított **Bécsi Magyar Újság** (1919-1924) terjedt szélesebb körben 1922-től. A lap Jászi Oszkár szerkesztésében főleg Károlyi Mihály politikáját támogatta. Munkatársai közé tartozott pl. Balázs Béla, Barta Lajos, Bölöni György, Gábor Andor, Kassák Lajos és Köhalmi Béla. - Kommunista lap volt a **Proletár** (1920-1922), majd az **Új Március** (1925-1933); mindkettőnek a munkatársai főleg emigráns kommunisták voltak. Az **Új Március** a magyar politikai helyzet elemzése mellett tájékoztatót a világpolitika, elsősorban a nemzetközi munkásmozgalom eseményeiről is. - Bécsben jelent meg 1920 és 1925 közt (1923-25-ben **Kortárs** címmel) Kassák Lajos még 1916-ban Magyarországon indított **Ma** című avantgardista folyóirata, valamint Komját Aladár és Uitz Béla **Egység** (1922-1924) című kommunista irodalmi és művészeti lapja.

A magyar nyelvű könyvkiadást részben osztrák, részben magyar kiadók végezték. Ez utóbbiak közül jelentős volt a Bécsi Magyar Kiadó tevékenysége. Kiadványai közt Barta Lajos, Gábor Andor, Bölöni Györgyné, Szabó Ervin, Marx művei találhatók. **Regényfüzér** című sorozatában külföldi szerzők, köztük Gogol, Anatole France, Chesterton, Selma Lagerlöf, Maupassant, Stevenson, T. Bernard, H. Kleist munkái jelentek meg.

Az egyéni kiadók közül Gömöri Jenő Tamás (1890-1967) és Práger Jenő (Eugen Prager; 1894-1967) munkája számottevő. Gömöri Budapesten közreadott **Modern Könyvtár** (1910-15) című sorozatát **Új Modern Könyvtár** címen 1922 és 1924 közt Bécsben folytatta. Célja a „kulturális közösség” megteremtése volt: a területileg ötfelé szakadt magyarság összetartása, valamint a szomszédos államokkal való kultúracsere megvalósítása. A sorozat 9 kötetében Cervantes, Heinrich Mann, valamint Hatvany Lajos, Karinthy Frigyes és Szép Ernő prózai írásai jelentek meg. Práger Jenő, aki magyar nyelvű kiadói tevékenységének zömét 1935-től Pozsonyban végezte, 1931 és 1935 közt Bécsben is adott ki néhány magyar nyelvű könyvet. Hock János, Szende Pál és Böhm Vilmos egy-egy műve jelent meg a Prager Verlag-nál. -

Gábor Andor **Mert szégyen élni s nem kiáltani** címe verseskötetét osztrák cég, az Ama Verlag adta közre.

88. fejezet Csehszlovákiai magyar könyv- és lapkiadás

Csehszlovákia a két világháború között polgári demokratikus köztársaság volt, így a magyar könyv- és lapkiadás kedvezőbb légkörben fejlődhetett, mint pl. Romániában vagy Jugoszláviában. A magyar lakosság száma 1 millió körül mozgott, s az olvasóközönséget politikai és művelődési tekintetben is eltérő rétegek, csoportok alkották. A kisebbségi magyar jobboldali, konzervatív polgári rétegek a korábban alakult közművelődési és irodalmi egyesületekben (pl. a pozsonyi Toldy-körben, a kassai Kazinczy Társaságban stb.) tömörültek. A számukra kiadott művek gyakran az epigonizmus jegyeit tükrözték. Legismertebb hírlapjuk, a **Prágai Magyar Hírlap** 1922 és 1938 közt jelent meg. Az 1932-től 1937-ig kiadott **Magyar Írás**, amelynek eredeti célkitűzése a magyarországi és szomszédos országok magyar íróinak az összefogása volt a haladó eszmék szolgálatában, és amely jelentékeny könyvkiadói tevékenységet is folytatott, 1935-től ugyancsak e konzervatív irányzat befolyása alá került. A folyóiratot egy ideig a Kazinczy Könyv- és Lapkiadó Szövetkezet adta ki.

A csehszlovák állammal együttműködő magyar aktivisták befolyása akkor erősödött meg az irodalmi és művelődési életben, amikor a köztársaság tízéves fennállásakor, 1931-ben Masaryk köztársasági elnök 1 millió koronás alapítványával megszervezték a Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaságot (a Masaryk Akadémiát), és anyagilag is megalapozták a polgári demokratikus szellemű könyv- és lapkiadást. A Masaryk Akadémia lapja a **Magyar Figyelő** lett, amely 1933 és 1935 közt negyedévenként jelent meg Pozsonyban. A demokratikus szellemű lap publikációs lehetőséget és anyagi támogatást adott a baloldali, radikális szemléletű íróknak is. A társaság napilapokat is kiadott: A **Reggelt** 1922 és 1933 közt, és folytatásaként a **Magyar Újságot** 1932-től 1938-ig. Mindkét lap haladó szellemű újság volt. A **Magyar Újság** (Dzurányi László és Györy Dezső szerkesztette) - mint a szlovákiai magyar szellemi baloldal orgánuma - megjelenése utolsó szakaszában kifejezetten antifasiszta szellemű.

A baloldali szlovákiai magyar írói csoportosulások könyv- és lapkiadása számottevő volt, hatása szélesebb körben érvényesült. Az alkotó személyiségek csoportja több rétegből tevődött össze. Közéjük tartoztak a már korábban is Szlovákia területén élők, mint pl. Fábry Zoltán, Forbáth Imre, Györy Dezső és Juhász Árpád. Az ő tevékenységüket erősítették azok az emigránsok, akik Magyarországról - esetleg Bécsen keresztül - menekültek Csehszlovákiába, pl. Balázs Béla, Barta Lajos, Gábor Andor, Gömöri Jenő, Ignótus, Illés Béla, Máczsa János és mások. Végül a baloldali csoportosulást erősítették azok a fiatalok, akik az új, a Trianon utáni körülmények közt nőttek fel. Köztük pl. a Sarló-mozgalom balszárnyához tartozó Balogh Edgár, Dobossy László, Jócsik Lajos, Lőrincz Gyula, Sándor László stb.

A szocialista nézetek és irodalom leghatékonyabb terjesztői a kommunista lapok és folyóiratok voltak. Leghosszabb életű volt köztük a **Kassai Munkás** (később **Munkás**) című napilap (1907-1937).

A legnépszerűbb magyar baloldali napilap a népfrontpolitika jegyében Osztravában megjelent **Magyar Nap** (1936-1938) volt. Az első csehszlovákiai kommunista magyar kultúrpolitikai folyóiratot, Az **Útat** 1931 és 1936 közt Fábry Zoltán szerkesztette. Irodalmi szempontból a legjelentékenyebb magyar ifjúsági folyóirat A **Mi Lapunk** volt 1921 és 1932 közt havonként

jelent meg Losoncon a csehszlovákiai magyar cserkészmozgalom sajtóorgánusaként. A szerkesztő 1928-tól a kisebbségi magyar társadalom belső átalakulását, demokratizálását hangoztató magyar értelmiségi ifjúsági mozgalom, a Sarló rendelkezésére bocsátotta a lapot, amely magyarországi íróktól is számos alkotást közölt, pl. Móricz Zsigmond **Gyalogolni jó** című írását. A Sarló 1928-tól **Vetés** címen saját folyóiratot adott ki, amelynek két év alatt négy száma jelent meg. Az 1931-ben megtartott történelmi jelentőségű kongresszusának anyagát 1932-ben **A Sarló jegyében** címen adta közre. A mozgalom balszárnyához tartozó, s a kommunista párt felé tájékozódó tagok, - akik közül Balogh Edgárt kiutasították Csehszlovákiából (tevékenységét Erdélyben folytatta) -, 1931-től kezdve Fábry Zoltán lapja, **Az Út** körül csoportosultak.

A csehszlovákiai magánkiadók közül Práger Jenő (1894-1967) tevékenysége a legfontosabb. Rövid bécsi emigráció után 1935-ben Pozsonyban folytatta kiadói munkáját, s több mint félszáz magyar nyelvű könyvet adott közre, cseh és szlovák polgári politikusok (Beneš, Masaryk, M. Hodža) műveit. Két jelentős sorozatban (**Az Új Európa Könyvesháza** és **Az Új Európa Kistükre**) a világirodalom, a csehszlovák és magyar irodalom jeles szerzőinek (Avgyjenko, Bogdanov, B.v. Brentano, Čapek, Dos Passos, Ehrenburg, Feuchtwanger, L. Frank, E.E. Kisch, Olbracht, Révész Béla, Silone, Vančura) alkotásait. Sorozaton kívül kiadott kiadványai közül kiemelkedik a **Cseh és szlovák költők antológiája**, amely Anton Straka, budapesti csehszlovák kultúrattasé összeállításában először adott átfogó képet a magyar olvasóknak a két szomszéd nép költészetéről. A Práger-kiadványokat - ahogy az emigrációban megjelent művek többségét - a hatóságok üldözték a két háború közt Magyarországon.

89. fejezet

Romániai magyar kiadványok

Az erdélyi, illetve romániai magyar irodalmat az I. világháború utáni változások hozták létre. Bár Erdélyben korábban is volt egy viszonylag sajátos arculatú irodalmi élet, külön erdélyi irodalomról nem beszél az irodalomtörténet. Erdély és a Partium irodalmi termése hozzátartozott a magyar irodalomhoz. Ez a gazdag örökség, továbbá az a tény, hogy a magyar anyanyelvű népesség száma az ország határain kívül itt volt a legmagasabb, majdnem 2 millió, hozzájárult, hogy az önálló magyar művelődési és irodalmi élet létrejöhessen, és számottevő eredményeket produkáljon. Egykorú adatok szerint a román állam területén 1919 és 1940 között 6152 könyv és 5627 folyóirat- és hírlap-évfolyam látott napvilágot.

Az irodalmi élet kialakításának és a közönségszervezésnek az első állomásai újság- és folyóirat-alapítások voltak, 1919 és 1925 közt 330, általában rövid életű időszakai sajtótermék indult Erdélyben. Közülük csak a konzervatív **Pásztortűz** volt hosszabb életű: 1920-tól 1944-ig jelent meg. Nevezetesebb szerkesztői Reményik Sándor, Nyíró József, György Lajos, Áprily Lajos, Gyallay Domokos és Dsida Jenő, munkatársi körébe tartozott majdnem minden erdélyi magyar író. A lap szelleme többször változott, s bár a modernebb törekvések képviselőinek (Áprily, Berde Mária, Tompa László stb.) is teret adott, konzervatív jellege miatt nem lehetett az új irodalom összefogó orgánuma.

A lapkiadási kísérletekkel párhuzamosan próbálkozások történtek a könyvkiadás megszervezésére is. 1919 és 1926 közt kb. 50 irodalmi sorozat indult, de a legtöbb néhány kötet megjelenése után abbamaradt. Mindössze két kiadói vállalkozás bizonyult hosszabb életűnek, a **Minerva** és az **Erdélyi Szépművészeti Céh**.

A **Minerva** (1920-1945) konzervatív érdekeltségű cég volt. A szépirodalmi művek mellett tudományos és ismeretterjesztő munkákat is kiadott; egyedi műveket, folyóiratokat és sorozatokat (pl. **Pásztortűz**, **Erdélyi Múzeum**, **Erdélyi Irodalmi Szemle**, **Keleti Újság**; illetve **Pásztortűz Könyvtár**, **Magyar Nép Könyvtár**, **Minerva Könyvtár** stb.)

Az **Erdélyi Szépmíves Céh** létrehozása 1924-ben a polgári irodalomszervezés számottevő eredménye volt. Létrehozása Kádár Imre, Ligeti Ernő, Nyíró József, Paál Árpád, Zágoni István s elsősorban Kós Károly érdeme. Művészi kiállítású kiadványai - főként a polgári olvasóközönség körében - nagyon népszerűek voltak Erdélyben és Magyarországon is. Némelyiket 50-60 ezer példányban is kiadták. 1926-ban az ekkor alakult Erdélyi Helikon nevű írói csoportosulás, amely ugyancsak **Erdélyi Helikon** címen 1928-tól 1944-ig folyóiratot is adott ki, vette át a kiadót. A folyóirat szerkesztője Áprily Lajos és Bánffy Miklós, majd Kuncz Aladár, Kós Károly, végül Kovács László volt. Munkatársai közé tartozott szinte minden erdélyi író, elsősorban a modern irodalmi irányzatok képviselői, de mellettük konzervatívok is. Az **Erdélyi Szépmíves Céh** ettől kezdve főként az **Erdélyi Helikon** munkatársainak (Reményik Sándor, Áprily Lajos, Tompa László, Bartalis János, Szentirmai Jenő, Kós Károly, Kuncz Aladár, Bánffy Miklós, Karácsony Benő, Sipos Domonkos stb.) műveit adta közre, szép szedésű és kötésű könyveket, gyakran Kós Károly illusztrációival. A kiadó, a lappal együtt, 1944-ben szűnt meg.

A szocialista, kommunista világnézetű írók, újságírók Erdélyben önállóan igyekeztek biztosítani kiadványaik közreadásának feltételeit. A munkásmozgalom, - amelynek erdélyi vezetőihez a magyarországi 1918-19-es forradalmak emigránsai közül is többen (pl. Dienes László, Gaál Gábor, rövid időre Bölöni György és Ignótus stb.) csatlakoztak - több magyar hírlapot és folyóiratot jelentetett meg a két világháború közt. Ezek közül a leghosszabb életű és a legjelentékenyebb a Kolozsvárt kiadott **Korunk** (1926-1940) című folyóirat volt. A lapot Dienes László (1889-1953), a Magyar Tanácsköztársaság egykori népbiztosa indította, és kezdetben polgári radikális szellemben szerkesztette. Később a **Korunk** mindinkább marxista orgánummá vált, s 1929-ben a Berlinbe, majd a Szovjetunióba távozó Dienestől Gaál Gábor már egy marxista szellemű folyóirat szerkesztését vette át. A **Korunk** nem elsősorban irodalmi, hanem társadalomtudományi orgánom volt, a kor időszerű problémáival foglalkozott.

A kelet-európai népek egymásrautaltságát, a román-magyar sorsközösség eszméjét hirdette, ismertette a marxista nézeteket, és szervezte a népek összefogását a fasiszmus ellen. Kezdetben, főleg irodalmi és művészeti kérdésekben nem egyszer doktriner, balos, szektás megnyilatkozásai is voltak, a népfront-gondolat erősödésétől (1933) azonban az ilyen problémákat árnyaltabban vizsgálta. Erdélyi magyar és román írókon kívül munkatársai közé tartozott számos hazai és külföldi szerző; pl. József Attila, Illyés Gyula, Tamási Áron, Kassák Lajos, Veres Péter, Nagy István, Balogh Edgár, Eminescu, Geo Bogza, K. Čapek, S. Heym, B. Brecht, R. Rolland, Gorkij, Majakovszkij, Solohov, Babel és mások írásait olvashatták az olvasók a lapban. A lapnak nagy hatása volt a Románián kívüli magyar szocialista irodalom fejlődésére is. 1940-ben Románia fasiszálódása miatt szűnt meg, de 1957 óta újból megjelenik Kolozsvárott.

90. fejezet

Jugoszláviai magyar kiadványok

Jugoszlávia területén a magyar könyv- és lapkiadás kisebb mértékű volt, mint a többi szomszédos országban. Az itteni magyar kisebbség száma is a legalacsonyabb, kb. 600 ezer. Az I. világháborút követően a magyar irodalmi, szellemi élet a hírlapirodalom révén kezdett szerveződni, elsősorban a Szabadkán megjelenő **Bácsmegyi Napló** hasábjain, amely már a világháború előtt is a legszínvonalasabb lapja volt a Bácskának. Itt jelentkezett írásaival Szenteleky Kornél (1893-1933) is, a jugoszláviai magyar irodalom későbbi jeles szervezője.

E bontakozó irodalmi életbe kapcsolódtak be az ún. pécsiek, akik az I. világháborút követően önállósodott Bajai-Baranyai Szerb-Magyar Köztársaság (1921. augusztus 14-20.) bukása után menekültek a Vajdaságba (pl. Haraszi Sándor, Csuka Zoltán, Fekete Lajos, Somogyi Pál, Tamás István, Kázmér Ernő). Közülük főleg Csuka Zoltán (1901-1984) fejtett ki jelentékeny szervezőtevékenységet. Ő indította az **Út** című aktivista folyóiratot (1922-24), majd később a **Vajdasági Írást** és a **Kalangyát**. 1928-ban - szakítva a **Bácsmegyi Napló** konzervatív irányával - Újvidéken kiadja a **Kéve** című antológiát, amelyben elsősorban a pécsiek modern, a társadalmi problémák iránt is érzékeny szellemű versei láttak napvilágot.

Az 1920-as 30-as évek fordulóján lezárult a jugoszláviai magyar irodalom kibontakozó időszaka. Új írói nemzedék jelentkezik, s ennek lesz Szenteleky Kornél az egyik vezéregyénisége és szervezője. Az 1928-29-ben megjelenő **Vajdasági Írásnak** ő a szerkesztője, s együttműködik Csuka Zoltánnal, mint a szerkesztőbizottság tagjával. Munkatársaik közé tartozik pl. Bárd Oszkár, Haraszi Sándor, Mécs László, Sándor Pál, Várkonyi Nándor stb. A folyóirat a hazai magyar irodalom eredményeiről is tájékoztatta a vajdasági olvasókat, közölte pl. Illyés Gyula, Sárközi György és Szabó Lőrinc írásait.

Folytatásának tekinthető az Újvidéken 1932 és 1944 közt kiadott **Kalangya**, amelyet Szenteleky Kornél és Csuka Zoltán együttesen indított és szerkesztett. A folyóirat Szenteleky irodalom- és művészetfelfogási elveinek szellemében (ezek szerint állította össze a **Kalangya Könyvtára** sorozatban megjelent **Akácok alatt** című novella-antológiát is) - a vajdasági élet problémáit, a kisebbségi sors kérdéseit középpontba helyezve - a jugoszláviai magyar kisebbségi irodalomnak és kultúrának kívánt a központja lenni. Munkatársai közé tartozott pl. Szirmai Károly, Herczeg János, Darvas Gábor, Börcsök Erzsébet és mások.

Amíg a **Kalangya** körül elsősorban a kisebbségi magyarság társadalmi kérdései iránt érdeklődő polgári szemléletű írók csoportosultak, addig az 1934-ben induló **Híd** a baloldali és szocialista irodalom és publicisztika orgánuma, a vajdasági magyar munkásmozgalom kiadványa lett. A cím a különböző népek, nemzetiségek, valamint a falu és a város összefogásának gondolatát is szimbolizálta. A lap nemcsak szépirodalmi folyóirat volt, történelmi, társadalmi kérdéseket tárgyaló írások, szociográfiai munkák is nagy terjedelemben megjelentek benne. Szépirodalmi tekintetben az irányzatos irodalom híve volt, a szocialista realizmus jugoszláviai változatát megtestesítő írásokat közölt, de hatottak rá a magyarországi népiesek és József Attila munkái is. A folyóiratot a rendőrség és a cenzúra üldözte; 1941-ben a magyar hatóságok betiltották. 1945 óta újból megjelenik. A **Híd** a II. világháború előtt olcsó füzetsorozatot is indított, ebben főleg antifasiszta írások jelentek meg, s József Attila műveiből is egy válogatás.

Illegálisan kerülhettek csak Magyarországra a szovjet kiadóknál, leginkább az Idegennyelvű Kiadónál, de másoknál megjelent magyar irodalmi művek és egyéb kiadványok is. A Szovjetunió-béli koncepciós perek során magyar írókat is üldöztek, elítéltek, munkatáborba hurcoltak (pl. Sinkó Ervint vagy Lengyel Józsefet).

Az illegálisan Magyarországra csempészett kiadványokat, terjesztőiket és olvasóikat a hatóságok üldözték. Miután a rendszer konszolidációja után az előzetes cenzúrát az utólagos ellenőrzés váltotta fel az ügyészi kötelezpéldányok alapján, az országban is megjelenhetett számos haladó szellemű, baloldali írás, s el is jutott az olvasókhoz, de szerzőik és kiadók ellen gyakran bírósági eljárást indítottak, pénz- és börtönbüntetésre ítélték őket, s a vádolt kiadványokat is elkobozták. A két világháború közti időszak 25 esztendeje alatt kb. 500 itthon és külföldön megjelent magyar nyelvű prózai mű és 100-nál több verseskötet ellen indítottak eljárást, akadályozták meg terjesztésüket, kobozták el őket. (Köztük pl. Erdei Ferenc, Illyés Gyula, Kovács Imre, Sárközi György, Balázs Béla, Gábor Andor, József Attila, Kassák Lajos, Komját Aladár, Radnóti Miklós, Várnai Zseni írásai ellen léptek fel.)

Az írók anyagi helyzete is rossz volt általában, a közönség nagy része - főleg a háborút követő infláció, majd a gazdasági válság miatt - szegény. A könyvkiadás anyagi válságba került. Ezen az állapoton kívánt javítani - többek közt - a könyvnapok megrendezését javasoló Supka Géza.

91. fejezet

Könyvnapok

Magyarországon az I. világháborút, illetve a trianoni békeszerződést követő gazdasági nehézségek és az infláció miatt súlyos helyzetben voltak az írók, a könyvkiadás, az olvasóközönség és az irodalmi élet. A könyvkiadók nagyon sok külföldi bestsellert és ponyva-terméket adtak közre, a könyvek drágák voltak, az olvasók szegények. A könyvkiadás és az irodalmi élet e válsága miatt javasolta 1927-ben a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének miskolci közgyűlésén Supka Géza (1883-1956) polgári radikális újságíró, művészettörténész, hogy Magyarországon évenként rendezzenek könyvnapokat a magyar irodalom terjesztése, az írók és kiadók jövedelmének gyarapítása és az olvasóközönség szervezése érdekében. Lapjában, a *Literatúraban* (1926-1938), amely mint irodalmi és bibliográfiai folyóirat rendszeresen áttekintette a kortárs irodalom és könyvkiadás eredményeit, és szót emelt az írók nehéz szociális helyzete miatt, a könyvnapok megrendezésének részletesen kidolgozott tervét is közreadta. E szerint került sor 1929-ben az első hazai könyvnapok megtartására, s a továbbiakban évente rendeztek ilyeneket Budapesten és nagyobb vidéki városokban. A kiadók és könyvkereskedők árkedvezménytel árúsították a magyar könyveket üzleteikben, de utcai könyvsátrakban is, az írók dedikálták műveiket, ismert színésznők s előkelőségek segítettek a könyveladásban. A két világháború között elsősorban az élő magyar irodalom termékei, kisebb mértékben magyar klasszikus szerzők művei jelentek meg a könyvnapokon. A háború után folytatódott az akció, sőt 1952 után - a korábbi háromnapos könyvvásár helyett könyvhét (ünnepi könyvhét) megrendezésére kerül sor. Amíg korábban az írók és a kiadók anyagi helyzetének a javítása volt a könyvnapok elsődleges célja, addig 1945 után művelődési, irodalomterjesztési funkciójuk került előtérbe, Supka Géza eredeti célkitűzése szellemében: az akció „a magyar kultúrának egyetemes ügye legyen”.

92. fejezet

Nacionalista, nagypolgári és konzervatív irodalom

A Tanácsköztársaság bukása után a proletárdiktatúra idején államosított tőkés kiadványokat visszaadták korábbi tulajdonosaiknak, így azok részvénytársasági keretben vagy magánvállalkozásként működtek tovább. A hatóságoknak a baloldali, radikális szellemű művek ellen fellépő kiadás- és sajtópolitikája, s az a körülmény, hogy az általánosságban kedvezőtlen anyagi helyzetben élő közönségnek azon rétegei voltak elsősorban vásárlóképesek, amelyek a nacionalista, továbbá a nagypolgári és konzervatív beállítottságú irodalom iránt érdeklődtek, egyaránt azt eredményezte, hogy a kiadók az ilyen munkák közreadására minden szempontból biztonsággal vállalkozhattak. A korabeli kulturális és irodalmi életnek fő támasza a jómódú polgári közép- és felsőrétegek voltak, körükből kerültek ki e munkák olvasói. - Az új rendszer legnagyobb hatású műve, Szabó Dezső (1879-1945) **Az elsodort falu** című regénye még a Tanácsköztársaság idején jelent meg, 1919-ben. A mű az elégedetlen, jobboldali radikális kispolgári középosztály hangját szólaltatta meg romantikus, expresszionista stílusban. Mondanivalója szerint a magyar népet, a magyar „fajt” urai a zsidó és német kizsákmányolásnak szolgáltatották ki; a rohamos kapitalizálódással szemben csellel vagy erőszakkal vissza kell állítani a magyar falu patriarchális rendjét, amelyben a magyar úr és paraszt békésen, megelégedetten élhet együtt. Az antiszemita, ugyanakkor antikapitalista és németellenes, a magyar „faj” és az azt megtestesítő magyar paraszt kiváló tulajdonságait hangsúlyozó regénynek óriási sikere volt a középosztályi, értelmiségi olvasók mellett a fiatalság, a diákság körében.

Herczeg Ferenc (1863-1955) a 20. század elején és a két világháború közt is az irodalmi konzervativizmus vezéralakja, az „úri osztály” szellemiségének irodalmi képviselője, 1919 után a korszak „írófejedelme” volt. A dzsentrí életformát, majd a szalonok polgárainak, nagypolgárainak ízlésvilágát nem egyszer felszínesen ábrázoló, máskor azonban sikerült regényei és színművei (köztük a **Kék róka**) révén rendkívül népszerű lett e rétegeknek, a „középosztálynak” konzervatív olvasói és színházlátogatói körében.

Molnár Ferenc (1878-1954) a 20. századi magyar polgári drámai irodalom egyik legjelentékenyebb, a polgári, nagypolgári olvasóközönség külföldön is legismertebb, világhírű szerzője századeleji realista, gyakran éles társadalombíráló prózai művei és színművei után a két világháború között könnyedebb, mulattatóbb írásokkal jelentkezett. Az arisztokrácia világát ekkor is fanyar humorral kritizálja a polgárság nézőpontjából, de színműveiben (pl. a **Játék a kastélyban**) a játékos elem gyakran háttérbe szorítja az igazi elmélyültebb gondolatiságot. Egyes darabjai tulajdonképpen színpadi mesterfogások kombinációi, hiszen a színpadtechnikának, a szellemes színpadi megoldásoknak kiváló értője, bravúros kezelője volt.

A **Napkelet** című folyóirat (1923-1940), amelyet Tormay Cécile (1876-1937) a **Nyugat** hatásának ellensúlyozására indított, a két világháború között a konzervatív és nacionalista írókat akarta maga köré tömöríteni. A jelentősebb írók közül kevesen lettek munkatársai, de kritikai rovata, amelyben Horváth János, Németh Antal, Kállay Miklós, Németh László és mások írásai jelentek meg, figyelemre méltó tanulmányokat közölt.

93. fejezet

Progresszív polgári irodalom

A magyar irodalom fontos ágát a két világháború között azok a polgári liberális és polgári humanista irányzathoz tartozó írók, költők alkotják, akik szembenállnak a rendszer hivatalos ideológiájával, elítélik jobboldali politikáját, majd a fasiszálódás idején műveikben szembefordulnak a német befolyással és a fasiszmussal. Legszínvonalasabb képviselője ennek az írói magatartásnak Babits Mihály (1883-1941), aki a **Nyugat** szerkesztőjeként, de mint költő és író is a jobb- és baloldali irányzatoktól egyaránt elfordulva védi a minőséget, a színvonalat, a művészet és a szellem értékeit. A 30-as évek végén már nem az elefántcsonttorony költőjének vallja magát, hanem „örtorony”-ról beszél, s 1937-ben írja meg (1940-ben jelent meg a **Nyugat** kiadásában) **Jónás könyve** című alkotását, élete egyik fő művét, hitvallását, amely szembefordulás a fasiszmussal, önvallomás és önbírálat egyben.

A Babitsnál fiatalabb generációhoz, a **Nyugat** második nemzedékéhez tartoztak, illetve azzal voltak kortársak azok az írók, akik a haladó polgári irodalom képviselői, s már származásuknál fogva is antifasiszta írók, költők. Mindhárman a fasiszmus áldozatai lettek.

Sárközi György (1899-1945) a Nyugathoz kezdte pályáját még 1917-ben, s Babits egyik legtehetségesebb tanítványa lett. A harmincas években egyre jobban érdeklődött a társadalom, a parasztság problémái iránt, a népi írók mozgalmához csatlakozott, folyóiratuknak, a **Válasznak** is szerkesztője és a Márciusi Front egyik vezetője. Élete utolsó időszakának verseiben (**Higgy a csodában!** 1941.) fáradtságának, antifasiszmusának, a háború rettenetének és a halál előérzetének is hangot adott.

Gelléri Andor Endre (1907-1945) stílusát egyeduralkodó tette a valóság érzékletes leírását a képzelet játékaival, az álomszerűséggel vegyítő „tündéri realizmusa” (Kosztolányi nevezte így). A kisemberek világát, a szegénységet, a nyomort és a kiszolgáltatottságot is finom poézissal és mégis realisztikusan ábrázolta. A kisemmizettek lelki humánusát érzékletesen, rokonszenvvel mutatta meg. A 30-as évek második felében és a 40-es években írt műveiben (**Kikötő** című kötetében is, 1935.) realizmusa keményebb, erőteljesebb lett, hangja elkeseredettebb, pesszimistább, sőt kétségbeesett.

Radnóti Miklós (1909-1944), a fasiszta eszmék elleni tiltakozás egyik legnagyobb magyar lírikusa szocialista hajlamú költőként indult, s a hetyke lázadó hangtól jutott el - az egyre inkább teret hódító fasiszmus fenyegetése és az erőszakos halál előérzete nyomán - a mindinkább erősödő, tisztuló hangú harcos humanizmusig. **Meredek út** című kötetétől (1938) szárnyal mind magasabbra költészete, s munkaszolgálatos éveinek szörnyű élményeit, az üldözést és megaláztatást, a tiltakozást és az otthon utáni vágyódást kifejező döbbenetes versei teszik igazán nagy költővé.

94. fejezet

Progresszív polgári irodalmi folyóiratok

A polgári ellenzéki irodalom a századfordulótól kezdve született, erősödött meg. Legjelentékenyebb orgánuma 1919 előtt a **Nyugat** volt, amely egészen a II. világháborúig megjelent. A l'art pour l'art jelszavával elfordult a kor direkt napi politikájától, politikamentességet hirdetve az általános emberi humánus, az elvont szépség jelszavát hangoztatta művészeti programként. A polgári baloldal egyes csoportjai ezt az esztétikát a korábbi Nyugat-koncepció megtaga-

dásának tekintették, s ezért a folyóirattól elszakadva indították meg saját radikálisabb szellemű, az aktív társadalmi küzdelmet is vállaló irodalmi orgánumaikat.

1920 és 1941 közt a Nyugat két fejlődési periódusa különböztethető meg. Az első Osvát Ernő haláláig, 1929-ig tart. Ezidőben továbbra is ő a lap szerkesztője (szerkesztőtársaival: Babitscsal és Gellért Oszkárral), az emigrációban élő Ignó pedig a főszerkesztője. Osvát eredeti szerkesztéspolitikája alapján elítéli az ellenforradalmi terrort és az antiszemitizmust, fellép a hivatalos irodalompolitika ellen, megvédi Adyt a hamisításoktól, s helyt ad a lapban marxista szellemű írásoknak is. Ismerteti orosz írók (pl. Gorkij) és nyugati baloldali szerzők (Barbusse, Renn, Romain Rolland stb.) írásait. Hazai munkatársai közt ott vannak a rendszerrel szembenálló, esetleg emiatt üldözött írók: Babits Mihály, Juhász Gyula, Kassák Lajos, Móricz Zsigmond, Nagy Lajos, Révész Béla, Tóth Árpád és mások. Számos új író, az ún. második nemzedék nevel fel a 20-as években: Erdélyi Józsefet, Fodor Józsefet, Illyés Gyulát, Sárközi Györgyöt, Szabó Lőrincet, Gyergyai Albertet, Hunyadi Sándort, Németh Lászlót, Cs. Szabó Lászlót stb.

A folyóirat második fejlődési szakaszában, Osvát halála után a szerkesztést Babits, Móricz és Gellért Oszkár veszi át. Móricz radikálisabb irányú, politikailag harcra, a tömegekhez forduló, nagy példányszámú lappá akarja fejleszteni a kevés példányszámban megjelenő elit-lapot; Babits azonban ragaszkodik a maga, a mindennapi politikától elzárkózó, humanista koncepciójához, s ezért Móricz 1933-ban megvált a Nyugattól. A folyóirat szellemiségét ettől kezdve Babits határozza meg, s a lap elszakad, visszahúzódik a kor aktuális irodalmi törekvéseitől és problémáitól. Továbbra is gazdag skálájú, színvonalas írásokat közöl, és humanizmusa szembeállítja a korszak embertelenségével, a fasiszmustal is. Szervező ereje és tekintélye révén új, fiatal tehetségeket tömörít maga köré, az ún. harmadik nemzedék tagjait: Jékely Zoltánt, Kálnoky Lászlót, Vas Istvánt, Weöres Sándort, Bálint Györgyöt, Halász Gábort, Rónay Györgyöt, Szerb Antalt és másokat. 1941-ben, Babits halálával a **Nyugat** megszűnik, mert további kiadására a hatóságok nem adtak engedélyt. Folytatója a **Magyar Csillag** lett, Illyés Gyula szerkesztésében.

Az 1930-as években az új társadalmi, irodalmi törekvéseknek a **Nyugat** mellett meginduló lapok adtak teret. Az 1929 és 1938 közt megjelenő **Toll**, amelynek 1929-30-ban Zsolt Béla (1895-1949), a neves kispolgári-radikális újságíró volt a főszerkesztője, „a szellem megsegényítő fegyverletétele ellen” indított harcot. A lap állást foglalt minden aktuális társadalmi, politikai, művelődési kérdésben; élénk, vitatkozó stílusa, hatásos érvelése kedvelté tette városi polgári olvasói körében. Forradalom- és kommunistaellenes fórum volt, reformok útján kívánta a demokratikus átalakulást. Munkatársai közé tartozott Nagy Lajos, Karinthy Frigyes, Márai Sándor, Kosztolányi Dezső, Zilahy Lajos, Somlyó Zoltán, József Attila, Bálint György, Németh Andor, Sárközi György stb. Az „urbánus” polgári írók orgánuma volt, a népi írók törekvéseinek demokratikus tartalmát nem értette meg, nacionalista megnyilvánulásaikért élesen bírálta őket. A fasiszmus előretörésének idején a **Toll** megszűnt.

A Nyugattal való szembehelyezkedés indítéka hívta életre 1936-ban a városi demokrata írók legtudatosabb tömörülését, a **Szép Szót**. Ignó Pál (1901-1976) és József Attila (1905-1937) szerkesztésében indult a Cserépfalvi-cég kiadásában, megjelenését nagytőkés mecénás (Hatvany Bertalan) is támogatta. Munkatársai antifasiszta, baloldali nézeteket vallottak, élesen harcoltak a fasiszta, sovinszta eszmék ellen a polgári humanizmus és demokratizmus jegyében. A lap ideológiai, publicisztikai írásai fontosak elsősorban, szépirodalmi közleményei közül csak József Attila versei emelkedtek ki, amelyeknek közlését a szerkesztők a költő halála után is feladatuknak tekintették. A **Szép Szó** támadta a népi írók jobbszárnyát nacionalista állásfoglalásai miatt. Ezzel együtt az irányzat pozitívumait is elvetette, nem ismerte fel a földkérdésben

a parasztság jogos igényeit képviselő magatartásuk történelmileg helyes voltát. A lap munkatársai közé tartozott Fejtő Ferenc, Gáspár Zoltán, Remenyik Zsigmond, Déry Tibor, Nagy Lajos, Salamon Ernő, Zelk Zoltán, Vészi Endre, Benjámín László stb. A **Szép Szó** megjelenését 1939-ben a hatóságok betiltották.

Illyés Gyula (1902-1983) 1941 októberében vette át a **Nyugat** folytatásaként megjelenő **Magyar Csillag** szerkesztését; a lap társszerkesztője Schöpflin Aladár (1872-1950) volt. A folyóiratot a fasizmus és a II. világháború éveiben az „írók szekértáborának” szánta, 1942-ben ezt írta; „az irodalom függetlenségére alakuló szekértábor, úgy lehet, egy nép szellemiségének védvára lesz”. A szellemi népfront kialakítása volt tehát a célja, a fasiszta veszéllyel, a német elnyomással szemben kívánta védeni az irodalmat, a magyar nép szellemi, politikai függetlenségét; sikerült is megvalósítania a különböző próbálkozású, világnézetű írók fasisztaellenes egységét. A **Magyar Csillag** munkatársainak köre tágabb, a lap társadalmi, politikai érdeklődése elevenebb volt, mint utolsó éveiben a Nyugaté. A lap 1944 áprilisában az ország német megszállása miatt szűnt meg.

95. fejezet

A magyar avantgarde, Kassák Lajos folyóiratai

Az avantgarde-nak - amely szó szerint előőrsöt, élcsapatot jelent, s az irodalomban és művészetben a 20. század bizonyos újat kereső irányzatait, mozgalmait (expresszionizmus, futurizmus, kubizmus, dadaizmus, szürrealizmus, absztraktizmus stb.) nevezik általában így - Magyarországon az első világháború idején, majd a két világháború között Kassák Lajos (1887-1967) volt a legjelentékenyebb művelője, szervezője és - Füst Milán mellett, akinek a munkássága részben szintén ide sorolható -, igazán kiemelkedő, teremtő alkotója. Több folyóiratot szerkesztett a modern irányzatok szolgálatában, ezeken keresztül propagálta, terjesztette nézeteit, ezek köré csoportosította a vele együttműködő írókat, művészeket. 1915-ben indította a **Tett** című irodalmi és kritikai folyóiratát, amelynek azok a fiatal írók és művészek voltak a munkatársai, akik a nyugat-európai új, forradalmi művészeti irányzatokat akarták itthon is meghonosítani. A munkatársak aktívabb csoportja - benne Komját Aladár és Uitz Béla is - nemcsak a művészeti megújulás, hanem a progresszív politika, a háborúellenes mozgalom szócsövévé is akarta tenni a lapot. Cikkeik miatt 1916-ban betiltották a **Tettet**, ezért Kassák folytatásként **Ma** címmel új folyóiratot indított.

A **Ma** 1916 és 1925 közt jelent meg, s eleinte munkatársai ugyancsak két ellentétes csoportra oszlottak: a radikális, forradalmi írók, illetve az inkább a művészeti forradalmat hirdető avantgardista szerzők csoportjára. 1920-tól Kassák a lapot bécsi emigrációjában szerkesztette. 1923 és 1925 közt **Kortárs** címen adta ki, hogy Magyarországon és a szomszédos államok magyarsága közt is terjeszthesse. A **Mát** ugyanis a kormányzat az országból kitiltotta. Kassák bécsi emigrációjából hazatérve újabb lapokat indított, előbb a **Dokumentumot** (1926-27), majd a **Munkát** (1928-1939). A **Munka** körül baloldali, elsősorban szociáldemokrata beállítottságú írók csoportosultak, de írt bele pl. Déry Tibor, Illyés Gyula, Nádass József, Németh Andor és Zelk Zoltán is. A lap a hazai szocialista irodalom fontos fórumává vált, széles munkásrétegekre gyakorolt befolyást, bár számos kérdésben eltért a véleménye a kommunista párt akkori vezetőségétől. Emiatt a **100%** című kommunista irányítással megjelenő folyóirat gyakran és élesen bírálta.

96. fejezet

Népi irodalom, szociográfiák; Püski Sándor

A két világháború közti magyarországi politikai pártok, irodalmi irányzatok közt egyetlen olyan irányzat, párt akadt csapán, amely a kor legégetőbb társadalmi és gazdasági problémáival: a magyar agrárkérdéssel, a 3 millió koldus gondjaival érdemlegesen foglalkozott. Ez a népi írók csoportja, illetve az irodalmi-publicisztikai, politikai tevékenységük folyamányaként 1939-ben megalakult Nemzeti Parasztpárt volt. A népi írók a harmincas évek elején szerveződtek táborrá, s eszmei koncepciójukra általánosságban valóban a szocializmus és a kapitalizmus közti „harmadikutasság” és a „külön magyar út” keresése volt jellemző. Óriási történelmi érdemük, hogy ráirányították a figyelmet a parasztság súlyos helyzetére, s vádló írásokban, prózai művekben és versekben, de különösen valóságfeltáró szociográfiákban mutatták meg és leplezték le a szegényparasztság és az agrárproletariátus elviselhetetlen életkörülményeit. Működésük fénykora 1935 utánra tehető. Ekkor, a demokratikus és antifasiszta törekvések megerősödése, a Márciusi Front megalakulása idején készülnek el és jelennek meg leplező szociográfiai írásaik.

E területen elődjüknek és példát adó mintának tekinthető Nagy Lajos (1883-1954) **Kiskunhalom** című munkája (1934), amely egy falu életének keresztmetszetét adva vall a megkeseredett életű szegényparasztság mellett.

Illyés Gyula (1902-1983) munkája, a **Puszták népe** az első népi szociográfia; 1934-től előbb folytatásokban a **Válaszban**, majd 1936-ban a **Nyugat** kiadásában jelent meg. A szociográfiai irodalom legkitűnőbb alkotása a mű, amely kíméletlenül pontos, néha szenvtelen tárgyilagossággal, ugyanakkor mély együttérzéssel mutatja be annak a pusztai népcsoportnak megdöbbentő életét, amelyből a szerző is származik.

Féja Géza (1900-1978) **Viharsarok** című, művészi szociográfiai értékű munkájának (1937) nemcsak a pontos tényfeltárás a bizonyító ereje, hanem az az élesen megfogalmazott kritikai következtetés is, amely miatt politikai pert indítottak az író ellen, és nemzetgyalázásért elítélték.

Erdei Ferenc (1910-1971), aki a valóságfeltárás tudományos műfajának, a szociológiának is kitűnő művelője volt, **Futóhomok** című művével (1937) vált országos híré íróvá. A könyv a Tisza és Duna közti nép gazdasági helyzetét, gazdálkodását elemzi tudományos módszerekkel, pontosan, de érzékletes stílusban.

A népi írók közül többen is jelentkeztek még (pl. Veres Péter, Szabó Zoltán, Kovács Imre, Kodolányi János stb.) valóságfeltáró szociográfiai munkákkal, amelyek közül kevés példány jutott el ahhoz az agrárszegénységhez, amelyhez e művek szóltak. Az értelmiség (különösen népi származású része), az egyetemisták és diákok, s a munkások közül is sokan olvasói voltak azonban ennek az irodalomnak; közülük sokak szemét a népi írók nyitották rá a társadalom ezen égető problémájára.

A népi írók jó részének a műveit egészen 1947-ig **Püski Sándor** (1911-) adta ki, aki 1939-ben alapította Magyar Élet elnevezésű könyvkiadóját. Püski - kiadója révén - szervezője volt a népi írók csoportjainak, s az 1943-as nevezetes szárszói ifjúsági táborozásnak is, amelyben az akkori magyar szellemi, irodalmi élet jelentős antifasiszta képviselői vettek részt, s gyakran éles vitákban cserélték ki nézeteiket. 1944-ben a Magyar Életnél jelent meg a munkásírók és -költők műveit tartalmazó **Munkások** című antológia. Püski Sándor 1945 után, a koalíció időszakában jelentékeny műveket adott közre, majd emigrációba kényszerült, s az Amerikai Egyesült Államokban folytatott magyar könyvkiadói tevékenységet. A pártállam bukása óta ismét Magyarországon dolgozik; régi kiadványait és újabb nemzeti, népi szellemű, demokratikus eszmeiségű műveket ad közre.

97. fejezet

Népi írók - időszaki sajtó

A népi írók csoportjának vezető személyiségei, irányítói, ideológusai a csoport, a mozgalom megszervezéséhez és irányításához, valamint a közvélemény, az olvasók tájékoztatása végett időszaki sajtótermékeket létesítettek, szerkesztettek, s ezeken keresztül tartottak kapcsolatot tagjaikkal, híveikkel és a szélesebb nyilvánossággal. Németh László (1901-1975) 1932 és 1936 közt adta ki a **Tanu** című folyóiratot, amelynek minden cikkét maga írta. Irodalmi, történelmi, szociológiai és filozófiai tárgyú tanulmányokat egyaránt közreadott benne. A magyar irodalom fejlődésproblémáit elemző írásaiban itt jelentkeznek először „harmadikutas” elképzelései és a „minőség forradalma” eszméje. Németh a lap révén kívánta a fiatal írónemzedéket maga köré tömöríteni, főleg a népi írókat. Így lett a népi mozgalom nagy hatású ideológusa. 1936-ban lapját megszüntetve a **Válasz** munkatársa lesz.

A **Válasz** 1934-ben indult Gulyás Pál (1899-1944), Németh László és Fülep Lajos (1885-1970) szerkesztésében, később, megszűnéséig, 1938-ig Sárközi György (1899-1945) szerkesztette. Munkatársai közé tartoztak: Erdei Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula, Kodolányi János, Kovács Imre, Szabó Lőrinc, Szabó Pál, Tamási Áron, Veres Péter és mások. A népi írók politikai programja értelmében fő célja volt a szegényparasztság helyzetének feltárása és megjavítása, demokratikus átalakulást és földreformot követelt. Helyt adott harmadikutas nézeteknek is, de jelentős orgánuma lett az antifasiszta összefogásnak. Munkatársi gárdája szervezte meg 1937-ben a Márciusi Frontot, amelynek programját a lap „Mit kíván a magyar nép” címmel adta közre. A folyóirat a ránehezedő hatósági nyomás, továbbá anyagi nehézségek és belső ideológiai ellentétek miatt szűnt meg. 1946 és 1949 közt Illyés Gyula és Sárközi Györgyné szerkesztésében újból megjelent.

A népi írók orgánuma volt az 1935-ben Berettyóújfaluban Barsi Dénes (1905-) és Szabó Pál (1893-1970) szerkesztésében indult **Kelet Népe** is, amelynek munkatársa volt szinte minden népi író.

Fontossága megnövekedett a **Válasz** 1938-i megszűnésével, mert attól kezdve a **Kelet Népe** lett a népi irodalom egyetlen szócsöve. Akkor vált azonban igazán jelentős fórummá, amikor szerkesztését 1940-ben Móricz Zsigmond (1879-1942) vette át. Móricz helyt adott a lapban a népi irányzat jobb- és balszárnyának egyaránt: a haladó politikai célokért küzdőknek ugyanúgy, mint a „szellemi önvédelemre” berendezkedőknek. Ő maga programcikkében a „Hagyd a politikát, építkezz!” jelszót fogalmazta meg, s arra gondolt, hogy az író abban a helyzetben ne avatkozzék a napi politika küzdelmeibe, készüljön fel a jövő építésére. E félreérthető célkitűzést a népiek balszárnyához tartozó Darvas József és Erdei Ferenc támadták, Móricz a népfrontos összefogás szellemében közreadta a **Kelet Népében** munkásírók műveit is. A folyóirat Móricz halálával szűnt meg, 1943 szeptemberében.

A Nemzeti Parasztpárt megalakulása után, 1939-ben Szabó Pál átvette a még 1899-ben Szentesen indult **Szabad Szó** című politikai lapnak a szerkesztését, amely a század elején az agrárszocialista mozgalmak egyik újsága volt, és ezzel a népi írók számára politikai hetilapot is biztosított. A **Szabad Szó** munkatársai elsősorban a baloldali népi írók (Darvas, Erdei, Veres stb.), a Kisgazdapárt szélsőbal szárnyának tagjai (pl. Dobi István) és a kommunisták közül kerültek ki. A lapot 1944 márciusában, az ország német megszállása után betiltották, 1945 és 1949 közt a Nemzeti Parasztpárt központi napilapjaként újból megjelent.

98. fejezet

Baloldali könyvkiadás; Cserépfalvi Imre

A magyar könyvkiadásban a két világháború között nem érvényesült a nacionalista, sovinszta, antiszemita szellemiség hatása olyan mértékben, mint a szellemi, a művelődési élet más szektoraiban. Ennek egyrészt az volt az oka, hogy a kiadói vállalkozások jórészt a liberális tőke tulajdonában voltak, másrészt pedig az, hogy az uralkodó rétegek egy részének is érdeke volt - főleg gazdasági okokból - jó kapcsolatot fenntartani a hitleri Németországgal szemben álló nyugat-európai tőkés országokkal. Ez a magyarázata annak a ténynek is, hogy a Hitler uralomra jutása után Németországból emigrációba kényszerült baloldali és antifasiszta írók művei az 1933 és 1943 közötti tíz esztendőben a legtöbb kiadásban elsőként Nagy-Britanniában, a másodikként viszont Magyarországon jelentek meg.

Számos magyar kiadó adott ki baloldali, szocialista szellemű, polgári liberális és radikális műveket. Még az olyan nagy tőkés cég, mint az **Athenaeum** is megindította a magyar parasztság és agrárproletariátus reménytelen helyzetét feltáró, nagyhatású szociográfiákból álló **Magyarország felfedezése** című sorozatot, de főként a közép- és kiskiadók közt voltak olyanok, amelyek liberális és baloldali munkákat adtak közre (pl. a **Faust**, a **Phönix**, a **Kosmos**, a **Nyugat**, a **Népszava** és Püski Sándor **Magyar Élet** kiadója). Ezek közül is kiemelkedett a Cserépfalvi-cég, mint a magyarországi baloldali könyvkiadás fontos műhelye.

Cserépfalvi Imre (1900-) párizsi egyetemista évei alatt, amikor a világhírű Hachette kiadó-vállalatnál dolgozott, sajátította el magas szinten a könyvkiadási és könyvkereskedelmi szakismereteket. Párizsban ismerkedett meg Hevesi Andrással (1936-ban kiadta **Párizsi eső** című művét) és az akkor ott tartózkodó és a Sorbonne-on előadásokat hallgató József Attilával. A 30-as évek második felétől ő lett a költő önálló köteteinek kizárólagos kiadója. Hazatérve, 1928-ban a Váci utcában elsősorban francia újságokat, folyóiratokat és könyveket árusító kereskedést nyitott, s később e viszonylag kis üzletből fejlődött ki az eredményes könyvkereskedelmi és kiadói tevékenységet folytató vállalkozás. Kiadványai közt hazai és külföldi baloldali szerzők, szocialista és népi írók, polgári antifasiszta írók szépirodalmi, politikai, publicisztikai írásai egyaránt megtalálhatók. József Attila **Nagyon fáj** című kötetének, a szerkesztésében megjelenő **Szép Szó** című folyóiratnak, majd halála után **Összes versének és műfordításainak** többszöri kiadása Cserépfalvi kiadói érdeme. A népi írók közül Kovács Imre és Szabó Zoltán több műve s Illyés Gyula verseskötete jelent meg nála, de kiadta Kassák szocialista-avantgarde költészetének és regényeinek több kötetét, valamint **Egy ember élete** című önéletrajzi művét is. Solohov **A csendes Don** című regénye teljes szövegének ő volt az első magyarországi kiadója, de neves nyugat-európai írók (pl. Malraux, Maurois, Aragon, Gide, Mauriac) műveit is megjelentette. **Kék könyvek** című sorozatában aktuális politikai írások s általában a világ korabeli helyzetét ismertető könyvek láttak napvilágot. Több kiadványa a hazai viszonyokról adott számot az olvasóknak (Földes Ferenc: **Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon**, Katona Jenő: **Magyar hitleristák** stb.), mások történeti, művelődéstörténeti problémákkal foglalkoztak (pl. Ráth-Vég István számos munkája). A fasiszmus előretörésével Cserépfalvi ellen több kiadványa miatt indítottak pert, eljárást. Mivel kiadóvállalata a háború alatt a magyarországi német- és fasisztaellenes szervezkedés egyik központja lett, 1942-ben egy időre letartóztatták; 1944. március 19-e, az ország német megszállása után illegálisba kényszerült. A háború után Cserépfalvi 1945-től 1949-ig folytatta a könyvkiadást; vállalatát ekkor államosították. A pártállam bukása óta újból megjelentetett néhány kötetet.

A két világháború között az illegális kommunista párt irányításával is megjelentek ún. féllegális sajtótermékek: a 100% című folyóirat (1927-1930) Tamás Aladár (1899-1992), a **Társadalmi Szemle** (1931-1933) Madzsar József (1889-1992), majd Sándor Pál (1901-1972), a **Valóság** (1932) József Attila (1905-1937) és a **Gondolat** (1936-1937) Vértes György szerkesztésében.

99. fejezet

Kiadványok a fasizmus és a háború ellen, az új világért

A magyarországi fasizálódással párhuzamosan egyre több jobboldali mű jelent meg, szigorúbb lett a sajtóellenőrzés és a könyvvizsgálat. Az országnak a második világháborúba történt belépésekor a kormányzat újból bevezette az előzetes cenzúrát. Számos baloldali, demokratikus szellemű könyvet tiltottak be. A zsidótörvények nyomán több kiadvállalat új tulajdonos birtokába került. A német megszállást követően (1944. március 19-e után) miniszteri rendelet kötelezte a kiadókat zsidó alkalmazottaik elbocsátására, s jeles hazai és külföldi zsidó szerzők szorultak ki a magyar könyvkiadásból, már megjelent műveiket pedig megsemmisítették. Olyan jeles alkotók művei kerültek így zúzdába, mint pl. Balázs Béla, Füst Milán, Lukács György, Molnár Ferenc, Osvát Ernő, Somlyó Zoltán, Kiss József, Szomory Dezső, vagy Ilja Ehrenburg, Feuchtwanger, E.E. Kisch, Maurois, Franz Werfel, Stefan Zweig. A nyilas uralom idején, a második világháború végén szinte minden hazai kiadó szüneteltette tevékenységét. A magyarországi fasiszták - bár jó néhány kiadványt közreadtak -, a maguk könyvkiadóit nem voltak képesek megszervezni.

A hazai polgári demokratikus, antifasiszta, baloldali erők összefogva léptek fel e viszonyok, s az ezeket előidéző politika ellen. Jelentős háborúellenes megmozdulásokat szerveztek, újságokban, röplapokban tájékoztatták és szólították fel a tömegeket a fasizmus és a háború ellen. A Népszava 1941. évi karácsonyi számában az antifasiszta egységfront képviselői erőteljesen léptek fel és emelték fel szavukat mindenfajta embertelenség ellen. 1942. február végén megalakították az antifasiszta ellenállási mozgalom legális szervezetét, a Magyar Történelmi Emlékbizottságot, amely **Petőfi útján** című kiadványában tájékoztatott célkitűzéseiről. Tagjai közé tartozott a magyar szellemi élet számos kiválósága, polgári, népi, szociáldemokrata és kommunista írók, művészek és tudósok, pl. Bajcsy-Zsilinszky Endre, Bernáth Aurél, Darvas József, Illyés Gyula, Kállay Gyula, Kodály Zoltán, Szekfű Gyula, Veres Péter és mások. Az Emlékbizottság Petőfi arcképét ábrázoló jelvényét Pátzay Pál alkotta.

A kommunista párt illegális lapokban: a **Szabad Népben** (1942-ben, majd 1944-ben), Békepárt néven pedig a **Béke és Szabadságban** (1944-ben) mozgósított a háború ellen, és követelte a békekötést, a németekkel való szakítást, s igyekezett előkészíteni a háború utáni politikai, társadalmi és szellemi átalakulást.

Radnóti Miklós is kifejezte a jövő iránt érzett bizakodását: „...a világ újraépül, s bár tiltják énekem, / az új falak tövében felhangzik majd szavam” - ahogy a **Sem emlék, sem varázslat** című, elégikus hangulatú versében írja. Ugyancsak a szellem és az erkölcs erejében bízva fordultak a háború utáni jövő felé a **Magyar Csillag** vezető munkatársai Illyéssel az élükön, már 1943-ban a lap hasábjain megjelent **Együttes vallomás** című nyilatkozatukban: „Egyedül a szellem méltóságát, a gondolkodás, a beszéd és az írás színvonalát szeretnők fegyelmezetten s oly sok veszély között megőrizni. Meg kell őriznünk, mert úgy hisszük, hogy a szellem erkölcsi tekintélyére, valamint a beszéd és az írás emberi hitelére igen nagy szükség van. S bizonyára még nagyobb szükség lesz rá akkor, amikor megújult nemzetet kell majd teremteni, igazságos, magyar és emberi társadalmat, s valóban édes Hazát a dolgozó magyaroknak.”

100. fejezet
A második világháború után...
(Kitekintés)

1945: a németek háborúvesztésével Magyarország megszabadul a fasizmustól, de a „felszabadulásként” emlegetett korszakváltás nem hozta meg számára az igazi szabadságot sem nemzeti, sem társadalmi tekintetben, kulturális téren sem. A nyugati szövetséges nagyhatalmak háború alatti megállapodásai szovjet érdekszférává tették - Közép-Európa nagy részével együtt - hazánkat is. Az 1945 és 1948 közti ún. koalíciós időszakban érvényesült valamelyes demokratizmus a politikai és gazdasági életben; s a kultúra, ezen belül a könyvkultúra területén is demokratikus fejlődés vette kezdetét. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945-ben még Debrecenben a fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek beszolgáltatása, illetve megsemmisítése végett rendeletet adott ki, s kibocsátotta **A fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek jegyzéke** címen ezek listáját. Demokratikus szellemiségű könyvkiadás indult meg, a régi nagy cégek (Athenaeum, Franklin, Révai, Új Idők stb.) mellett tovább működtek korábbi közép- és kisvállalkozások (Cserépfalvi, Püski stb.), de újak is alakultak, köztük a demokratikus pártok és írói csoportosulások kiadói (Szikra, Sarló, Misztótfalusi stb.).

A kommunista párt fokozódó politikai befolyása nyomán a koalíciót felváltotta az egypárt-rendszer. A kiadókat 1948-ban és 1949-ben államosították, a könyvkereskedéseket 1949 és 1952 között, s így kialakult a könyvkiadás és könyvterjesztés felülről irányított (Kiadói Főigazgatóság), állami „szocialista” rendszere. A magántőke az újabb rendszerváltást követően, az 1990-es évek elejétől hódít újra egyre nagyobb teret a magyar könyvkiadásban és könyvterjesztésben.

Már a két világháború között is, de különösen a második világháború után világszerte, Magyarországon is az írásos-nyomtatásos közlésmód mellett egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a különböző modern audiovizuális kommunikációs eljárások (rádiózás, televíziózás, videózás stb.), s a hagyományos kiadványok (könyvek, időszaki sajtótermékek) mellett a magán- és közkönyvtárakban is helyet kaptak a különböző modern információhordozók, médiumok. Ezek egymásnak versenytársai, ugyanakkor kiegészítői is, egymással párhuzamosan működnek, s valamennyinek megvan a maga funkciója a társadalmi közlés terén. Az 1950-es és 60-as években, amikor a televízió térhódításával párhuzamosan valóban csökkent az olvasás és könyvtárhasználat mértéke, az Amerikai Egyesült Államokban és a fejlett nyugat-európai országokban olyan válságelméletek keletkeztek (pl. Marshall McLuhan **The Gutenberg Galaxy** c. műve; 1962), amelyek szerint vége a gutenbergi korszaknak. A gutenbergi eljárás - a könyvnyomtatás - fokozatosan megszűnik, illetve jelentéktelenné válik, az emberi agy és tevékenység szerepét az ismeretek tárolásában és terjesztésében a számítógépek veszik át. Azóta nyilvánvalóvá vált, hogy napjainkban és a jövőben is az írásos-nyomtatásos közlésmód nélkülözhetetlen kommunikációs módszer. A modern technikai eljárások ennek a hatását erősen megnövelik és széles körben kiterjesztik, de a lényeg: az írás és az olvasás tovább él. Alakváltozásában őrzi és tovább örökíti az emberiség minden fölfedezését, cselekedetét, tudását önmagáról és a világról.

-&-